

М. ГОГОЛЬ

I

М. ГОГОЛЬ

Т В О Р И

ТОМ I

Загальна редакція
І. ЛАКИЗИ та П. ФИЛИПОВИЧА

Стилістична редакція
А. НІКОВСЬКОГО

КНИГОСПІЛКА

М. ГОГОЛЬ

ВЕЧОРІ НА ХУТОРІ
ПІД ДИКАНЬКОЮ

ПОВІСТІ
ВІД ПАСІЧНИКА РУДОГО ПАНЬКА
ВИДАНІ

К Н И Г О С П І Л К А

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Укр. Друку“, „Картковому реперт.“ та інших покажчиках Укр. Книжк. Палати.

Обкладинка худ. Н. Алексеева

Державний Трест „Київ-Друк“, 8-ма друкарня.
вул. Толстого (кол. Караваївська), № 5.
Київськ Окрліт 1537. Зам. № 355.—7000

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Потреба у виданні творів М. Гоголя давно назріла. Ще року 1859 в «Малороссийском литературном сборнике» (Саратов, 1859) Д. Мордовцев умістив «Опыт переложения украинских повестей Гоголя на малороссийское наречие» і від того часу переклади та переробки (особливо переробки на драматичні форми) не переривалися. Деякі твори Гоголя перекладено разів із десять, і все ж, хоча серед давніших перекладів є чимало досить вдалих, вони не можуть задовольнити сучасних вимог цілковито, бо розвиток української літературної мови протягом останнього революційного десятиріччя значно випередив їх.

З цієї причини видавництво вирішило дати українському читачеві твори Гоголя в нових перекладах кращих сучасних перекладачів та з вступними історико-літературними статтями та примітками.

Загальну редакцію доручено І. Лакізі та П. Филиповичу, стилістичну редакцію А. Ніковському.

Все видання вийде в п'яти томах за таким планом:

I т.—С т а т т і: «М. Гоголь», «Українська стихія у творчості Гоголя».—Т в о р и: «Вечорі на хуторі під Диканькою» (Сорочинський ярмарок.—Вечір проти Івана Купайла.—Майська ніч або утоплена.—Згублена грамота.—Ніч проти Різдва.—Страшна помста.—Зачароване місце.—Іван Федорович Шпонька та їх тітонька).—Примітки та додатки.

II т.—С т а т т і: «Побутові повісті М. Гоголя», «Тарас Бульба, як історична повість», «Проблема мови Гоголя».—Т в о р и: «Миргород» (Старосвітські поміщики.—Тарас Бульба.—Вій.—Як посварилися Іван

Іванович з Іваном Никифоровичем).—Примітки та варіанти.

III т.—Стаття: «Мертві душі М. Гоголя».—Твори: «Мертві душі».—Примітки.

IV т.—Стаття: «Петербурзькі повісті М. Гоголя». Твори: «Петербурзькі повісті» (Ніс.—Шинеля.—Коляска.—Портрет.—Невський проспект.—Записки божевільного).—Примітки.

V т.—Статті: «Драматична творчість М. Гоголя», «Гоголь в українському письменстві».—Твори: «Драматичні твори» (Ревізор.—Одружіння.—Грачі).—Примітки. Алфавітний покажчик.

Видавництво.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

Все более менее согласились называть нынешнее время переходным. Все более, чем когда либо прежде, ныне чувствуют, что мір в дороге, а не у пристани, даже и не на ночлеге, не на временной станции или отдыхе. Все чего то ищут, ищут не вне, а внутри себя.

Гоголь. Авторская исповедь.

Беликий талант є не тільки витвір своєї епохи, але буває він часом і провісником занепаду її. Епоха проказує йому путь, що нею він має іти, вона дає йому матеріял для творчости, вона вимагає від нього певних фарб, відтінків і везерунків, що ними має забарвлюватися й прикрашатися вся його творчість.

Але буває й так, що епоха, спровадивши його на путь, давши до рук йому свій матеріял, потім не спроможна вже затримати свій витвір (талант і його творчість) в тих рямок, що були йому визначені з самого початку; талант нібито уже сам, незалежно від поставлених йому рямок, вибирає творчий напрям, сам планує епохальний матеріял, і нібито визволяється з того, чого вимагала від нього та епоха, що її витвором був він сам.

Це завжди помітно на переступних епохах життя людського, коли, сказати б, у мертвих підґрунтових нашаруваннях її, під впливом нових соціально-економічних чинників, відчувався спочатку невиразний гуркіт, потім цілі рухи, що згодом мали перетворитися на величезні епохальні зрушення.

Таким талантом був Данте—провісник буржуазного відродження, що часом і характером своєї творчости цілком належав середньовіччю. Так було і з Байроном—

провідцею англійського романтизму, що збудував був цілу школу романтизму в світовій літературі. Таким талантом був німецький поет Гайнрих Гайне, що стояв на межі двох епох—переступний момент від романтизму до реалізму, основоположник усіх імпресіоністів, футуристів, імажиністів, то-що. Російська література теж має кілька таких імен: Толстой, Горький, з іменами їх зв'язані певні соціально-громадські зрушення, що провісниками їх були свого часу вони. В українському житті, в літературі й культурі така постать є Шевченко.

Поглядом своїм такі велетні завжди сягають далеко, рішуче показують людям нові ідеали проти сильного опору скам'янілих традицій, сами простують до них, часто навпомацки шукаючи стежок, а плечі їхні майже завжди обтяжені тягарем століть; на шляху їм раз-у-раз трапляються перешкоди, ноги їм закуті в пута віджилих традицій та мертвих канонів.

. свершилось все!
И к вековому зданью предрасудков
Я первый должен факел поднести?
Зажечь пожар неистовый, в котором
Столетье ветхое сгорит

Цими поетичними рядками малознаного російського поета 40-х років 'В. Печоріна хотілося б ілюструвати нашу думку, а продовживши їх, показати й ті труднощі, що стоять перед таким сміливим «підпалачем» одвічних забобонів.

. Постой,
Безумный юноша. Что начинаешь ты?
Ты властен ли сказать огню: «здесь твой предел»?
Ты можешь ли из бурного хаоса
Могучим словом, вызвать новый мир?
О, как страшно—среди моря злого
Без руля и весел плыть!
И не зная магического слова,
Чтоб слухи усмирить!
И в борении ужасном
И в бессильном—волны рассекать,
К небу руки воздевать напрасно,
И в слепой пучине утопать!

Не всім талантам однаково тиснуть оті пута, не всім однаково щастить відразу спасти на свій шлях, не з однаковим успіхом переборюють вони труднощі. Тут є тисячі причин і залежностей, що приборкують крила талантові: соціальне оточення, що його виразник є сам талант, живучість, тривалість, далекосяжність тих ідеалів, що їх провозвісником талант має бути, загальна цінність і вага тих ідеалів у системі духовних інтересів усього людства—все це визначає, як та епоха, що відходить у минуле, так і та, що їй належить майбутнє. І все це разом визначає силу обдарованости, її засяг, окресленість і виразність прагнень і врешті глибінь загального впливу.

Доля талантів неоднакова, та неоднаково вони переживають її. У духовному житті їх, мов у тім вогнищі, неминуче збираються всі противенства переступної епохи, і в боротьбі між собою сплітаються вони у щонайрізноманітніші й щонайвибагливіші везерунки, що їм часто буває тяжко дати послідовне й логічне тлумачення. Завзята боротьба цих противенств кінчається дуже часто не з однаковим успіхом для сторони, але сливе завжди дуже трагічно для таланту; він у боротьбі горить, розбуркане полум'я внутрішньої боротьби обпалює частини організму, порушує його рівновагу, ламає цілу організацію.

Ідеали, що їх плекає талант, неоднаково сприймають сучасники, об'єктивні дані історичного процесу часом не в силі ще викрити очам широкого загалу їхню цінність,—і талант не визнаний! Тільки наступна епоха може викрити цілком скарбницю його духовного життя, усю різнобарвну й пророчу цінність його творчости. І що вільніша епоха від усіх умовностей, що ширший її обрій та вплив на духовні інтереси людини, то глибше вона може зрозуміти талант і таємниці його творчости та показати це своєму поколінню.

Така доля спіткала й Гоголя.

Сучасники його не всі одразу визнавали, не всі розуміли його, різні етапи його творчости по-різному сприймалися, внутрішні противенства, що роздирали

цю високо обдаровану натуру, давали привід двоїти цю живу істоту, брати від неї те, що було до вподоби котрійсь верстві тодішнього суспільства.

На роздоріжжі цих противенств, не маючи снаги перебороти їх у собі,—Гоголь-талант загинув у тенетах сумнівів та противенств.

Справді, Гоголь був трагічна постать, і трагічний був кінець її! Цей трагізм не дав йому спокою й після смерти.

Протягом цілих десятиліть живої образ Гоголя, його духовну істоту переполовинювали, без жалю різали на шматки його живу творчість, тягли з неї те, що було кому до душі й до снаги.

Для одних Гоголь здавався таким, а для других—іншим. Одні уславляли Гоголя за те, що він, мов у дзеркалі, відбив на глум і сміх і на науку Росію Миколаївської епохи (та чи тільки ж Миколаївської!), на суд багатьох поколінь виставив «гнусную росейскую действительность», понівечену безупинними катуваннями історії, отруєну монгольським фаталізмом, сліпу й ворожу до всього свіжого, нового й оригінального.

Другі величали й собі Гоголя-мораліста, що в муках і корчах своїх внутрішніх душевних противенств втратив тверезість свого таланту й став «проповідник кнута, апостол невежества, поборник обскурантизма и мракобесия, панегирист татарских нравов», говорив Белінський—ця незаплямована совість кращої частини російської інтелігенції тої доби.

Крім того нам, «на Україні сущим», неможна обминути й того, що ім'ям Гоголя, таким близьким і рідним Україні, як мотивами своєї творчости, так і загальним стилем її, «патріоты своего отечества» намагалися були підпірати трьохсотлітню рабську історію Романівської Росії, вигадуючи з цього приводу велемудрі теорії й історії про національну приналежність Гоголя та спантеличуючи тим деякого з українських патріотів на стежки націоналізму.

Для нас тепер уся оця суперечка й боротьба навколо Гоголевого ймення уже в історії, для нас цілком зро-

зумілі оці переполювання живої істоти Гоголя та його творчості, калічення живої трагічної постати великого генія.

«Ми знаємо твердо,—пише П. С. Коган у коротенькій згадці з приводу 75-ліття з дня смерті Гоголя,—до чиеї свідомості промовляв кожний з цих двох образів. Коли в російському суспільстві занепадала ідея громадськості, пригасав суспільний патос і душа неприкаяного інтелігента борсалася в обіймах індивідуалізму та містицизму, тоді він звертався до автора «Переписки». Проте в пору громадського піднесення, коли вдумлива особистість шукала виходу не в нікчемних рефлексіях, а в боротьбі з недосконалістю соціального й політичного ладу, ставила перед собою виразне завдання організації визискуваних кляс для цієї боротьби,—цими періодами на весь свій зріст воскресав Гоголь—великий обличитель, Гоголь, що кличе до революції суспільних відносин, а не внутрішнього світу особистості».

Гоголь справді на ту пору був барометром, що ним можна було вимірювати занепад і піднесення громадських настроїв, стежачи за тим, як сприймали Гоголя, можна було зробити висновок про рівень громадських інтересів, їх зміни та їх послідовний розвиток.

Минає вже незабаром восьмий десяток літ, відколи помер письменник, а творча сила його таланту ніби приспана трагічним жахом його долі. Гоголя, його талант, треба підняти й показати, як живу суцільність, як невичерпане джерело хисту, майстерности й можливостей.

Гоголь бо потрібен нам, Гоголь, що його «со всей страстью» любив Белінський, Гоголь, «великий писатель от природы, поэт счастья, царственный фантаст, волшебник искрометного смеха» (А. Луначарський), Гоголь, що готував шлях до сьогоднішнього дня, коли шлях цей на смерканні Миколаївської Росії ще не був такий ясний.

«Більше як коли, ми повинні,—кінчає свою ювілейну згадку П. С. Коган,—очистити цей ясний образ

від фантастичних примар, що опанували його геній під час його кволости й занепаду. Така робота потрібно не за-ради історії, а за-ради інтересів сьгоднішнього дня».

А ще більше ця робота можлива тепер, коли на порядку денному стоїть питання про боротьбу з залишками ідеалістичного думання, а замість цього в наше духовне життя все глибше й ширше просякає матеріалістичний світогляд.

Широкий загал нашого громадянства зовсім мало знає Гоголя, або знає його, як школярі, що примушені своїми словами переказувати окремі твори письменника, затамивши собі, що «чуден Днепр при тихой и ясной погоде»; що майор Ковальов тимчасово позбувся носа; що у алжирського бея під самісіньким носом була гуля; що Петрушка мав властивий йому пах...

А далі за це, на превеликий жаль, не йшла обізнаність широкого загалу з Гоголем. Це був привілей декількох улюбленичків літератури. Шкода!..

Може тому й хочеться закінчити цей розділ влучними словами, сказаними ще 1902 року на ювілей Гоголя та актуальними ще й по сей час:

«Дикі ми, читачу, й бракує нам справжньої, глибокої, кривної, «культурної» любови до наших клясиків».

Гоголь... це наймення, здається, найяскравіше нагадує нам той трагізм, що на нього натрапляла письменникова доля на певних переступних етапах історичного процесу. Другої подібної до Гоголя постаті, що була б так вигадливо сплетена з найкрайніших суперечностей і контрастів, не знала навіть історія всієї світової літератури.

Гоголь щодо цього є найбільш показна постать, це стверджує не тільки поверхове обізнання з життям Гоголя, не тільки просте порівняння автора «Ревизора» з автором «Переписки»—таку думку стверджує насамперед наукова аналіза Гоголевої творчости, наукові дослідження над усім відомим нам біографічним матеріалом, зіставлення окремих фактів його, а кінець

кінцем про це свідчать сучасники Гоголеві, що знали його особисто, приятелювали з ним через усе його таке недовге життя.

Найперше треба відзначити тут, що Гоголь—це вдача вельми складна своєю духовною організацією, ніжна, вразлива, що взяла на себе все: радості й болі, кари й нагороди, славу й ганьбу—все, що ним так завжди щедро за певного часу опоряджає історія людський поступ.

Отже нічого дивного немає в тому, що сама складність Миколаївської епохи прищепила такій ніжній і вразливій вдачі певну дизгармонійність, відбила в духовній організації його всі вибагливі сплітання історичного процесу.

Суперечливість, дизгармонійність, врешті ніби двоїстість Гоголевої вдачі,—що на них так часто в різних варіантах звертають увагу критики, дослідники його життя й творчості,—справді червоною ниткою проходять через усе Гоголеве життя, через усі його душевні переживання, які можна простежити в його листуванні, в усіх його персональних стосунках, в усіх найдрібніших відруках його метушливої душі. Гоголь-письменник, як правило, ніколи не був певен себе, дані з історії його творчості доводять, що над його творчим процесом завжди ніби тяжив якийсь фатум випадковості: на шлях творчості його спроваджує цікавість в Петербурзі до «всього малоросійського»; кожний новий твір письменника та критика навколо нього викликають у Гоголя незвичайні й непевні, хоробливі й невиразні сумніви, побоювання; перший і останній твори свої він нищить; визначає себе письменник спочатку, як гуморист, шукає сюжетів собі для гумору, заради гумору, а разом із тим відчуває потяг до якогось невиразного високого служіння: чи через літературу, чи через будь-яку державну корисну на його думку працю.

«Думка про службу мене ніколи не кидала,—писав Гоголь наприкінці свого життя.—Я примирився і з письменництвом тільки тоді, коли відчув, що на цьому полі

можу так само служити землі своїй. Мені раз-у-раз здавалося, що в житті моєму передо мною є велика самопожертва».

Пушкін, що від найпершого початку літературної діяльності Гоголя і до самої своєї смерти був Гоголеві приятелем і мав на нього не абиякий вплив, що чимало допоміг Гоголеві вибитись на творчу путь, Пушкін, що чи не перший добачив в ньому незвичайний талант—навіть цей Пушкін не зразу зміг зорієнтуватися в тій складній натурі. Пушкін з самого початку дивився на Гоголя, як на великий гумористичний талант і за тим, очевидно, нічого не бачив. Пушкіна вразив насамперед у «Вечорах» гумор, він вихваляв їх саме за цю властивість і рекомендував «Вечорі», як «веселую книжку». А згодом, по п'ятох-шістьох роках знайомства з Гоголем, Пушкін побачив у нього ще щось інше: слухаючи «Мертві душі», Пушкін, що завжди сміявся, коли чув Гоголя, мусів із сумом вимовити, і уже без сміху: «Боже, как грустна наша Россия!» і тоді уже схарактеризував Гоголя, як великого меланхолика.

До того, ще й сам Гоголь на початку своєї літературної діяльності не в силі був, очевидно, розібратися в перспективах і можливостях свого творчого призначення, а його творчі поривання ніколи, як відомо, не йшли поруч з тою тверезою свідомістю, що освітлює й окреслює завжди життєву путь людини, а потім і письменника.

«Зробіть таку ласку, дайте хоч який сюжет,—писав Гоголь свого часу Пушкінові,—хоч якийнебудь смішний чи не смішний, але російський анекдот. Рука свербить написати тимчасом комедію. Коли ж цього не трапиться, то я змарную даремне час, і не знаю, що робити тоді з моїми обставинами... Зробіть ласку, дайте сюжет; духом буде комедія на п'ять дій, і присягаюся—куди смішніша від чорта».

У цих рядках найяскравіше позначилося те, що Гоголь не міг певно визначити собі, як письменник, виразної художньої перспективи, цими рядками виявив він безпорадність у своїх творчих пориваннях. Аджеж Го-

голь не в силі був би підвестись до того рівня, що його вимагав Пушкін від поета в своєму відомому вірші:

Ты сам свой высший суд;
Всех строже оценишь умешь ты свой труд.
Ты им доволен-ли, взыскательный художник?

Отже «взыскательный» талант Гоголя на Пушкінове запитання позитивної відповіді дати не міг би, бо не був певен самого себе, не мав під ногами твердого ґрунту і носився по хвилях власних суперечностей.

Історія першої вистави «Ревізора» в Петербурзі, сумніви та побоювання самого Гоголя з приводу цієї першої спроби, коли він просто злякався тих вражіннь, що їх «Ревізор» справив і на нього, і на публіку і на критику—все разом так вразило письменника, що він розгубився серед цих різноманітних і навіть протилежних голосів, що сунули на нього, як з глибин його власної душі, так і від критиків, що так гаряче відгукнулися на його першу виставу. Не давши ради ані самому собі, ані цим різноманітним присудам, він просто утік закордон. Почуття, що опанували були тоді Гоголя, були дуже суперечливі й сумбурні: і сумнів, і жаль, і радість—все сплуталось; з них можна було робити різні, навіть протилежні, висновки; можна здогадуватись, що Гоголь, бачивши незадоволення з вистави одних—побоювався, що це може відбитися на його літературній кар'єрі, а, бачивши захоплення других—ніби радів з нечуваного успіху свого твору, усвідомлюючи собі, що саме цим шляхом треба йому, як письменникові, неодмінно йти далі. В цій історії першої вистави «Ревізора» найрельєфніше виявилась розгубленість та вагання Гоголеві, нездатність зорієнтуватися в хаосі перших переживань тріумфу своєї творчості та невміння свідомо накреслити собі той творчий напрям, що ним слід йти йому.

Аналізуючи статті Гоголя про мистецтво, що лишилися в його літературній спадщині і найяскравіше, очевидно, мали б відбивати головний стрижень його мистецьких поглядів, послідовність й тривалість їх, дослідники цієї галузі Гоголевої творчості доходять і тут

до сумних висновків, що надзвичайно характеризують Гоголя.

«У критика-Гоголя ми бачимо,—пише Н. І. Коробка,—не тільки жагучу любов до мистецтва, але й не абиякий розум, що допомагає іноді дуже влучно й вірно змальовувати окремі явища, але він зовсім не має того, що так яскраво впадає в око на перших же рядках у Белінського—не має основної ідеї, головного погляду (того стрижня, що про його була мова попереду—*І. Л.*), не має, рано виявленої у Белінського, ідеї розвитку. Гоголева думка яскраво й глибоко змальовує окремі явища, та й годі; зв'язок між ними якось не дається йому. І причина цьому є здебільшого не мала літературна освіта, а брак філософського світогляду».¹ Н. І. Коробка відзначає велику ерудицію Гоголя в питаннях мистецтва, він зокрема підкреслює, що Гоголь, перебуваючи закордоном, особливо в Італії, оглянув величезні скарби мистецтва, був з ними добре обізнаний і взагалі чимало читав з цієї галузі. А проте, не маючи того стрижня, що становить завжди передумову для широких висновків і узагальнень, Гоголь не спроможний був дати чогось нового, цінного й оригінального в царині мистецтва, його теорії та історії. І тут чи не найяскравіше позначилася та сама Гоголева вдача,—непевна й хистка.

Суперечливість, двоїстість, непевність духовної істоти Гоголя стверджується й даними наукової аналізи його творчості, що найкраще викриває перед нами таємниці творчості письменника, лабораторію його мистецьких засобів. Життя Гоголя досліджено досить повно. Біографію Гоголя докладно висвітлено в працях Куліша, Шенрока, Котляревського, Пипіна та ін.; зв'язок між творчістю Гоголя й подіями всього метушливого його життя та особистими переживаннями, що спричинювалися навколишніми обставинами—у цих працях з'ясовано: літературні впливи на Гоголя та інші питання суто-літературного порядку зачеплено уже критикою

¹ «История русской литературы XIX в. Под редакцией Д. Н. Овсяннико-Куликовского», том II, стор. 300.

та історією літератури, а на деякі з них маємо вже ґрунтовні й цілком докладні відповіді.

Внутрішнє, духовне життя Гоголя, цілком природньо, звертало на себе особливу увагу критики; кожний новий дослідник на основі фактів Гоголевої творчості совісно намагався прозирнути в таємниці письменникової психології, в його «святая святих», щоб збагнути суть його творчого процесу і висвітлити його своєрідності. Наслідком багатолітньої праці цілого ряду таких дослідників (Котляревський, Брюсов, Овсяніко-Куліковський, Переверзев, Пипін, Віноградов, Сакулін, Г. Житецький, В. Гіппіус, Мережковський і ін.) маємо чимало варіантів, цілі колекції, що ними окреслюється своєрідність цієї складної, суперечливої, а разом з тим трагічної духовної істоти цього геніального письменника.

В. Ф. Переверзев, ніби підсумовуючи всю дослідницьку роботу над Гоголем, спиняючись на цих численних варіантах, класифікує їх за такою послідовністю: «Овсяніко-Куліковський розглядає дух Гоголя в процесі творчої роботи й підкреслює, як специфічну його особливість, перевагу трати над нагромадженням, дедукції над індукцією, інтуїції над знанням та розумінням. Це неврівноважений дух, що в ньому порушено правильний оборот видавання й збирання енергії, і вся творча діяльність Гоголева має на собі відбиток цієї неврівноваженості. З погляду Венгерова, специфічна риса Гоголя—це громадянський настрій, бажання послужити батьківщині, що керує пером художника, правує його творчим надхненням. Брюсов гадає, що суть Гоголевої душі—це гіпербола, схильність усе бачити перебільшеним, і добре й погане, і світло і тіні, схильність знаменна, що примусила Гоголя і в житті, і в творчості кидатися від крайностей захоплення до крайностей гіркого сміху з себе й життя, що примусила його цілий вік жити в корчах, горіти напруженням, де й спопеліла його душа». ¹

¹ В. Ф. Переверзев. «Творчество Гоголя», стор. 20—21. В-во «Основа», 1928 р.

До цього можна додати ще й думки про те саме В. Гіппіуса, Д. Меружковського та Н. Котляревського, що їх за-для ощадження подаємо в одній цитаті з книжки В. Гіппіуса «Гоголь»—1924 р.: «Не поганство з християнством боролись у Гоголеві, як то гадав Меружковський, і не романтизм з реалізмом, як формулював Котляревський, а відштовхування індивідуаліста від традиційного «соціально-побутового ґрунту з притягненням до того ж ґрунту».

В даному разі нам не цікаві окремі формулювання про специфічну властивість Гоголевої творчості поодиноких дослідників, тим то ми обмежуємося наведеним, і зокрема не спиняємося на їх цінуванні, нам бо важно констатувати те, що всі вони одностайно, в-одно, відзначають:—внутрішня істота Гоголя суперечлива, в його психіці за ціле його творче життя точилася неупинна стихійна боротьба окремих, часто протилежних елементів, і це яскраво позначилося на його творчості та кінець-кінцем спричинювалося до суперечливих сприймань Гоголя й всієї його творчості; це переполовинювало його в свідомості наступних поколінь і завважало уявити собі Гоголя суцільним, а він врешті був таким, і як письменник, і як людина.

Поглиблюючись у дослідження стилю Гоголя, маємо також досить даних, щоб говорити за дизгармонійність та суперечливість, що так настирливо впадають в око, коли ближче й ближче підходимо до образу Гоголя.

В. Ф. Переверзєв,—дослідник Гоголевого стилю, констатує наявність у ньому разючих протівенств, що даються взнаки, як з погляду тих вражінь, що їх лишає по собі Гоголева творчість на читачеві, так і з погляду всебічного дослідження усіх тих мистецьких засобів, що ними в такій різноманітності орудував Гоголь-художник. «Гоголь взагалі пересякнутий увесь протівенствами,—пише В. Ф. Переверзєв.—В його творчості дивовижно переплітаються карикатури з розчуленістю, хирявість з гіперболою, банальність з талановитістю»...

«У творчій Гоголевій фантазії ніби повстають дві течії, дві різні стихії, збуджуючи дві різні категорії по-

чувань, настроїв та образів. Вони стоять одна проти одної, і в Гоголевій творчості набувають характеру антитези». ¹

Найкращі ілюстрації цього ми знайдемо в «Вечорах», що на них усамперед спиняється й В. Ф. Переверзев. Аналізуючи «Вечорі», їх зміст, дослідник виразно помічає в них дві майже протилежні лінії. «З одного боку, — каже він, — перед читачем у «Вечорах» змальовується буденне життя, метушливе в своїх духовних інтересах, дріб'язкове, якесь тупе, тваринне, без будь-якої живої думки й інтересів. Ярмарок з усіма його атрибутами, або щось подібне до цього, дрібна й паскудна пльотка, заздрощі, зазіхання на чуже — це найкраще тло, що на ньому яскраво відтіняються образи Хіврі, Солохи, Черевика, Чуба, з усіма їхніми свояками, полюбовниками тощо. З другого боку, — перед нами розгортається інше життя, в іншому плані: життя широке, сповнене глибоких переживань, радості й суму, героїзму й страху, життя овіяне патосом молодости та безмежних поривань. Відповідно до цього подані й живі образи: чорноокі Ганни, зажурені Катерини; сміливі козацькі голови — Петрусь, Левко. Тиша таємничої ночі, чарівні мелодії українських пісень, буйна радість й безнадійний сум молодого кохання, таємничі, неусвідомлені сили — нечисті, темні, або світлі, добрі, страх перед невідомим, незнаним — такими лініями окреслена ця друга сторона «Вечорів».

Яким щирим теплом овіяні оці Гоголеві герої:

«Спершись на лікоть гарним личком своїм, замислилася Параска, сама в хаті коло столу. Щасливі марива снувалися навколо русої голівки. Часом легенька усмішка враз тріпотіла на червоних устах, і від якоїсь радісної думки зводились темні її брови, то знову хмарина роздуми насувала на карі, ясні очі» (Сорочинський Ярмарок).

Ця щирість те тепло, що вкладає автор в такі малярки, цілком викривають Гоголя: читач відчуває, що письменникові симпатії саме на стороні цих його героїв.

¹) В. Ф. Переверзев. «Творчество Гоголя» ст. 26, 49. «Основа», 1928 р.

І навпаки, подаючи героїв першої половини «Вечорів», автор ніби міняє мову, міняє стиль, підмінює свій загальний настрій, сказати б, приховує своє тепло й щирість для тих героїв, що на стороні їх всі його симпатії. А для Хівр, Солох, Чубів, Черевиків—автор ніби холодний, навмисне необачний до них, ніби заздальгідь вбачаючи їх в невідгідних ситуаціях, гостро підкреслює недоречності й вади навіть в зовнішньому їхньому вигляді. Усім цим Гоголь наперед визначає свої до них антипатії.

Щоб ілюструвати це, візьмімо перший-ліпший малюнок з «Сорочинського ярмарку».

«То ти кажеш, земляче, що не дуже то піде наша пшениця?»—говорив чоловік, що скидався на заїжджого міщанина, обивателя з якогось містечка, в пістрьових замазаних дьогтем і засмальцованих шараварах, до другого, в синій, часом уже й з латками свитці і з величезною ґулею на лобі».

У самій мові «Вечорів» також є двоїстість: тут ніби два стилі й напевне в основі їх лежать дві стихії. З одного боку мова костурбата, важка, чувається у ній якась штучність, словничок автора в даному разі ніби обмежений, а з другого боку маємо мову мелодійну, гнучку, дзвінку; мова ця ллється рівно, мов тихий струмочок, вона пишна, співуча. Гоголь то виявляє безмежну владу над мовою (вона цілком підпорядкована його художньому задумові; він надає їй таких форм, які йому в даному разі потрібні), то виявляє якусь безпорадність у мові, неуміння ніби опанувати її, примусити служити йому. Гоголь, мабуть, і сам не відчував двоїстости своєї мови, не свідомий був того, що в основі її лежать, як каже В. Ф. Переверзєв, дві стихії, бо завжди скаржився на мову взагалі.

«Боюсь схибити проти мови...» «Стиль і мова моя у мене й досі в такому неладі, як ні у кого навіть з гірших письменників, отже з мене має право глузувати навіть школяр, що ледве береться науки...» «Перо в моїх руках немов дерев'яна колода, а думки мої тимчасом, як той вихор».

Уся Гоголева творчість, починаючи з «Вечорів», ідучи через «Миргород», «Тараса Бульбу», кінчаючи «Мертвими душами», іде в різних напрямках, визначається ніби двома лініями, що помітні як на структурі окремих творів, так і в загальному плані всієї творчості.

Ця двоїстість у Гоголевій творчості визначалася то українською стихією, стихією, що під впливом особливостей тодішньої епохи полонила Гоголя і в фактах історичного минулого шукала виходу для нових вільних ідей¹ та підогрівалася загально-романтичною літературною течією, то визначалася соціальними рамками дрібно-маєткового середовища, в якому Гоголь зріс і зформувався, як художник.

Стихії ці в історичному аспекті протилежні, мають відмінну внутрішню суть, різне походження, а збігаються для Гоголя тільки в своїй часовій актуальності. Боротьба цих двох стихій, що полонили Гоголя, і визначає специфічну властивість Гоголевого духовного життя.

Звідси походить: Гоголь—великий гуморист, Гоголь—меланхолік, Гоголь—містик, Гоголь—реаліст, основоположник натуральної школи в письменстві, Гоголь—«обличитель гнусной росейской действительности», Гоголь—релігійний фанатик, жертва цього фанатизму

У світлі цього для нас, очевидно, стають зрозумілими думки самого Гоголя про своє дводушництво, що він їх висловив у листі до Смирнової наприкінці свого творчого життя (1844 р.), і що призвело до цілих даремних дискусій: Хто Гоголь? Чий він?

«Скажу вам, що я сам не знаю, яка в мене душа «хохлацька» чи «російська». Знаю тільки, що аж ніяк не дав би переваги «малоросіянінові» перед «руським», ані «руському» перед «малоросіяніном». Обидві природи щедро обдаровані від бога і як навмисне, кожна з них окремо має в собі те, чого не має друга».

¹ Чимало письменників, Гоголевих сучасників, звертали тоді очі свої в сповнене волі й руху минуле України, Кавказу тощо (Пушкін, Держмогтов, Шевченко).

Ми свідомо обминаємо дискусії з приводу цього, бо знаємо: Гоголь з походження українець, в дитинстві зростав в оточенні українському, у його творчості є чимало елементів української стихії, на його стилі, на мові яскраво позначилися вони, виявляв він не аби-яку зацікавленість історією України, її побутом та обізнаний був з українською літературою. Творчість Гоголя була ввесь час надто популярна на Україні й чималою мірою прислужилася українському національно-культурному рухові. І Гоголеві через те повинно належати поважне місце в історії українського письменства.¹

Ми не ставимо собі такого «каверзного» питання: чого Гоголь, будучи українцем, не писав українською мовою? Бо знаємо специфічну властивість Миколаївської епохи, соціальне походження Гоголя, до того ж і російська література являла тоді широкий простір для виявлення таланту й зокрема забезпечувала письменника матеріально, чого українська література не мала й не могла мати, і це неминуче штовхало Гоголя на шлях служіння офіційній російській державності, її культури та художнього слова. Тим то й поривався він до «високого державного служіння». Але ми свідомі й того, що в тім психологічному стані, коли Гоголь не міг дати відповіді, яка у нього душа, не виключена можливість, що Гоголь міг би писати й українською

¹ Справа ця на часі особливо тепер, коли раз-у-раз більше інтерес до української літератури й зокрема до класиків. Слід пригадати тут, між іншим, думки Драгоманова про Гоголя й про його місце в історії української літератури: «Писателі, котрі вийшли з певної нації і говорили про життя її, а також удержали певні ознаки питомого національного характеру, повинні знайти місце і в історії літератури тієї нації. Такий власне випадок з Мик. Гоголем, котрий мало того, що писав про українські речі, а ще виявляв ліпше, ніж хто другий, одну з основних прикмет нашого національного характеру — юмор... Французи кажуть, що всі роди літератури добрі, окрім скучного. Подібне можна сказати і про доктрини, що всі вони добрі, окрім смішних. А доктрина, по котрій Гоголь буде для українців нерідним писателем... тоді як напр. д. Кониський буде українським класиком, стільки ж невірпа, скільки й смішна... він (Гоголь) для неї (для України) рідний і в «Тарасі Бульбі» і в «Мертвих душах», хоч в кожному творі інакше...» (М. Драгоманов). «Листи на Наддніпрянську Україну». Видання друге, 1915 рік).

До речі: Драгоманов відзначав побіжно і вплив Гоголя на українське наступне письменство: «ні М. Бовчок, ні Нечуй не мислимі без Гоголя».

мовою, якби щось хоч би й випадкове штовхнуло його до цього. Для цього, як відомо з слів проф. Мандельштама, були всі підстави, бо Гоголь пишучи російською мовою, думав проте часто по-українському.¹ Бо ж взагалі випадковостей у житті Гоголевому не бракувало.

Та що казати про душу—цю ідеалістичну категорію, що мимоволі призводить часом до хибних тверджень і висновків,—Гоголь, екзальтована натура, не міг визначити й своєї батьківщини, цебто цілком реального зв'язку з певною країною та її народом.

«Москва—моя батьківщина»,—каже Гоголь, а згодом у патосі виголошує: «Рим—батьківщина моєї душі», а часто поривався на Україну, що була і фізично і духовно йому батьківщиною, бо щедро, як мати, обдарувала його й українською вдачею, і художньою кебетною, і постачала йому художній матеріал.

Шукання батьківщини—це не просто бажання самовизначитися, це органічно поставало з його невірнорваженої вдачі, що і ніякої певної відповіді дати не могла й поривалася кудись у безвість. Гоголь справді шукав. Усі його несподівані від'їзди за кордон—це його шукання. Раптом вихоплюється з Петербургу за кордон, сам не знаючи чого—це було перший раз; удруге, після вистави «Ревізора», сидить там уже кілька років. Але й там за кордоном не має він спокою, не сидить на одному місці.

«З якою радістю я зробився б фельд'єгером, кур'єром»... «Навіть на «русской перекладной», я відважився б навіть на Камчатку—що далі, то краще... Мені б їхати

¹ Пишучи про мову Гоголя, проф. Мандельштам зауважує: «сравнивая текст произведений с русской речью, мы замечаем, что Гоголь мысленно переводил обороты, слова буквально, применяясь к русской речи. Нет печатных данных, чтобы можно было доказать это арифметически точно, по образцу приведенных фактов, но знакомый с малороссийским языком и в то же время чуткий к русской речи чувствует эти мысленные переводы». Тепер, звичайно, на творах Гоголя, виданих російською мовою, трудно відчутися оці «мысленные переводы», редактори Гоголевських текстів чимало приклали рук своїх, щоб вилучити з них «малоросійщину», напр., «ай, да гарна дівчина» перекладалося: «ай, да девушка», «о, голубчик, не до пенька прискочив, обманывай других этим»—«не до пенька прискочив» в пізніших текстах викреслювалося. Таких прикладів в Гоголевських текстах можна знайти чимало.

тепер, їхати під дощем, в сльоту, через ліс, степом—світ за очі...»

Неурівноваженість, суперечливість, відлюдність, замкненість у собі—всі ці риси Гоголевої вдачі спричинилися до досить непевних стосунків його з приятелями. С. Т. Аксаков, що дуже добре знав Гоголя, величав його талант, але дуже критично ставився до нього, як до людини.

«Для мене не існує особа Гоголя... Я побожно шаную і з любов'ю дивлюсь на той дорогоцінний посуд, що в ньому містився великий дар творчости, хоча форма цього посуду мені зовсім не до вподоби». Аксаков часто підкреслював це, говорячи, що в Гоголі є щось таке в духовній його організації, що відштовхує людей від себе. Никитенко, Панаєва теж відзначали, що зустрічі з Гоголем лишають по собі якісь неприємні вражіння. Проте знаємо, що Жуковський, Пушкін, Языков, Смирнова мали з Гоголя собі приятеля й ставилися до нього, як до людини, дуже приязно. Погодін, Гоголів приятель, взивав Гоголя «отвратительнейшим существом». «Взагалі в ньому (Гоголеві) було щось відразливе,—казав якомсь іншого разу Аксаков,—чи любив хто-небудь Гоголя, тільки не як людину. Я гадаю—ні! Та це й неможливо». Шевирьов, також один з Гоголевих приятелів, а до того й його учень, бачив у ньому «неохайність душевну, що походить від необмеженого самолюбства». Ті, що любили Гоголя, згодом починають його ненавидіти,—ті, що ненавиділи його, раптом змінюють свої погляди на нього, взиваючи його «пророком», «святим», «своїм учителем». Уже хоч би й з цього можна бачити, як непевно сприймали Гоголя навіть в таких зовнішніх стосунках та які протилежні вражіння лишав по собі Гоголь серед своїх сучасників.

Кажуть, що навіть на манері вдягатися позначилися основні риси його характеру. «Одежа його,—каже один з його сучасників,—являла гостру протилежність чепурности й неохайности».

Переказують також, що Гоголь був надто честолюбний і самолюбний: він, як відомо, марив про грандіозні,

велетенські, нездійсненні плани, захожувався коло такої роботи, що сам її подужати не міг; кажуть, що не рідко Гоголя можна було бачити в якомусь внутрішньому бурхливому піднесенні. Проте з слів його сучасників можна дізнатись, що Гоголь був людиною непевною, хисткою, відлюдною; будучи людиною вразливою, він вразливо й боляче переживав кожную життєву невдачу й легко піддавався сумнівові, одчайдушності, легкодухості, а ще й часто губив внутрішню рівновагу.

Хто бачив портрет Гоголя, зроблений пензлем художника Моллера Ф. А. і бачив картину Рєпіна—«Гоголь палить рукопис II-ої частини Мертвих душ»,—той, очевидно, без докладного обізнання з трагічним життям Гоголя зможе уявити собі двоїстість цього образу та як ці художники уявляли собі Гоголя.

Це яскраво віддав і Луначарський в своїх словах про образ Гоголя.

«Дивлячись на портрет,—пише А. В. Луначарський,—намагаєшся собі уявити українця з цими вузькими, горіховими на колір, з іскрами лукавства й спостережливостю очима, з густим старанно зачісаним волоссям, сповненого своєрідної впевненості, готового часом до хлестаковських витівок, що вічно вбирав в себе все курйозне й переробляв цей матеріял в безсмертний сміх.

«І ніяк не можеш удержати в пам'яті цей образ. Його заступає знову інший Гоголь: жовтий, худий, мов кістяк, обтягнутий шкурою, з неприродньо подовженим носом, з пригаслими очима, зігнутий, незграбний, без краю зажурений, прибитий, задуманий, що рухом руки кидає сторінку по сторінці свого рукописа в огонь, мішає коцюбкою, а лице йому чудно освітлене вогнем, що проймає його душу перед виглядом цих сторінок, відблиск цього огню грає в очах стуманілих, поглиблених в себе, що вже пережили тугу своїх безкрайніх мук».¹

Отак по-різному уявляли собі Гоголів образ великі

¹ А. Луначарський. «Литературные силуэты», стор. 72.

митці й це було правдиво для їх художнього почуття, бо це було так і справді, це було так і в житті.

Можна було б ще без кінця наводити факти з творчості й життя Гоголевого, що доводили б непевність, суперечливість, двоїстість його вдачі, але не це є наше основне завдання, бо не шукати нових визначень та пояснень для протиріччя Гоголевої натури ми маємо, а, вдивляючись в найяскравіші з них, спробуємо знайти послідовне й логічне тлумачення їх розвитку, взаємну, внутрішню їх залежність та пояснення того, як це все могло вміститися в єдиній людській духовній організації.

Доля Гоголя справді дуже трагічна. Гоголь понівечений, покалічений. Його духовний образ — це найсумніша сторінка нашої історії. Гоголь витвір своєї епохи, але Гоголь і творець незабутніх пам'яток її, що були зафіксовані талановитим його пером, надхнені підвищеним чуттям. Пам'ятки ці на цілу голову стояли вище за їхню епоху, в них ми бачимо те, чого не могли добачити часто сучасники, пізнаємо таке, що було неприступне пересічному спостережникові, що навіть не завжди було зрозуміле й самому Гоголю.

І зрозуміти Гоголя, перейнятися його творчістю, усвідомити її окремі частини, збагнути трагізм його долі, можна тільки на тлі соціально-економічних обставин Миколаївської епохи.

Гоголь народився 19 березня 1809 року. Помер 21-го лютого 1852 року. Отже, прожив він 43 роки. 1831 року виходять його «Вечорі»; 1835 року написано «Ревізора»; 1841 року написано першу частину «Мертвих Душ». Літературна Гоголева діяльність, як бачимо, збігається з славетними 30—40-ми роками ХІХ ст., так званої, лютої Миколаївської епохи російської історії. Епоха ця густим, «свинцовим туманом», тяжкою «могильною плитою» налягла на Росію.

Строй фальшивый,
Господский гнет, чинсвный круг,
Весь «царства темного» педуг...

Так гостро схарактеризував цю епоху Огарев, її сучасник.

Епоха Миколи I, «коронованого ката», мовляв Шевченко, увійшла в історію, як епоха самозадоволеного бюрократизму, військової диктатури, салдатчини, що підпиралася кием, епоха лицемірної брехні, насильства, цензурного терору, епоха «жандармського застенка», ганебних доносів, епоха вузько-клясової політики реакційної дворянської верхівки.

Вона увійшла в історію, як епоха громадського застою, казенного патріотизму, обмеженого націоналізму, обскурантизму, що в підґрунтях її вже наростав новий рух, нові пружини, що почали штовхати життя в іншому напрямі.

Державна політика цієї епохи окреслювалася інтересами дворянської верхівки, тупим урядницьким бюрократизмом («Россией правит столоначальник»), громадське життя цієї епохи було затиснуте в рамки знаменитої триєдиної формули: «православие, самодержавие и народность», що була головним постулятом царювання Миколи I. А проте, під цією зверхньою оболонкою вже зароджувалися та, особливо наприкінці царювання Миколи I, відчувалися нові соціальні сили; в глибині старого суспільного ладу виявлялися нові паростки, що вже подавали свій голос і звертали на себе увагу.

Безперечно, епоха ця не визначалася самою особою Миколи I та його бюрократичним державним апаратом, вона визначалася всім громадським складом, співвідношенням кляс в країні, а в кінці всією господарчою будовою кріпацької Росії.

Реакційна політична атмосфера Миколи I підпиралася і зміцнювалася за перших років його царювання загально-громадською реакцією, що впливала з тяжкої аграрної кризи й тяжіла над поміщицьким кріпацьким господарством. Падіння цін на хліб було виявом цієї кризи, і в цій тяжкій депресії поміщицького господарства лад Миколи I знаходив підпору для своєї реакційної політики серед верхівки російського дворянства.

«Затиснутому в лабеті аграрної кризи,—з'ясовує цю

думку історик Покровський,—поміщикаві було не до політики. Повставати проти влади, що була єдиним кредитором усього дворянства, було чистісіньке безглуздя під таку хвилину, коли тільки кредит—та ще й якнайдешевший кредит—міг врятувати поміщицьке господарство від загибелі. Та сама криза примусила цінувати старі соціяльні форми. Даремна селянська праця, хоч як була кепська, здавалася єдиною базою великого господарства... Аграрна криза робила з Миколаївського дворянина й вірного підданця й оборонця кріпацтва».

А пізніше, з пожвавленням хлібної торгівлі, коли минула ця криза, починаючи з 1838 року, поміщицьке господарство, підносячись, відчуло гостру потребу в реформах. Відчуло архаїчність кріпацького господарства, з його силуваною працею, відчуло потребу і в капіталі, і в вільних робочих руках. Кредит—воно могло одержати тільки від держави, а воля робочих рук—кликала до державних реформ. Світовий ринок потребував від кріпацької Росії все більше й більше хліба; під впливом цього збільшувалися й ціни на хліб. Це ставило перед поміщицтвом питання переустаткувати своє господарство по-капіталістичному. Це значило, що натуральне кріпацьке господарство мало підвестися на дальший щабель, а для цього всамперед за всяку ціну треба було здобути кредит і вільну робочу силу. Те й друге ставало гостро перед поміщицтвом, а надто загострювалася справа з кредитом, і дуже влучно з цього приводу висловлюється Покровський: «питання, звідки взяти кошти на дальше господарювання, стало питанням клясового самозбереження російського дворянства». Була певна розбіжність між вимогами економіки й політики і це давалося в знаки цілому дворянству.

А тимчасом під тиском історичної неминучости «перший дворянин—Микола I» мусів творити й буржуазну політику. Починається розвиток бавовняно-паперової промисловости, а митна політика цього часу мала на оці сприяти розвиткові національної промисловости. Держава, забезпечуючи цей розвиток, заходжується

коло шляхів сполучення, як заходів, що мають сприяти зростанню промисловости. Піднесення промисловости й собі підкопувало систему кріпацького господарства, нагадувало про потребу в вільних робочих руках і втягало в торговельний грошовий оборот не тільки поміщика, а й купця та селянина. Та реакційна державна політика тривала все далі, бо треба було забезпечити державний спокій; бюрократія, обсадивши державний апарат, цупко держалася свого місця. А тимчасом усе віщувало про те, що державний лад в основі своїй вже підгниває.

Певну дизгармонійність вносило також і дрібне дворянське господарство, що на цю пору занепадало було, і через те «мелкопоместное» дворянство мусіло шукати собі заробітку, переводячись на стан міщанства, торуючи стежки для майбутнього «разночинца», опозиціонера Миколаївській реакційно-кріпацькій політиці.

В літературу, в школу, в університет починають просякати нові елементи; зубожене дворянство, вибранці з кріпаків, купецькі синки; всі вони незадоволені були з тодішнього ладу, утиснені лабетами цілої бюрократичної машини, що в'язала їх волю, як матеріально, так і духовно. Уряд Миколи I з природи своєї був проти такої демократизації громадського життя, а zarazом відчував подув нових явищ в усіх сферах громадськості, а це ще більше розпалювало всю цю бюрократію й збільшувало брутальність реакції.

Острах за порядок, за цілість династії щодалі, то більше, поглиблювався ще й через те, що з Заходу повіяло новим: революція у Франції 30-го року, вибух польського повстання, революція 1848 р. в зах.-європейських країнах; холерні бунти, пожежі й підпалювання в середині самої країни, примари недавнього ще повстання декабристів—все це разом згромаджувало реакційні хмари, штовхало до лютої реакційної політики.

«Дворянство й далі панувало, дуже своєю масою та історичною традицією,—пише історик М. Покровський,—але історію посувало не воно, в усякому разі, не само

воно: довелося поступитися місцем під сонцем тим, хто від петровської реформи вийшли з рядів, як політична сила. Буржуазія була ще далека від тих претензій, що їх запобігливо формулювали за них літературні їхні оповісники».

Все це не могло не підривати усталені станові перегородки, перегруповувало в країні соціяльні сили, тиснуло на державний бюрократичний апарат, що й собі під впливом звичайного інстинкту самозбереження далі провадив гостру реакційну політику.

Суд над декабристами, справа братчиків—Кирило-методіївців, суд над петрашевцями, заслання Герцена, Огарєва, Достоевського, Плещєєва, Тургєнєва й Шевченка, обмеження для низових шарів суспільства в їх потягові до освіти, цензурні скорпіони, оргії знаменитого «III Отделения»—усе це убило свого часу Пушкіна, Лермонтова, Белінського, морально знівечило Гоголя, а силу народу запроторило на далекі заслання. А в результаті—цілковитий занепад і параліж громадського життя.

Такий непевний господарчий стан країни, така різноманітність його по різних верствах суспільних, невіра в завтрашній день, незадоволеність з сучасного, побоювання за майбутнє—все це не могло не впливати на підвалини громадськості. Дворянство, а дрібне й поготив, на щось сподівалося, чогось шукало, само не знаючи чого. Це й визначило їхній духовний образ і відбивалося на їхніх духовних інтересах.

На ґрунті такої непевности, буржуазна ідеологія, що саме народжувалася тоді, робить чималі завоювання в дворянському побуті й полонить дворянську інтелігенцію вільнолюбними планами та мріями. Думка вперше стривається з західньо-європейською культурою, з революційними ідеалами, пожадливо поривається вперед до всяких теоретичних узагальнень, до численних теорій. Виникла сила революційних проєктів найрізноманітнішого характеру, з приводу їх точилися палкі дискусії. Різноманітність ця диктувалася різноманітністю та непевністю господарчого становища та

громадської незадоволеності. Крізь грубі поверсткування кріпацького землеволодіння пробивалися паростки капіталізму. Нерухомий консервативний побут, не пориваючи з кріпацькою залежністю, носив уже в надрах своїх буржуазні зародки.

Гоголь—заступник «мелко-поместного дворянства», вихований в далекій провінції, і був витвором цієї різнобарвної строкатості господарчого тогочасного ладу, строкатості й громадської.

Його духовний образ, його духовні інтереси, його громадський світогляд складався в сплетіннях цієї різнобарвної строкатості, вона відбилася й на всьому його житті й творчості.

Гоголь почав свою літературну діяльність з «Вечорів»—цих веселих, фантастичних оповідань, навіяних українською чарівною природою, українським побутом, старовиною, пройнятих українським гумором, оповідань, сповнених життя, краси, радості й бадьорості; перейшов далі через «Ревізора»; дав «Мертвих душ», що в них навіки зафіксував образи живих Чичикових, Манілових, Плюшкіних; створив «Тараса Бульбу»—цей патос української минувшини—і кінчив тяжким та обмеженим моралізмом «Переписки».

Здається, важко знайти щось спільне між таким крайнощами. На перший погляд здається, навіть важко знайти щось спільне між автором «Вечорів», «Тараса Бульби» та автором «Ревізора» й «Мертвих душ», не кажучи вже про автора «Переписки». Автор «Переписки» якимось остронь стоїть від таких своїх творів, як «Ревізор» і «Мертві душі».

Це врешті й перешкоджає багатьом Гоголевим дослідникам, що намагалися й намагаються підійти до образу Гоголя, визначити його духовну істоту, показати його живим. А кінець кінцем призводить це до того, що дуже часто бачимо перед собою не Гоголя, як суцільний організм, що природньо зростає, криючи в собі противенства, які логічно та послідовно розвинулись й вимагають собі цілком логічного тлумачення,

а штучно збитий з різних і часто протилежних елементів механізм.

Це саме й заважало розуміти Гоголя, збагнути до кінця всю його літературну спадщину. Все ж легше зв'язати в одно Гоголя—автора «Вечорів» з автором «Тараса Бульби», Гоголя—автора «Ревізора» з автором «Мертвих душ», або Гоголя-українського романтика з істориком дрібномаєткового побуту. Але як посунутись далі, як після цього підійти до Гоголя-автора «Переписки», мораліста-містика? Як поєднати в одному Гоголі—письменника реаліста з письменником моралістом? Перший бо розворушив болото тодішньої дійсності, розбуркав громадську думку, а другий—втихомирює розбуркані пристрасті; оспівує маніловщину та, мов той чаклун, намагається утамувати викликані, йому самому незнані, сили. Як сполучити це в одному Гоголі? Як дати логічне тлумачення такому перетворенню? Як міг Гоголь,—цей великий талант, що мав для своїх незабутніх художніх витворів стільки широти, безпосередності,—з такою ж щирістю й безпосередністю давати такі поради: пані губернаторші—як відродити своє оточення взірцевою скромністю; високим урядовцям—про потребу мати «благонравних» урядовців, що мають задовольнити всіх громадян; поміщикам—налагодити стосунки з своїми кріпаками, не ламаючи основ кріпацтва; усьому громадянству—проповідувати культ релігії, як єдиний рецепт для спасіння своєї душі. Такі ж поради давав губернаторам, поміщикам Гоголь—той самий Гоголь, що на суд цілим поколінням подав убожество, обмеженість, невігластво цих же губернаторів і поміщиків; те, що зробило його великим письменником-реалістом, пізніше обернулося проти нього. Така йому, очевидно, доля судилася.

Ця прірва, що постала між Гоголем-автором «Ревізора» та «Мертвих душ» і Гоголем-автором «Переписки», багатьох штовхала шукати пояснень такому перетворенню в хворобливому душевному стані Гоголя. Гоголь після виходу «Переписки» сам признався, що «майже в віці авторові стали говорити, що він рішився ума

й писали йому рецепти від розумового неладу» («Авторська сповідь»). І це йому здавалося дивним.

Але й тепер ще серед широкого загалу чути: мовляв, Гоголь на схилі свого віку збожеволів, і цим ніби намагаються з'ясувати його «чудернацтва», його суперечливості й такі разючі противенства. Найлегше, звичайно, звернути все на хворобливий стан Гоголя, і тим покінчити з Гоголем: мовляв, в хворобливому стані він дійшов таких нісенітниць. Але це не розв'язує Гоголевої проблеми.¹

На Гоголя, на шлях його творчості треба глянути в світлі історичному, з погляду тих соціально-громадських відносин, що в них зріс і зформувався Гоголь-художник і жертвою яких і став він. Цим, і тільки цим, можна з'ясувати собі всю ту Гоголеву моралістичну філософію, в суті своїй дуже обмежену й низьку, що скидається для декого ніби на хворобу, а справді сама була причиною його тяжких душевних переживань.

Як же трапив Гоголь у цей тісний кут?

Гоголь-художник силою своєї художньої інтуїції, що склалася в обставинах суперечливої епохи, а загострювалася іще через те, що Гоголь належав до дрібномасткового дворянства, яке, розкладаючись, шукало виходу з свого беспорядного становища, стояло почасти в опозиції до тодішнього ладу;—і йому цілком природньо в вічі впадали найдрібніші недоречності в тодішньому житті; Гоголь, дякуючи такій сильній художній інтуїції, своєю творчістю спромігся висадити в повітря царство «мертвих душ», царство темряви й дикунства, убогство й невігластво. Усе, що складалося віками, осілося в побуті, жило від інерції, стало звичкою, традицією, Гоголь розбурхав, оголив і поставив перед суд критичного думання. І все це створив Гоголь, сказати б, голими руками, несвідомо, без участі критичної думки, не здаючи собі справи з того, що його художня творчість неминуче призведе до критичного ду-

¹ Маємо на увазі статтю Ф. Якубовського до повісти «Тарас Бульба». Видання «Сяйво» 1927 р.

мання над тодішніми громадськими відносинами, викриє його хиби, примусить дошукуватися головної причини. Це йшло назустріч критичним роздумуванням над тодішнім ладом кращої частини російської інтелігенції, це жило Белінських, Тургенєвих, Герценів тощо.

Інтуїція діяла, безконтрольно втілюючись у певні художні образи, образи безсмертні й живі, і тільки згодом вся сума творчості стала перед думкою художника, ніби як об'єктивні дані життя, що їх змалював художник. Творчий процес Гоголя спочатку не йшов поруч свідомості, що будує світогляд людини й керує його життєвим напрямом. Творивши, він зовсім не думав про службову роль своєї творчості.

Тут треба згадати дещо з життя й діяльності Гоголя.

Гоголь, наївний й зовсім недосвічений юнак, поїхав до Петербургу, кінчивши Ніженський ліцей, маючи на думці в усякому разі не літературу, а якесь невиразне «служіння».

«Може бути,—пише він до свого приятеля,—мені цілий вік судилося прожити в Петербурзі, принаймні таку мету я поставив собі уже давно. Ще з найдавнішого минулого часу, з несвідомого віку дитинства, я горів від бажання зробити життя своє потрібним для державного добра, я мав бути хоч трохи корисним».

Гоголь походив з дрібномаєткового дворянства, що збідніло,¹ шукало заробітку, було незадоволене з свого

¹ 1928 року вийшла в світ нова книга С. Дуріліна про Гоголя: «Из семейной хроники Гоголя (Переписка В. А. и М. И. Гоголь-Яновских, письма М. И. Гоголь к Аксакову)», в якій подано дуже цінний матеріал, що характеризує матер. яльний бік життя Гоголевських батьків. Загальний висновок з нього: життя їх було злиденне; це видно хоча б з такого уривку листа М. І. Гоголевої до С. Аксакова: «Я должна была извлечь из ничтожного в то время имения нашего в самом глухом месте Малороссии, не имеющего тогда никакого сбыта, лепту для воспитания детей, которыми я дорожила более всего на свете». Або з уривка листа М. В. Гоголя до І. І. Дмитрієва: «Признаюсь, мне очень грустно было смотреть на расстроенное имение моей матери; если б только одна лишняя тысяча, оно бы в три года пришло в состояние принести шестерной против нынешнего доход. Но деньги здесь совершенная редкость». В листуванні М. В. Гоголя з матір'ю дуже багато місця приділяло фінансовому питанню, з нього можна довідатись, що в цій дворянській сім'ї рокошів не знали і кожна копійка була на суворому обрахунку.

становища, а як незадоволеному, йому впадали в око хиби життя, хоч це й не підносилося до суцільної критики тодішнього суспільного ладу. Дуже характерно, що саме тоді Гоголь марить про кар'єру юриста.

«Я переглянув в голові всі становища, всі посади в державі, і спинився на одному—на юстиції. Я бачив, що тут роботи буде найбільше, що тільки тут я можу буди добрим, тут тільки буду справді корисним для людськості. Кривда—пайбільше в світі лихо, найдужче допікало мені». Обіймаючи якусь юридичну посаду, Гоголь сподівався, очевидно, на цьому полі прислужитися своєму суспільству і хоч цим полегшити його долю за тодішніх часів. Треба пам'ятати, що юнацькі літа Гоголеві минали підчас цілковитого громадського застою, атрофії будь-якого громадського чуття, хоч він і відчував подув літературної атмосфери, бо ж батько його був письменник, але громадські питання тоді не були приступні тогочасній літературі, література осторонь стояла від життя. Гоголь зростав і виховувався в глухій провінції, в атмосфері духовного убозтва та обмежености, з молоком матері було прищеплено йому рабську ідеологію кріпацтва, непорушність її основ та священних принципів. Гоголь тільки в тридцятих роках увиходить в товариство передової російської інтелігенції, зустрічає Пушкіна, що чимало йому допоміг, але це знайомство не в силі було, очевидно, поширити його громадський світогляд, бо Гоголь, зустрівшись з Пушкіним та його товариством, був уже майже дозрілий письменник. Гоголь подовгу проживав за кордоном, жив взагалі замкненим життям, і тому відірваний був від громадського життя та його оздоровчої течії. Слід згадати й те, що першого часу своєї творчости, коли написано «Вечорі» й «Миргород», Гоголь шукає в художній творчості чогось іншого: легкості, веселощів, фантазії. Про це він досить виразно казав в «Авторській сповіді».

«Причини тої веселости, що я зауважив її в перших моїх друкованих творах, випливали з певної душевної потреби. Мене опановували нальоти туги, що я її сам не міг з'ясувати, що походила, може бути, з мого хво-

робливого стану. Щоб розважити себе самого, я вигадував собі все смішне, що тільки спадало па думку. Вигадував цілком смішні особи й натури, ставив їх в думках своїх в найсмішніші становища, зовсім не турбуючись тим, на що це, для чого й кому з того буде яка користь».

І тільки після «Вечорів» і «Миргорода» у 30-тих роках, ніби відбувається злам у Гоголевій творчості; після страшних українських легенд, веселих й фантастичних оповідань, береться він до «Ревізора» і «Мертвих душ».

Згадуючи «Ревізора», Гоголь уже по-іншому дивиться на свою творчість, ніби підкреслює й службову ролю в суспільстві. В «Ревізорі», зі слів Гоголя, він зібрав в одно «всю дрянь», що спостерігав її в тодішній Росії.

«Вплив від неї (п'еси),—пише він Щепкінові,—був великий й голосний. Всі проти мене. Урядовці, літні й поважні, кричать, що для мене нема нічого святого, коли я насмілився так говорити про службовців; поміщики проти мене, літератори проти мене». Такий був для Гоголя наслідок «Ревізора». Не краще прийняли й «Мертвих душ» в Цензурному комітеті, що теж справило на Гоголя сильне вражіння, як про це оповідає сам Гоголь:

— «Як тільки президент Голохвостов почув назву «Мертві душі», він зараз же покрикнув голосом стародавнього римлянина: «Ні, цього я ніколи не дозволю: душа тільки безсмертна; мертвої душі не може бути; автор повстає проти безсмертя». Я не оповідаю вам за інші дрібні уваги, як от—в одному місці сказано, що якийсь поміщик зубожів, опоряджуючи собі будинок у Москві в модному стилі («Так, адже й государ буде в Москві палац»,—сказав цензор Качановський). З цього приводу почалася між цензорами розмова одинока в цілому світі. Потім були й інші зауваження, що їх, навіть, совісно переказувати, і врешті справа кінчилася на тім, що рукопис заборонено».

Все це разом і спричинилося до того, що Гоголь мусів глибше поглянути на свої твори і в них він по-

бачив те, на що він не сподівався, беручися за перо, а саме—неприховану побачив страшну російську дійсність, і саме в таких типічних образах, які неминуче штовхали думку до узагальнень, до усвідомлень всіх буденних явищ і фактів життя.

І ось тут дав себе в знаки не досягний й обмежений Гоголів світогляд, Гоголь став віч-на-віч проти цілої повені думок, цілої системи розбурханих питань, збуджених творчістю самого художника, що про них він раніше й гадки не мав, а тепер вони жили уже в його оточенні. Вони вимагали привести їх до ладу, вони н відступно стояли перед його духовним зором, стукалися в браму його духовних інтересів. Доводилося брати їх до уваги, за всяку ціну шукати їм відповіді, пропускати через свою свідомість, робити їх складовою частиною свого світогляду. А світогляд цей був вельми обмежений рямками класової ідеології, овіяний спадковими традиціями, скам'янілими, абсолютними й непорушними принципами. Дуже характерна щодо цього є думка Герцена, що устами його промовляло його покоління, до якого належав і Гоголь: «Нам ще шкода старого ладу, кому ж пожаліти його, як' не нам. Ми створені в нім, ми його улюблені діти, ми свідомі, що він повинен умерти, та не можемо йому відмовити на сльози». Справа тут, звичайно, не в тім, що комусь «шкода старого ладу» і він його жаліє, оплакує сльозами, так промовляла класова ідеологія до тих, що хотіли її переступити, бо інтуїтивно відчували її загибель.

От чому, будши на першій виставі свого «Ревізора», як глядач, Гоголь-дворянин «в самому собі чув докори й нарікання за свою п'єсу».

От чому, Гоголь згодом мусів «Ревізору» дати своє тлумачення. І тлумачення його, й переробки «Ревізора»—диктувалися Гоголеві, щоб послабити та зменшити громадську вагу цього твору, розцінити його з погляду засвоєної ідеології, що вимагала затамувати величезний вплив «Ревізора» на громадську свідомість. Бо ж Бєлінський вплив його тлумачив так: «З-за цих чудернацьких і огідних облич, їм (вдумливим читачам) уяв-

ляються інші, миловидні обличчя; ця брудна дійсність призводить до споглядання ідеальної дійсности й те, що є, ясніше окреслює їм те, що повинне бути». А Гоголь цього не розумів, цього лякався, перед тим епадав у сумніви й розпач.

І справді. «Мертві душі» й «Ревізор» мали величезний вплив на громадську свідомість, яка через них гостріше та чуйніше сприймала дійсність тодішнього життя, усвідомлювала його, думала за можливість кращих його умов. «Ревізор» і «Мертві душі» підносили громадську думку на вищий щабель, революціонізували її, збуджували нову енергію, що борсалася в путях старих традицій, старої ідеології, що в них глибоко ще сидів сам Гоголь.

Не дарма Белінський так високо оцінював дискусії та суперечливе сприймання «Мертвих душ», бачачи в них перш за все явище громадське.

«Невже ці безупинні суперечки та змагання в суспільстві про «Мертві душі», ці запальні похвали та жорстокі лайки по журналах, що їх збуджують нові твори Гоголя,—невже це не живе явище, це не справа стільки ж літературна, скільки й громадська? Мало цього, невже цей галас і всі ці вигуки—не результат сутички старого з новим, невже вони не бій двох епох?»

І Белінський без усяких вагань дає на це позитивну відповідь: так, — це боротьба двох епох; боротьба старого, що одходить в минуле, й нового, що заступає.

В особі Гоголя позначалася боротьба двох протилежних течій громадського розвитку: талант Гоголів цілком заповонила прогресивна течія його, через нього вона промовляла, через нього виявляла свої духовні інтереси, їй Гоголь служив несвідомо, сам про це не знаючи, а як людина, як сума набутого в людині життєвого досвіду, Гоголь належав другій регресивній течії, вихованій на традиціях кріпацтва, його непорушности, його ідеології. І тут треба шукати джерело того розладу, що врешті призвів Гоголя до такої жакливої його долі. Особиста Гоголева трагедія, як письменника,

є характерний вияв громадського розладу, що настав був у Росії разом з такою знаменною епохою, якою була епоха Миколи I.

От чому, Гоголь, давши першу частину «Мертвих душ», говорить, що вона є тільки прелюдія до другої частини, де він дасть ідеал «русского мужа» та «русской девы»: «Може бути, що в цій повісті виявляться інші, ще досі незачеплені, струни, стане перед нами незліченне багатство російського духу, прийде муж, обдарований божественними прикметами або чудова російська дівчина, що другої такої не знайти ніде в світі, що матиме дивну красу жіночої душі...»

Але Гоголь, як чутливий реаліст, органічно не міг дати того, чого справді не було в житті,—а саме: «великого русского мужа, обдарованого божественними прикметами, й чудової руської дівчини, нечуваної жіночої душі». Цього показати Гоголь не міг в літературі, бо цього не було в тодішньому житті. Чичикови, Плюшкіни посіли все життя, їм і перше місце було в літературі. Ідеального типа для літератури треба було вигадувати, утворювати, а це було проти Гоголевої художньої вдачі. Тим то й велетенські задуми другої частини «Мертвих душ» пішли на нівець, Гоголь їх спалив. Разом із цим згорів і Гоголь-художник.

Власна художня творчість збудила в Гоголі потребу свідомо глянути на свій пройдений шлях. Він глянув на нього через призму притаманного йому світогляду, він узагальнив усі питання своєї творчості і все це він висловив в «Переписці». Тим то вона й викрила таку силу Гоголевої реакційності й дістала таку безогляду відповідь від кращої частини російської інтелігенції устами Белінського.

«Проповедник кнута, апостол невежества, поборник обскурантизма й мракобесия, панегирист татарских нравов, что делаете вы?» Так гостро реагував на «Переписку» Белінський. Навіть скромний, примирливий до Гоголя С. Аксаков мусів назвати її: «ложью, дичью и нелепостью, которая сделает Гоголя посмешищем всей России». Але, написавши «Переписку», бажаючи «спастися

душу» й діставши гідну відповідь на неї, Гоголь з властивою йому непевністю, почав хитатись. Він брався відписувати Белінському, мовляв, його не зрозуміли, але на відповідь пряму так і не зважився, бо не був певен, що стоїть на правдивім шляху. Він вагався, не знав, що йому робити, куди пристати.

Стверджував це й Панаєв у своїх спогадах, що недавно вийшли окремою книжкою: «Потім він (Гоголь) заговорив про себе і всім нам дав відчуті, що його знамените «Листування» написано в хворобливому стані, що його не слід було видавати, що він дуже жалкує, що його видано. Він ніби виправдувався перед нами». ¹ Та проте, як би Гоголь не виправдувався (а він хотів виправдатися перед кращою частиною російського суспільства), але не сила йому було це зробити, це був логічний результат його розвитку, він неминуче ішов до цієї трагедії й мусів був він заплутатись в тенетах сумнівів і противенств. Після «Переписки», після відповіді на неї Белінського, Гоголь писати, звичайно, не міг, він не спроможний був навіть одписати Белінському. Це було цілком природньо для Гоголя, і особливо наприкінці його творчого життя.

Серед Гоголевої творчості є одна повість, що досить характерно відбиває собою увесь Гоголів життєвостворчий шлях: вона цілком побудована на досвіді його власного світовідчуження й окреслена тими характерними Гоголеві ваганнями та суперечностями, що опанували були його, коли він «Перепискою» підсумовував своє життя. Повість ця називається «Портрет». Очевидно, не випадково повісті цій Гоголь приділяв багато уваги: двічі її переробляв і чимало сам клопотався коло її видавання. В повісті цій її герой, художник, намалювавши портрет страшного лихваря, злякався своєї роботи, злякався цілком реальних, живих рисочок лихваря, що їх талановитому художникові пощастило передати на полотно. Художник злякався, портрета не кінчив, і портрет цей приносив лихо та нещастя

¹ И в. И в. Панаев. «Воспоминания», стор. 498.

кожному, до чіх рук потрапляв він. Портрет переслідував і художника. Врятуватись він зміг тільки в монастирі, де решту свого життя присвятив духовній покуті, молитвам, щоб йому було відпущено його великий гріх, а гріх такий, що він пензелем своїм зважився показати світові образ лихваря—символ зла людського. За пензля він міг взятись тільки після того, як гріх йому було прощено й пензель його служив богові та його ділам, малював він образ богоматері.

Тут досить яскраво відбито життєво-творчий шлях Гоголів. Давши «Ревізора», «Мертвих душ», розворушивши живу, реальну дійсність життя, Гоголь злякався її, не усвідомивши її, подався в обійми містицизму, але й тут спокою не мав: у ваганні, в сумнівах урвалося його фізичне життя.

І напевне ніхто, знаючи таке трагічне Гоголеве життя, не зважиться осудити його трагічну постать, як геніяльного письменника, що так інтуїтивно, навпомацки поривався наперед, торуючи шлях наступним поколінням, та мусив такими стражданнями платити за це. І коли він, усвідомлюючи цей шлях, мимоволі знецінював вагу й громадський зміст власних творів отими чудними, а нам просто смішними, моралістичними тлумаченнями «Переписки»,—ми не візьмемо цього йому на карб, ми рішуче відкинемо їх, бо цим ми ширше відкриємо перед нашим загалом високолюдяний вплив його творів на цілі покоління.

І за це йому незабутня слава в поколіннях.

Ів. Лакіза.

УКРАЇНСЬКА СТИХІЯ В ТВОРЧОСТІ ГОГОЛЯ

Ставлення до Гоголя в українському культурному процесі майже весь час позначалося несталістю та недомовленістю, в оцінку його часто входили, порушуючи історичну перспективу, елементи суперечок принципів і загальних, привід для яких дав сам письменник, висловившись про себе: «я сам не знаю, какова у мене душа—хохлацкая или русская».

Не спиняючись тут на спробах колишніх «общеросів» прикладом Гоголя підперти езуйтську аргументацію проти розвитку українського художнього слова, не будемо стежити й за тим, якою критичною зброєю українські публіцисти та історики літератури обороняли Гоголя від цілковитої «анексії» з боку прихильників «єдиної» літератури. «Між двома душами» — назвав свою ювілейну статтю про Гоголя в «Раді» за 1909 р. С. Єфремов і ця формула дожила до наших днів (передмова Ф. Якубовського до «Тараса Бульби», вид. «Сяйва»).

Того ж 1909 року М. С. Грушевський в «Літературно-Науковому Віснику» влучно зазначив, що Гоголь «дав українству те, що міг дати в своїм часі і в обставинах, в яких вивела його на світ і виховала його доля», і приходив до висновку: «не тільки з огляду на вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя (люди наших поколінь певно тямлять, скільки завдячили їм в розвою й усвідомленню своїх українських симпатій!), а і з огляду на його українські почуття ми не маємо ніякої причини викидати його з історії українського національного руху, розвою української свідомости».

Цього Гоголевого впливу, звичайно, треба шукати

перш за все в творах українських письменників (Драгоманов, напр., запевняв В. Навроцького: «ні М. Вовчок, ні Нечуй не мислимі без Гоголя»), а також треба взяти на увагу численні переробки та переклади Гоголевих творів на українську мову (див. бібліографічний покажчик В. Д-ського в «Червоному Шляху», 1927, ч 7-8 і доповнення В. Дорошенка в «Бібліологічних Вістях» 1927 р. № 3). Немає сумніву, що безперечно значний вплив Гоголів на розвиток української літератури пояснюється саме наявністю української стихії в художній спадщині автора «Тараса Бульби», що її сприймали наші письменники органічно, а не як плід, що зріє на чужому ґрунті.

Отже Гоголева проблема для історика українського письменства складається з двох питань: 1) український елемент в творах Гоголя, 2) вплив Гоголя на розвиток українського письменства. Ми спинимось тут тільки на першому питанні, використавши в загальних рисах головні досягнення попередніх дослідників та додавши деякі власні міркування.

Спочатку коротко згадаємо біографічні дані. М. В. Гоголь народився в дрібномаєтковій дворянській родині, що мала певні українські традиції (серед предків Гоголевих був Василь Танський, автор інтерлюдій, «славний стихотворец во вкусе площадном») і в щоденному побуті не цуралася української мови. Гоголь-батько, вживаючи російську мову в сентиментальних поезіях та листах, писав українською мовою комедії з народнього побуту для вистав у домашньому театрі свого родича Д. П. Трощинського, багатого дідача і вельможі, що, нудьгуючи в своїому розкішному маєткові—Кибинцях, розважав себе веселими п'єсками з комічними ролями «простаків» так само, як і жартами спеціальних «шутодразнителів». Іноді, згадують сучасники, старий вельможа любив послухати славнозвісну пісню про «чайку-небогу» і міг навіть розчулитись до сліз... Гоголеві біографи один час ідеалізували Трощинського та його ставлення до Гоголів, називали Кибинці «Афинами времен Гоголя-отца», але новіші досліди зруйну-

вали це уявлення.¹ Не треба перебільшувати й українських симпатій Трощинського, хоч сучасники й розповідали, що його «любовь к родине»—«известна была не только дворянству, но и всему населению». Все ж таки Трощинський може бути прикладом того, як навіть серед великого панства українського, що жило в своїх маєтках, зберігався потяг до українського слова, характерний з побутового боку² і зрозумілий в зв'язку з інтересом до народности в тогочасній російській і українській літературі.

Та хоч українське слово затрималось у побутовому вжиткові, невпинно розвивався і процес денаціоналізації, яку вносила в першу чергу школа. В Ніженському ліцеї молодий Гоголь студіюватиме «изящных стихотворцев, каковы: Гомер, Гораций, Виргилий, Овидий; Петрарк, Камюэнс, Тасс, Мильтон, Буало, Рассин, Попе, Ломоносов, Сумароков, Херасков, Державин, Жуковский и другие; но без дальнейших умствований, умозрений и умоположений», як писав директор ліцею Іван Орлай в «предложении» «господину младшему профессору российской словесности Никольському» («Гоголевский Сборник». Ред. проф. М. Сперанского К. 1902. 336 стор.). Але і в ніженський період цілковитого одриву Гоголя від українського слова не помічаємо. Пишучи російською мовою твори «високого штилю» для рукописних журналів, Гоголь одночасно міг скласти українською мовою епіграму на вихователя Зельднера:

Гицель—морда пороссяча,
Журавлині ножки,
Той же чортик, що в болоті,
Тільки пристав рожки.

Цю епіграму навів у своїх спогадах Гоголів товариш Т. Пашенко («Берег», 1880, № 268), другий його товариш Любич-Романович згадував, що Гоголь мав звичку

¹ Див., напр. С. Дурьлин. «Из семейной хроники Гоголя». М. 1928.

² Цікавий матеріал про панування української стихії в побуті провінціального панства кінця XVIII—початку XIX віку зібрано в статті Д. М. Щербаківського «Оркестри, хоры й капели на Україні за панщини» («Музика», 1924. № 10—12, ст. 209—10 та ін.).

виходити на зустріч селянам, що їхали в Ніжен на базар, і розмовляв з ними українською мовою. На сцені Ніженської гімназії, за спогадами Пащенка, грали «какую-то малороссийскую пьесу, сочиненную тогда же Гоголем, от которой публика надрывалась со смеху». Беручи на увагу вказівку П. Куліша, першого біографа Гоголя, що майбутній письменник одного разу привіз в Ніжен після вакацій п'єсу Вас. Оп. Гоголя «Собака-вівця», можна, здається, приєднатись до думки Шенрока, що п'єса, яку грали ніженські гімназисти, належала Гоголеві-батькові.

У Ніжені ж завів Гоголь 1826 року «Книгу⁷⁷ всякой всячины или подручную энциклопедию»,—в ній чимало місця відведено українській історії, етнографії та словникові, переписано «віршу, говоренную Потемкину запорожцами на светлый праздник Воскресенья», кілька документів гумористичного змісту, пісень, прислів'їв і т. д. Особливо цікава спроба «лексикона малороссийского»,—Гоголь іноді зазначав і джерела, використані для тлумачення окремих слів: 1) словник, доданий до «Опыта собрания старинных малороссийских песней Цертелева» (1819), 2) словник, надрукований в книжці «Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем» (1827), 3) словник, вміщений у виданні «Енеїди» Котляревського.

Немає підстав гадати, що записи⁷⁸ в книзі «всякой всячины» відразу мали якесь свідоме призначення літературного характеру, але пізніше Гоголь дещо (напр., тлумачення українських слів) використав. До Петербургу Гоголь їде, мріючи про високу службову кар'єру, або, як він висловлювався, готуючись «сделать что-нибудь достойное внимания просвещенного вельможи, благодетеля Малороссии», тобто Трощинського. Але на всякий випадок везе він з собою сентиментально-романтичну поему «Ганс Кюхельгартен», в якій немає нічого українського, крім кількох слів, яких вжито не свідомо, а тому, що автор досконало російської мови не знав і вживав часом українську лексику й синтаксис, що траплялося з ним і пізніше (відрізняємо ці випадки від

тих, коли Гоголь в оповіданнях з українською тематикою свідомо вживав українських виразів).

Та уже в одному з перших листів до матері 30 квітня 1829 р. Гоголь пише:

«Теперь вы, почтеннейшая маменька, мой добрый ангел хранитель, теперь вас прошу, в свою очередь, сделать для меня величайшее из одолжений. Вы имеете тонкий наблюдательный ум, вы много знаете обычаи и нравы малороссиян наших, и потому, я знаю, вы не откажетесь сообщить мне их в нашей переписке. Это мне очень, очень нужно. В следующем письме я ожидаю от вас описания полного наряда сельского дьячка, от верхнего платья до самых сапогов, с поименованием, как это все называлось у самых закоренелых, самых древних, самых наименее переменившихся малороссиян; равным образом названия платья, носимого нашими крестьянскими девками, до последней ленты, также нынешними замужними и мужиками. Вторая статья: название точное и верное платья, носимого до времен гетманских. Вы помните, раз мы видели в нашей церкви одну девуку, одетую таким образом. Об этом можно будет расспросить старожилы: я думаю, Анна Матвеевна, или Агафия Матвеевна (тітки Гоголевої матері. П. Ф.) много знают кое-чего из давних годов. Еще обстоятельное описание свадьбы, не упуская наималейших подробностей. Об этом можно расспросить Демьяна (кажется, так его зовут; прозвания не вспомню), которого мы видели учредителем свадеб и который знал, повидимому, всевозможные поверья и обычаи. Еще несколько слов о колядках, о Иване Купале, о русалках. Если есть, кроме того, какие либо духи, или домовые, то о них подробнее, с их названиями и делами. Множество носится между простым народом поверий, страшных сказаний, преданий, разных анекдотов, и проч., и проч., и проч. Все это будет для меня чрезвычайно занимательно. На этот случай и чтобы вам не было тягостно, великодушная, добрая моя маменька, советую иметь корреспондентов в разных местах нашего повета».

Наприкінці листа знаходимо ще одне прохання:

«Еще прошу вас выслать мне две папенькины малороссийские комедии: «Овца-собака» и «Романа с Параскою». Здесь так занимает всех все малороссийское, что я постараюсь попробовать, нельзя-ли одну из них поставить на здешний театр».

Остання фраза дуже характерна і відразу допомагає

з'ясувати, чому Гоголь після «Ганса Кюхельгартена», розляпаного критикою, переходить до прозових творів на українські теми з великою домішкою етнографічного елементу та народньої лексики.¹ Інтерес до України в російському письменстві і взагалі в російському суспільстві 20-30-х років XIX віку дійсно був дуже великий і тільки тепер дослідники з'ясовують розмір та значіння цього інтересу. Напр. у бібліографічному покажчику проф. М. К. Піксанова «Два века русской литературы» поруч з темою «Украинская стихия в творчестве Н. В. Гоголя» знаходимо тему «Вторжение украинской стихии в великорусскую беллетристику». Та не тільки в беллетристичних творах Нарезного, Сомова, Алад'іна та інш. позначилась тоді українська стихія—яскраво виявилась вона і в поезії,—згадаймо «Войнаровского» Рилєєва, «Полтаву» Пушкіна, не кажучи вже про низку забутих творів другорядних письменників («Набег запорожских казаков» Ф. Глінки, «Гайдамаки» А. Подолінського, «Сказание о Хмельницком» Гоголевого товариша В. Любича-Романовича та інш.). Багато з авторів, що утворили, так мовити, «українську школу» в російському письменстві, були з походження українці. Російські періодичні видання 20-30-х рр. (напр. «Вестник Европы») вміщали часом й українські твори Гулака-Артемовського, Боровиковського та інш. В монографії проф. В. Сиповського «Україна в російському письменстві» (ч. I, вид. Укр. Акад. Наук) знайдемо багато матеріялу за часи 1801—1850 рр., що характеризує Україну в описовій та розповідній літературі, а також фантастичну повість, літературно оброблену казку, засновану на усній словесності, та інш. (див. ще додатки В. Д-ського в «Червоному Шляху», 1929, № 1).

Можна сказати, що тепер українську тематику в російській літературі першої половини XIX в., простудійовано більш-менш задовольняюче з погляду хоч би суто бібліографічного, але не обґрунтованою на конкретних прикладах лишається думка, висловлена в книзі

¹ Українському елементові в Гоголевій мові буде присвячена стаття А. Ніковського в II томі.

Б. Ейхенбаума про Лермонтова: «Увлечение украинским языком, украинскими сказками и т. д. связано с потребностью освежить русскую литературную речь разными диалектами. Пользование украинским языком давало возможность снизить русский литературный стиль, не делая его вместе с тем грубым».

Правда, не всіх напр. сучасників Нарезного це зниження літературного стилю задовольняло. Один з рецензентів докоряв письменникові, що у нього «вельможа и корчмар говорят одним наречием и все свои наслаждения полагают в пиршествах и попойках. Все его картины принадлежат к фламандской школе и дают ему право на славу русского Теньера. Кроме того Нарезный употребляет много слов и малороссийских выражений, непонятных для русского языка».¹

Такі докори пізніше довелося почути й Гоголеві, який, між іншим, використав деякі твори свого попередника («Бурсак», «Два Івана»).

Крім загального впливу українського напрямку в тогочасній російській літературі, на Гоголя впливало знайомство з окремими представниками цього напрямку. Скоро після приїзду до Петербургу він познайомився з Орестом Сомовим (Порфирієм Байським), другорядним белетристом і журналістом того часу, що редагував тоді «Литературную Газету». Сомов написав низку історичних та етнографічних повістей і оповідань на українські теми, друкував і українські свої вірші («Лист од українця до ляхів»), листувався з І. Котляревським і т. і. Познайомившись з Гоголем, Сомов надрукував в «Литературной Газете» два розділи з його повісти «Страшный кабан». Коли року 1831 восени з'явилися «Вечорі на хуторі під Диканькою», Сомов писав до М. Максимовича про «очень интересного земляка пашечника Панька Рудого»: «У Гоголя есть много малороссийских песен, побасенок, сказок и пр., коих я еще ни от кого не слыхивал... Он человек с отличным дарованием и знает Малороссию как пять пальцев».

¹ Цитату взято з статті Ю. Соколова про Нарезного в зб. «Беседы» (М. 1916, ст. 95).

Звичайно, тут Сомов перебільшував Гоголеві знання (пригадаймо цитований лист 1829 р. до матері), але ясно, що за роки 1829-31 діяльність Гоголя, як збирача українського фольклору, розгорнулася, і він звертав головну увагу не тільки на звичаї, повір'я та анекдоти, а й на народню пісню. Про Гоголеве зібрання народніх пісень довгий час було мало відомостей. Публікації Г. Георгієвського та ак. М. Сперанського доводять кількість відомих нам пісень, зібраних Гоголем, до 477; у цілій же Гоголевій збірці було їх більше, ніж 1000. Гоголь надзвичайно захоплювався українською народньою піснею, це видно із листів до приятелів, особливо ж із статті «О малороссийских песнях». На думку Гоголя, народні пісні—«это народная история, живая, яркая, исполненная красок, истины, обнажающая всю жизнь народа». «В этом отношении песни для Малороссии—все: и поэзия, и история, и отцовская могила». «Все они благозвучны, душисты, разнообразны чрезвычайно. Везде новые черты, новые краски, везде простота и невыразимая нежность чувств».

Дослідники давно уже помітили вплив пісенної стихії на Гоголеві твори: його парубки та дівчата являють образи, утворені з матеріалу народніх пісень, їх розмови часто наближаються до стилю українських народніх ліричних пісень. Напр., парубок звертається до дівчини: «Галю, Галю, ты спишь или не хочешь ко мне выйти?.. Но если бы и повеяло холодом... надену шапку свою на твои беленькие ножки»...

В пісні знаходимо той самий образ:

«Ой вийди, вийди,
Не бійсь морозу,
Я твої ніженьки
В шапочку вложу...»

Епічна народня поезія, історичні думи, відбилась виразно в «Тарасі Бульбі», що був спробою «літературного епосу». «Як анонімний упорядчик народньої епопеї утворював її з порізаних епічних пісень, синтезуючи їх в одне органічне ціле,—так Гоголь у XIX в.

проробив ту самісіньку роботу над козацьким епосом. Тим паче, що цей епос був для нього за головний та основний матеріал» (В. Сиповський. Україна в російському письменстві, ст. 194).

Поруч із впливом народньої пісні ліричної та епічної історики літератури визначили і вплив народніх казок та легенд. До Гоголівської демонології у «Вечорах» та «Миргороді» (мотиви продажу душі чортові, шукання папороті й скарбів, мачуха-відьма і русалка-втоплена, влада чарівника над людською душею) можна навести чимало зіставлень з української народньої словесности, як це зробила К. Невірова в статті, надрукованій в V-му томі «Записок Українського Наукового Товариства в Києві» (1909), але не треба забувати, що в окремих випадках тут міг виявитись і вплив німецьких романтиків — Гофмана, Тіка та інш. з їх фантастикою.¹

Крім пісні та казки, безперечний вплив на «Вечорі» та низку пізніших творів справив ляльковий театр—вертеп. Що Гоголь був обізнаний з вертепом, свідчить цікаве місце з повісти про сварку Івана Івановича з Іваном Никифоровичем: «лучи солнца, играя на шпажном шпиге, делали его чем-то необыкновенным, похожим на вертеп, который развозят по хуторам кочующие пройдохи—особливо, когда толпа народа, тесно сдвинувшись, глядит на царя Ирода в золотой короне, или на Антона, ведущего козу». Вплив вертепу та інтерлюдій з шкільних драм помітний перш за все в змалюванні постатей хороброго гультяя-запорожця, смішного чорта, легковажного і лякливого задаваки—польського шляхтича, пройдисвіта-цигана, сварливої баби, простака-селянина та інш. Гоголь використовує і композиційні засоби вертепу, виводячи своїх героїв парами, при чому комічні пари часто чергуються з парами закоханих, напр., в оповіданні «Сорочинський ярмарок» перед читачем проходять: Хивря та її чоловік, Грицько і циган, Хивря і попович і т. д. Комічні ефекти «Вечорів»

¹ Див. В а с. Г н и н и у с. «Гоголь». (Л. 1924. Розділ другий—«Демонологія и фарс»).

(лайка, стусани, падання і т. і.) також можна виводити з фарсової традиції вертепу та інтерлюдій.¹

Крім цих впливів на «Вечорах» позначились і безперечні впливи української літературної традиції, від Котляревського починаючи. Невеликий добробок мала тогочасна українська література, але твори головних її репрезентантів—Котляревського й Гулака-Артемовського, а також, звичайно, свого батька—Вас. Оп. Гоголя—автор «Вечорів на хуторі під Диканькою», добре знав і використав навіть більше, ніж до цього часу зазначали дослідники (ак. М. І. Петров, В. Катранов та інші). Виходячи з того, що до своїх творів Гоголь брав епіграфи з «Енеїди» Котляревського, «Пана та собаки» Гулака-Артемовського, комедій В. О. Гоголя та інших, дослідники побіжно стежили, в якій мірі позначилися в Гоголевому творі образи чи сентенції епіграфу, і таким шляхом легко було прийти до висновку, що парубок Голопупенко («Сорочинський ярмарок»), який добре п'є горілку, має прототипа в Енеї, бо ж не даром Гоголь взяв за епіграф рядок з «Енеїди»:

Сивуху, так, мов брагу, хлице,

перекладувавши його в словах Черевика: «как молодецки тянет пенную», і далі—«А как сивуху важно дует!...» Так само в «Сорочинському ярмарку» легко було знайти варіацію сюжету Гоголевої комедії «Собака-вівця» та епізод з комедії «Простак» (залицяння дяка до жінки, що обдурює простака-чоловіка). Але ніхто не звертав уваги на те, що Гоголь використав український твір свого батька і щодо стилю. В комедії Гоголя-батька «Простак» фігурує дяк Фома Григорович. Таке саме прізвище має оповідач з «Вечорів», про якого йде мова в передмові до першої частини і який з'являється в низці оповідань. Що Гоголь утворив цю постать, згадуючи персонаж з батькової комедії, навіть маючи

¹ Докладніше про вплив цієї традиції див. в статтях ак. В. М. Петца «Гоголь и малорусская литературная традиция» («Н. В. Гоголь. Речь, псев. его памяти...» СПб. 1902) і проф. В. Розова «Традиционные типы малорусского театра XVII—XVIII в.в. и юношеские повести Гоголя» (К. 1912).

в своїй уяві її сценічне втілення, свідчить така характеристика деталей. В передмові до «Вечорів» читаємо:

«Да как полез в другой карман и вынул синий в клетках бумажный платок, тогда только проворчал про себя, чуть-ли еще не поговорку: Не мечите бисера перед свиньями».

В комедії «Простак»:

«Дяк (сміється). Хе, хе, хе! Не мечите бисера перед свиньями».

В тій же комедії Параска запитує дяка:

«Вам, мабуть, нудно, Хома Григорович? Може у вас соняшниця або завійниця».

В «Сорочинському Ярмарку» Хивря говорить поповичу:

«А я думала было уже, Афанасий Иванович, что к вам болячка или соняшница пристала...»

Ще ближче до тексту комедії цікавий вираз з Гоголевого листа до Богдана Залеського (1836, 37 р.?), того єдиного листа, написаного українською мовою, що залишився від автора «Вечорів»:

«Чував, що на пана щось напало—не то сояшниця не то завійниця (хай їй присниться лисий дідько)».

«Енеїда» Котляревського відбилась не тільки на образах героїв, що «тянут пенною». Безперечно вона більше, ніж інші твори, скеровувала Гоголеву увагу в бік етнографічно-побутових деталей. «Твір Котляревського», підкреслює проф. В. Сиповський в розвідці «Україна в російському письменстві» (т. I, ст. 323), «страшенно цінний побутовою стороною,—це, можна сказати, енциклопедія внутрішнього побуту України. В жодному пізнішому творі XIX в. ми не знайдемо такого рясного етнографічного матеріалу, що характеризує Україну XVIII віку, переважно поміщицьке життя».

Звичайно, Гоголь таким знавцем, як Котляревський, не був, у нього, що спостерігав селянське життя переважно в молоді роки із «панського ганку», часто трапляються прикрі етнографічно побутові помилки, по-

мічені Кулішем¹ та іншими, але в змалюванні українського життя він намагався йти слідом за Котляревським в напрямку етнографічного реалізму. Наведемо типовий уривок з Котляревського:

І' кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сировець,
Горілку просту і калганку,
Куривсь для духу яловець.
Бандура *горлиці* бринчала,
Сопілка *зуба* загинала,
А дудка грала *по балках*,
Санжарівки на скрипці грали,
Кругом дівчата танцювали
В дробушках, в чоботах, в свитках.
Сестру Дидона мала Ганну,
Навсправжки дівку, хоть куди:
Проворну, чепурну і гарну—
Приходила і ця сюди
В червоній юпочці базвій,
В запасці гарній фаналевій,
В стьонжках, в намисті і ковтках;
Тут танцювала викрутасом
І пред Енеєм вихилясом
На дудку била *третяка*.

З такою ж увагою до побутових деталей змальовує Гоголь весілля в оповіданні «Вечір проти Івана Купайла»:

¹ Куліш зазначав, що «украинские повести Гоголя не более, как радужные грезы поэта о родине... отвод от напавшего на него уныния, очень естественного на севере в уроженце Украины». На думку Куліша «Гоголь не знал простонародной Украины и изображал ее, как барин, видящий в мужике одно смешное» (Наведемо типове місце з Кулішевого розгляду «Сорочинського ярмарку»: «когда парубок зарекомендовал себя столь приятно для будущего тестя—предложением себя в зятевья, Солопий ни мало не обиделся, нужды нет, что был в трезвом виде, что был занят делом и что была тогда самая рабочая пора, в которую у пахарей нет и помину о сватовстве, а пожалуй еще и Спас и вна (Спасов пост), ибо на странице 12 сказано: «Такою роскошью блистал один из дней жаркого августа» (а первая половина августа жарче второй). Если бы парубок-хлебоборб и вздумал приволоннуться в это время за сельской красавицей, то всё-таки не тем способом, какой представлен у Гоголя. За и л т ь публично девушку из чужого села по-Гоголевски ни один, что называется, х а з а й-ский сын не осмелится и не захочет». «Основа», 1861. IV. 79 ст.). З Кулішевими думками полемізував довгий час М. Максимович. Н. Корсбна в статті «Куліш о малорусских повестях Гоголя» («Литературный Вестник», 1902, I, 85) писав, «что в статьях Куліша была значительная доля правды, и что Малороссия повестей Гоголя была далека от истинной Малороссии тех времен, закрепощенной и трудящейся, а не покошей и танцующей». Див. ще статтю П. Рупіна «П. О. Куліш як дослідник і критик М. В. Гоголя» («Книгарь», 1919, ч. 23—24).

«...Заварили свадьбу: напекли шишек, нашили ручников и хусток, выкатили бочку горелки, посадили за стол молодых, разрезали коровай, брякнули в бандуры, цымбалы, сопилки, кобзы—и пошла потеха...

В старину свадьба водилась не в сравнение с нашей. Тетка моего деда, бывало, расскажет—люди только! Как девчата, в нарядном головном уборе, из желтых, синих и розовых стричек, поверх которых навязывался золотой галуц, в тонких рубашках, вышитых по всему шву красным шелком и унизанных мелкими серебряными цветочками, в сафьянных сапогах на высоких железных подковах, плавно, словно павы, и с шумом, что вихорь, скакали в горлице. Как молодницы, с корабликом на голове, которого верх сделан был весь из сутозолотой парчи, с небольшим вырезом на затылке, откуда выглядывал золотой очипок, с двумя выдавшимися, один наперед, другой назад, рожками самого мелкого черного смушка, в синих, из лучшего полутабенеку, с красными клапанами кунтушах, важно подбоченившись, выступали по-одиночке и мерно выбивали гопака. Как парубки, в высоких казацких шапках, в тонких суконных свитах, вятянутых шитыми серебром поясами, с люльками в зубах, рассыпались перед ними мелким бесом и подпуживали турусы...» і т. і.

Відразу видно, що Гоголь використав описи, надіслані з-дому у відповідь на його цитованого уже листа, використав, видимо, не скорочуючи, бо подавав у прозовому творі і переважно для читача, з українським побутом не знайомого (тому й дано тлумачення багатьох українських слів—хусток, горілки, стрічок і т. д.). Для Котляревського ж в «Енеїді» досить було назвати речі, а не описувати їх детально. Але в обох—однакова мета: змалювати докладно зверхній вигляд людей, їх забавки, їжу, питва і т. і. Ця увага до побутово-вегетативного боку життя, змальованого до того ж зниженим стилем, від Котляревського (а також Нарезного) передалась і Гоголеві, хоч він і унікав іноді карикатурних різкостей травестії Котляревського. Так, взявши до VIII розділу «Сорочинського ярмарку» епіграф з Котляревського:

...піджав хвіст, мов собака,
Мов Каїн, затрусивсь увесь;
Із носа потекла табака...

Гоголь переляк своїх героїв змальовує, то підкреслюючи фізіологічний момент і тваринообразність людини, але без використання народніх порівнянь і виразів, як у Котляревського:

«Кум, с разінутым ртом, превратился в камень, глаза его выпучились, как будто хотели выстрелить; разверзтые пальцы остались неподвижными на воздухе. Высокий храбрец в непобедимом страхе подскочил под потолок и ударился головою об перекладину»... і т. д.

то даючи ще більш книжний вислів, ніж «разверзтые пальцы»:

«Тут память от него улетела, и он, как страшный жилец тесного гроба, остался нем и недвижим посреди дороги».

Там, де Гоголь до комічного додавав описи страшного (або й трагічного в інших творах), він мимоволі мусів до стилю Котляревського примішувати лексичні елементи, запозичені з книжних романтичних творів.

Виразно позначився на творах Гоголя вплив Гулака-Артемовського. До XII розділу «Сорочинського ярмарку» дано епіграф з «Пана та Собаки», що позначився і на тому епізоді розділу, де «оба кума прийались всхлипывать навзрыд». М. І. Петров зазначав уже, що наймення сварливого подружжя в цьому оповіданні взято з байки Гулака-Артемовського «Солопій і Хивря». В. В. Гіппіус висловив думку, що мотив продажу душі чортові («Згублена грамота») можна виводити не тільки з Гете та Жуковського, а й з балади Гулака-Артемовського «Твардовський». Ще раніше (1920 р.) данський дослідник Стендер-Петерсен висловив думку, що «німецький одяг» Гоголівського чорта походить від польської легенди про пана Твардовського в українській народній передачі. А. Бем, рецензуючи цю працю в журналі «Slavia» (1924 р.) висловив сумнів: «Надо думать, что Гоголь воспользовался ходячим народным образом черта, который является сложным продуктом международного общения. Это проблема не историка литературы, а фольклориста». «Думать, что Гоголь воспользовался именно польской легендой о пане Твар-

довском, трудно. Мы знаем, что Гоголь мало пользовался устными источниками народных сказаний, знаем, что главным посредником в ознакомлении Гоголя с народными верованиями была его мать. Полтавщина не была местом, где польское влияние во времена Гоголя было сильно, и трудно предположить, что польский вариант Фаустовской легенды был здесь известен». Посилаючись на рецензію Бема, В. В. Віноградов теж вносить суворий присуд праці Стендера-Петерсена: «Историко-литературный материал здесь скуден, и основная мысль о польском влиянии сомнительна».

Але вся аргументація А. Бема й В. Віноградова одпала б, коли б вони знали те, чого від данського дослідника можна й не сподіватись, а саме—українську літературу. В. Гіппіус згадував «Твардовського» в зв'язку з оповіданням «Згублена грамота». Треба цю баладу Гулака-Артемівського згадати й у зв'язку з образом чорта в «Ночі проти Різдва», зазначивши насамперед, що це балада—не оригінальна, а переклад якраз одної обробки польської легенди про Твардовського, саме відомої балади Міцкевича «Panі Twardowska».

Наведемо опис чорта з перекладної балади Гулака-Артемівського:

.... Німець
Стоїть серед хати.
Ніс—карлючка, рот свинячий,
Гиря—вся в щетині;
Ніжки курячі, собачий
Хвіст ріжки цапині.

Цей образ використав, деталізувавши, Гоголь:

«Спереди совершенный немец; узенькая, беспрестанно вертевшаяся и нюхавшая все, что ни попадалось, мордочка оканчивалась, как и у наших свиней, кругленьким пятячком; ноги были так тонки, что если бы такие имел ярьсковский голова, то он переломал бы их в первом казачке. Но зато сзади он был настоящий губернский стряпчий в мундире, потому что у него висел хвост, такой острый и длинный, как теперешние мундирные фалды; разве только по козлиной бороде под мордой, по небольшим рожкам, торчавшим на голове, и что весь был не более трубочиста, можно было догадаться, что он не

немец и не губернский стряпчий, а просто чорт, которому последняя ночь осталась шататься по белу свету и выучивать грехам добрых людей».

Балада Гулака-Артемовського була дуже популярна — вперше її надруковано в журналі «Вестник Европы» (1827, № 6), потім її передруковано в «Славянине» (1827, № 27), «Dziennik'у Warszawskiem'у» (1827, т. IX) і в «Малороссийских песнях» М. Максимовича, 1827 р. (не кажемо вже про поширення рукописних списків). Гоголь, безперечно, добре знав цю баладу (пригадаймо хоч би, що з Максимовичевої збірки він виписував матеріял для «лексикона малороссийского»).

Можна вбачати, здається нам, і певний вплив Гулака-Артемовського на вироблення розповідної манери Гоголевої в «Вечорах». В. В. Віноградов у своїх працях пояснював цю манеру головним чином впливом Стерна та Вальтер-Скотта з їх російськими наслідувачами. В. В. Віноградов наводить цитату з статті Булгаріна (1831 р): «У Вальтер-Скотта мужики, лакеи и солдаты разговаривают очень много между собой провинциализмами и просторечием—и за этим у нас дело не станет. Стоит выдумать завязку: на это есть история и забытые сказки и вот доморощенный Вальтер-Скотт, как Бальзак, принялся за работу». Навівши кілька прикладів з російських письменників (переважно з тих, що використовували українську тематику), В. В. Віноградов приходить до висновку: «Влияние Вальтер-Скотта и его русских поклонников выразилось у Гоголя не только в пользовании этнографическим украинским материалом, сказками, преданиями, но и в общей манере «провинциального» сказа—и особенно наглядно в композиции «Вечеров».¹ А саме передмова від імени Рудого Панька—«видавця» «Вечорів» нагадує Вальтер-Скоттові засоби літературної містифікації, поширені в той час і в Росії; напр., Пушкін, як дослідив Д. Якубович,²

¹ В. Виноградов. «Гоголь и натуральная школа» Л. 1925. ст. 46.

² Д. Якубович. «Предисловие к «Повестям Белкина» и повествовательные приемы Вальтер Скотта» (зб. «Пушкин в мировой литературе», Л. 1926).

вжив цього засобу в «Повестях Белкина». Не можна заперечувати, що, як композиційний засіб, Гоголь використав тип анонімної передмови, зв'язаної з традицією Вальтер-Скота, але пояснювати Вальтер-Скотовим впливом і користування етнографічними українськими матеріалами буде безперечним перебільшенням. Головне, стіль Гоголевої передмови (та взагалі й цілих «Вечорів») має органічнішу традицію і в значній мірі пояснюється українськими літературними та народно-поетичними джерелами (не тільки «малорусскими иштерлюдиями», як гадає В. В. Віноградов в «Этюдах о стиле Гоголя», ст. 37). Отже і Пушкін в «Повестях Белкина» йшов за Вальтер-Скотом, але хіба його передмова скидається на живу розповідь, хіба в ній помітні «провинциализмы» та «просторечие»? Пушкінова передмова— «літературна» і не має нічого спільного з Гоголевою передмовою, що являє типовий зразок живої «устної» розповіді з різноманітними артикуляційними рухами, і веде свою генезу не лише від усної словесности-анекдоту, казки й т. і., а й від «післямов» Гулака-Артемовського до своїх творів, друкованих в Харківському журналі «Украинский Вестник» (1818-1819), що разом з друкованими тамже 1817 р., російською мовою писаними «письмами к издателю» Фалалея Повінухіпа (прибране ім'я Гр. Квітки) ведуть своє літературне походження, мабуть, переважно від російських сатиричних журналів XVIII віку.

Не деталізуючи тут зіставлень, пророблених нами, наведемо початок «Вечорів» Гоголевих і початок «Писульки до того, котрий що-божого місяця Українського Гінця («Украинский Вестник») во всіх усюдах розсилає» Гулака-Артемовського. Щоб зв'язок між цими творами був наявніший, спершу подамо початок передмови до «Повестей Белкина», стилістично відмінний:

«Взявшись хлопотать об издании Повестей И. П. Белкина, предлагаемых ныне публике, мы желали к оным присовокупить хотя краткое жизнеописание покойного автора и тем отчасти удовлетворить справедливому любопытству любителей отечественной словесности. Для сего обратились было мы к Марье Алексеевне Трафили-

ной, ближайшей родственнице и наследнице Ивана Петровича Белкина»... і т. д.

У Гоголя читаємо:

«Это что за невидаль: «Вечера на хуторе близ Диканьки»? Что это за «Вечера»? И швырнул в свет какой то пасичник! Слава богу! еще мало пароду, всякого звания и сброду, вымарало пальцы в чернилах! Дернула же охота и пасичника потащиться вслед за другими! Право печатной бумаги развелось столько, что не придумаешь скоро, что бы такое завернуть в нее». Слышало, слышало вещее мое все эти речи еще за месяц! То есть я говорю, что нашему брату, хуторянину, высунуть нос из своего захолустья в большой свет—батюшки мои. Это все равно, как, случается, иногда зайдешь в покои великого пана: все обступят тебя и пойдут дурачить; еще бы ничего, пусть уже высшее лакейство,—нет, какойнибудь оборванный мальчишка, посмотреть дрянь, который копается в заднем дворе, и тот пристанет; и начнут со всех сторон притоптывать ногами: «Куда? Куда? Зачем? Пошел, мужик, пошел!..» Я вам скажу... Да что говорить!»

Гулак Артемовський веде розмову в тому ж тоні, крім того є й спільні деталі:

«Бажав еси казки? На!.. От тобі Солопій та Хівря!¹ Не здивуй сам та нехай вибачить і громада, коли казка не до шмиги і не вподобається. Сам бачив еси, а дяким і не повилазили, що я закляк та захорів так, що й голови не підведу, та ще може й доведеться вистояти добрий калантир у домовині,—от як іноді трапляється з старшиною чотирнадцятого класа у нас на станціях... А вже-сам-здоров, Йовграпе, знавш, що лежачи, не в Юрусалим зайдеш: лежачи, я ж кажу, яка вже там у хріна робота? Воно, Йовграпе, лежачи, добре тільки панам: їм скрізь спірно йде робота; бо хоч і лежні часом нападуть, то вони всетаки дарма години не згають. Гукнуть: давай,— і дають! а коли нема, то б'ють...кого?..—Оце кого! Уже ж не себе по кендюсі...»

Далі Гоголь знов звертається до читачів, удаючи з себе простоватого хуторянина:

«У нас, мои любезные читатели, не во гнев будь сказано (вы, может быть, и рассердитесь, что пасичник го-

¹ Пор. початок «Пропавшей грамоты» («Быль рассказанная дячком ***ской церкви»): «Так вы хотите, чтобы я вам еще рассказал про педя?—Пожалуй почему-же не потешить прибауткой»... і т. д.

ворит вам запросто, как будто какому нібудь свату или куму), у нас на хуторах»... і т. д.

В «писульці» Гулака-Артемівського знаходимо теж побоювання образити панів:

«Я ж то й кажу, Йовграпе, що нема його на світі, як із своєю рівнею—з мужиками: чи то полаяться, чи то поскубтись, чи то побиться, чи й помиряться, то все воно таки, сказано, свій брат. Я ж то од того оце і на Солопія напався... Аджеж серед панів нема Солопів? Як твоя на се думка, Йовграпе? Ти письменніший від мене»...¹ і т. і.

Цю «писульку» Гулак-Артемівський надрукував, як додаток, разом з байкою «Солопій та Хівря» в журналі «Український Вестник». Гоголь, як уже зазначено, взяв з цієї байки ймення для персонажів «Сорочинського ярмарку». Зрозуміло, що й розповідна проза Гулака-Артемівського допомагала Гоголеві виробляти свої стилістичні засоби, тим більше, що у Гулака-Артемівського є ще зразки в такій манері—післямова до «Пана та собаки» та «Дещо про того Гараська».

З наведених зіставлень ми бачимо, що Гоголь у «Вечорах» та «Миргороді» виявив органічний зв'язок не тільки з народньою піснею, казкою та вертепом, а й з новою українською літературою від Котляревського починаючи. Він, власне, своєрідно відбив основні напрямки тогочасної української літератури:

1. етнографічно-побутовий напрямок Котляревського та його наступників, що, повставши як реакція проти т. зв. псевдо-класицизму, звертався до вульгарних форм народньої мови, використовував прислів'я, анекдоти і т. і., культивував навмисну грубість та удавану наївність і т. д. Тут в російському письменстві Гоголевим попередником до певної міри був Нарезний, теж українець з походження. У багатьох наслідувачів Котляревського цей напрямок здрібнів і мав на меті тільки невисокого ґатунку забаву, що відповідала провінціалним смакам дрібномаєткового панства. Елементи невибагливого комізму, іноді неглибокої кари-

¹ Пор. ще початок Гоголевого «Вечора проти Івана Купайла».

катури трапляються і в Гоголевих «Вечорах», але на цьому шляху він дійде до побутових повістей з життя українських панків (про них має бути окрема стаття в II-му томі), а пізніше і до «Мертвих душ», тобто це шлях Гоголевого натуралізму.

2. сентиментально-романтичний напрямок, що виявився в захопленні народньою ліричною піснею, переважно жіночою (пригадаймо, що Гулак-Артемівський, перекладаючи Гетевого «Рибалку» використовував «некоторые народные песни малорусские,—песни самые нежные, самые трогательные»). Цей напрямок постав як реакція проти «Котляревщини», у Гоголя ж обидва ці літературні стилі поєднуються звичайно в одному ж творі; Квітка також з'єднав ці два стилі у своїй творчості, але в окремих творах не змішував. Малюючи, почасти, може, слідом за Гоголем, зворушливі постаті сільських дівчат, стаючи «поетом жіночої душі», («Маруся» та інш.), він в інших творах не цурався жартів, анекдотичних та знижено-побутових тем («Салдацький патрет», «Мертвецький великдень» та ін.).

3. романтичний напрямок, що культивував тоді в українському письменстві переважно баладу фантастично-казкову (Боровиковський, Гулак-Артемівський та інш.) та баладу, що поетизувала минуле, Запоріжжя і т. і. («Козак» Боровиковського та інш.). Ця поетизація минулого спиралась на певні історичні традиції серед тогочасного українського панства, переважно лівобережного, досить міцні і поєднані іноді з ліберальним рухом, співзвучним декабристському.¹ Історично-романтичний напрямок позначився в Гоголевих творах досить рано. Десь 1830-32 р. Гоголь писав роман, де за голов-

¹ Наведемо уривок з характерного листа М. Маркевича до Рилеєва, написаного восени 1825 р. з с. Туровки, Прилуцького повіту, Полт. губ.: «Позвольте мне вам писать, как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин. Итак, могу ли я хладнокровно читать «Войнаровского» и «Наливайку»? Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность. Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы от души чувствуем цену трудов ваших, которые вас и предков наших прославляют. Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась еще прежняя сила чувств и преданность к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка».

ного героя виступав Остриця. Відомі раніш—«Глава из исторического романа», «Плешник» і «Несколько глав из неоконченной повести», як видно, є уривки з нескінченного роману «Гетьман», з якого ще один уривок—«Кровавый Бандурист» (1832)—було подано в публікації Ю. Г. Оксмана в збірникові «Литературный Музеум».

Не характеризуватимемо тут «Тараса Бульбу» (йому буде присвячено спеціальну статтю у II-му томі), спинимось коротко на Гоголевих студіях з української історії. До історичного матеріалу Гоголь взагалі підходив більше як художник, а, збираючись писати історію України, він так повідомляв Погодіна (1834): «Малороссийская история моя чрезвычайно бешена; да иначе впрочем и быть ей нельзя. Мне попрекают, что слог в ней уж слишком горит, не исторически жгуч и жив; но что за история, если она скучна!»

В Гоголевих повістях з минулого України можна зустріти недоречності та анахронізми,¹ але й у статтях його з всесвітньої історії не багато науковости. Недаром ще в Ніжені Гоголь здобув таку рецензію на свою шкільну працю про слов'ян: «Не соблюдена хронология и происшествия показаны в превратном порядке».

Гоголь пісні, як історичний матеріал, ставив вище, ніж літописи, і це відбилося і на його повістях, де опоетивовано козаків та їхню боротьбу з Польщею.

Український елемент виявлявся найдовше і най-

¹ Див. И. Каманин. «Научн. и литерат. произв. Гоголя по ист. Малороссии» («Чтения в ист. обществе Нестора Летописца». Кн. 16. в. I—III. К. 1902). Каманін відзначав, що недостатня обізнаність Гоголя з архівним матеріалом найтяжче відбилося на змалюванні долі української жінки XVI—XVII—XVIII вв.: «в указанные века положение женщины не было ни таким зависимым в браке, ни сама женщина не была так далека от интересов общественных, как в XIX в.» (122 ст.). Каманін посилається на архівні розшукування О. Левицького й О. Фотинського та свої власні. В актах з доби Хмельницького, що їх зібрав Каманін, «встречается более десятка имен женщин, то участвующих в рядах воюющих, то предводительствующих отрядами крестьян; среди этих имен нет ни одного шляхетского; все эти воинствующие женщины-крестьянки. Можно думать, что Гоголю не были известны и народные песни о девушках-козаках. Иначе он не изобразил бы только нежную мать, преданную и любящую жену, всецело ухаживающую в заботы о семье и хозяйстве» (123 стр.).

міцніше в тих Гоголевих творах, що написані в дусі історичної романтики. 1839-40 рр. Гоголь перероблює «Тараса Бульбу» і пише трагедію з життя Запоріжжя. Про неї довгий час було дуже мало відомостей і тільки надрукована в збірникові «Атений» (Л. 1926) стаття Ю. Г. Оксманя «Сожженная трагедия Гоголя из прошлого Запорожья» подає цікаві дані для характеристики задуму, про який Аксаков згадував: «у него (Гоголя) составлена в голове трагедия из жизни Запорожья, в которой все готово до последней нитки, даже в одежде действующих лиц... это его давнишнее любимое дитя... он считает, что эта пьеса будет лучшим его произведением».

Перечитуючи для цього задуму багато пісенного та іншого матеріалу, Гоголь склав записку про принципи будови свого твору:

«Как нужно создать эту драму: осветить ее всю миновшим и вызванным из строя удалившихся веков, полным старины временем, обвить разгулом, козачком и всем раздольем воли.

И в потоп речей неугасимой страсти, и в решительный отрывистый лаконизм силы и свободы, и в ужасный, дышущий диким мщением порыв, и в грубые суровые добродетели, и в железные, несмягченные пороки, и в самоотвержение неслыханное, дикое и нечеловечески-великодушное и в беспечность забубенных веков».

Цей патетичний програм красномовно свідчить, що українська історична тематика приваблювала Гоголя не тільки з естетичного боку, а й збуджувала в ньому цілу гаму складних і сильних емоцій, відповідала його мріям про вільне і прекрасне життя, допомагала змагатись з «пошлістю пошлої людини». І це не індивідуальна риса лише самого Гоголя—на прикладі з листом Маркевича до Рилєєва (кількість таких прикладів можна збільшити) пересвідчуємося, що історична романтика мала міцний ґрунт в побуті українського панства, що підупадало в звязку з переходом від натурального до грошового господарства і зверталось в згадках і сподіванках до оповитого привибами фантазії минулого.

Десь коло 1841 року Гоголь спалив свою трагедію з життя Запоріжжя і ця дата в історичному аспекті— знаменна: — тоді з'явилися Шевченкові «Кобзар» та «Гайдамаки» і Гоголеві твори з українською тематикою та російською, пересипаною рясними українізмами, мовою, стали перейденим етапом, хоч довго справляли вплив на багатьох українських письменників ХІХ віку.

П. Филипович.

В Е Ч О Р І
НА ХУТОРІ ПІД ДИКАНЬКОЮ

ЧАСТИНА ПЕРША

ПЕРЕДМОВА¹

«Що воно за диво: Вечорі на хуторі під Диканькою? Що ж воно за «Вечорі»? І на люди викинув пасічник якийсь-то. Слава тобі, боже, мало ще гусей поскубли на пера та збавили ганчір'я на папір. Мало ще народу, всякого звання та наброду, вимастило пальці в чорнило? Заманулося ж і пасічникові слідом за іншими тягтися. Далебі, паперу того друкованого такого багато на світі розвелосся, що й не похопишся, що б його таке у той папір загорнути!»

Чуло, чуло моє серце усі ці речі ще за місяць цілий. Себто, я ж кажу, що нашому брату, хуторянину, виткнути носа з свого кубла та перед велике панство—гай, гай, мої рідні! —це все так точнісінько, як ото, бува, часом забредеш у покої пана якого великого: обступлять тебе та й давай дурня з тебе робити; воно ще й дарма, нехай би то вище лакейство було—таки, ні; якийсь собі парубійка обідраний, глянути—ну, сміття, десь у гноях на чорному дворі колупається, та й той чепляється; і давай з усіх боків ногами тупати: «Куди? та куди? та нащо? геть та геть, мугирю!..» Я б вам сказав... Та шкода й мови. Воно легше мені разів зо два на рік до Миргорода завітати, де вже з п'ять літ і в вічі не бачив мене ні підсудок із суду земського, ні поштивий протопоп, ніж ото на ті великі пани показатися; а показався—хоч плач, хоч скач, а одвіт держи.

У нас, читателі мої любезні,—не во гнів вам будь сказано (а ви, бува, й розсердитесь, що от-собі пасічник та говорить до вас ізпроста, точнісінько як до якогось там свата чи кума свого),—у нас, по хуторах, здавна повелось: тільки що покінчали роботу на полі, та й лізе мужик на всю зиму на піч спочивати, і наш брат приховає бджілок своїх до темного льоху; коли не те що журавля в небі, а й грушок на дереві не побачите більше; от тоді, тільки смеркне, вже ж запевне денебудь край вулиці блимає вогник; сміхи та пісні здалека чути, тринькає бандура, а як-коли то й скрипка,—галас, гомін... Це вечорниці в нас такі. Вони, коли ласка ваша, то й схожі на ваші балі; тільки не скажуть би так, щоб зовсім. Ви ж як на баль той їдете, то не чого, а щоб ногами покрутити та попозихати в рукава; а в нас збереться до одної хати дівчаток купка, не для балювання, а з веретенами, з гребенями. І спершу буцім то й до роботи припадуть: шумлять веретенця, пісеньки лунають і кожна хоч би очі тобі на бік одвела; та нехайно до хати налянуть парубки з музикою—от тоді крик зніметься, та грище заведеться, підуть танці, і таких штук виробляють, що де його й розказати.

А нема краще, як ото зіб'ються усі до тісного гурту та й давай загадок загадувати чи й просто—теревені правити. Боже ж ти мій! Чого тільки не нарозказують! якої давнини не викопують! яких страхів не наговорять! А таки ж ніде, мабуть, стільки див не розказувано, як на вечорницях у пасічника Рудого Панька.

Защо мене миряни Рудим Паньком прозивають, їй-богу, й сам не знаю защо. І волосся в мене, здавалось би, нестак руде, як більше що сиве тепер. Та в нас, не во гнів, такий звичай: як дали кому люди прізвище яке, так воно на віки віків і зостанеться собі. Бува, зберуться під свято люди добрі в гості до пасічника в хатину, за стіл позасідають,—от же тільки вуха наставляй. Та й то

сказати, що люди були не з-плова собі, не якісь там мугирі хуторянські; еге ж, може кому й од па-січника більшому честь би зробили своїми одвідинами. От, сказати б, чи знаєте ж ви дяка Диканської церкви, Хому Григоровича? Ото голова! Яких же казок тямив він виплести! Дві з них ви у цій книжочці знайдете. Він ніколи не надіне пістрьового халата, що ото побачите в багатьох сільських дяків; а от заходьте до нього хоч би й у будень, так він вас завсіди зустріне в балахоні з сукна тонкого, цвітом під застиглий кисіль картопляний, що платив у Полтаві трохи не шість карбованців аршин. Од чобіт його, ніхто не скаже по всьому хуторі, щоб було чути духом дьогтю; а зате всяке знає, що мастив він їх щонайлуччим смальцем, якого, думаю, інший селянин охоче собі до каші поклав би. І ніхто не скаже, щоб він колинебудь витирав носа полою з свого балахона, як то подекуди роблять інші люди його чину; тільки виймав він з-за пазухи чепурно складену білу хустку, на краях вишивану червоною заплоччю, і зробивши, що там годиться, складав його знову, звичайно на дванадцять заломів, та й ховав за пазуху. А от один з гостей... Та цей панич такий був, що хоч зараз виражай на засідателя чи підкоморія. Той, бувало, наставить перед собою пальця і, на кінчик його дивлячись, як піде оповідати,— мудро та хитро, як от у книжках друкованих. Як коли, то слухаєш, слухаєш, та й непевність нападе. Хоч убий, нічого не розумієш. Де він і слів тих набрався таких. Хома Григорович одного разу на здогад цього ловкої приказки сплів: розказав він йому, як ото один школяр, що в якогось дяка грамоти вчився, та приїхав до батька і на такого латиньщика перевернувся, що забувся нашої мови православної—всі слова на «ус» обертає: лопата в його—лопатус, а баба—бабус. От, і вийшло одного разу так, що пішли вони з батьком разом у поле. Латиньщик побачив граблі та й у батька питає: «Як воно,

татү, по-вашому прозивається?» Та, рота роззявивши, і наступив ногою на зубки. Той і на слово не зібрався, як держално, зметнувшись, піднялося та—буц його по лобі. «От, чортові граблі!» загукав школяр, рукою за лоба ухопившись та на аршин підскочивши: «як-же ж вони—чортяка б їхнього батька з мосту та в воду—дошкульно б'ють!» Так ось воно що. Припам'ятав і ім'я, голубчикок!—Така приказка не до чмиги припала премудрому тому оповідачу. І слова не сказавши, підвівся з свого місця, розставив ноги свої посеред хати, подався головою наперед трохи, засунув руку до задньої кешені горохового каптанá свого, добув кругленьку лаковану табакирку, тріснув пальцем у намальовану пику якогось то басурменського генерала і, забравши чималу порцію табаки з попелом та любистковим листям розтертої, коромислом підніс її до носа і витягнув у-льот носом усю купку, не торкнувшись й великого пальця,—та й усе, ні пари з уст. Та вже як подався до другої кешені та вийняв синю у кліточки бавовняну хустку, аж тоді ото буркнув до себе, трохи чи й не примовку: «Не мечить бісера перед свинями»... «Ну, не без сварки тепер», подумав я собі, помітивши, що пальці в Хоми Григоровича так і закладалися на дулю. На щастя, стара моя надумалася поставити на стіл. Всі стали до роботи. Рука ж Хоми Григоровича замість щоб скласти хвигу, потяглася до книша, та й, як годиться, почали всі вихваляти дбайливу господиню.

Ще один у нас був оповідач; та той (воно проти ночі не годилося б і згадувати) такі викопував страшні історії, що волосся їжилося на голові. Я зварошне й не містив їх сюди: ще налякаєш добрих людей, що пасічника, прости господи, як чорта всі боятимуться. Нехай уже лучче, як доживу, коли бог дасть, до нового року та випущу другу книжку, то й можна буде пострахати виходнями з того світу і дивами, що діялися за давнини в

православній землі нашої. Там же таки, бува, знайдете присказки самого пасічника, яких він розказував своїм унукам. Аби лишень слухали та читали, а в мене, чого доброго,—тільки лінощ бісова копатися—набереться може й на десять книжочок таких. Еге ж, от і забув про головне саме: будете до мене, панство, їхати, так беріть простісінько верстовим шляхом до Диканьки. Я знарощне й виставив її на первім аркушику, щоб краще добиватися до нашого хутора. А про Диканьку, думаю, чули ви чимало. Та й то мовити, що дім там куди луччий од якогось пасічничкового куреня. А про сад, то що вже й казати: і в Петербурзі вашому такого мабуть що не знайдете. До Диканьки ж приїхавши, та й питайтеся першого назустріч хлопця, що в задрипаній сорочині гусей попасає: «А де тут живе пасічник Рудий Панько?» «А он де!» скаже, пучкою показавши і, коли схочете, до самого хутора вас і доведе. Та прошу я вас проте, щоб не дуже руки назад закладали та, сказати би, не хвинтили, бо дороги по хуторах наших не такі й гладенькі, як у вас перед палацами. Хома Григорович позаторік, їхавши з Диканьки, заглянув таки у кручу ще й з новою тарадайкою своєю і кобилою гнідою, хоч і сам правив та й на додачу до своїх очей надівав часами ще й куповані.

Зате вже як у гості завітаєте, то таких же динь подамо, що ви може з роду-віку й не їли; а меду, от забожуся, луччого ніде не знайдете по хуторах: здумайте собі, що як унесеш щільник, дух піде по всій хаті такий, що й не сказати який: як сльоза чистий або ж як кришталь дорогий, що ото в серезках буває. А якими пирогами моя стара вас почастує! От пироги, щоб ви знали: сахар, чистий сахар. А масло,—так і тече по губах, як їсти. Подумати тільки: до чого тільки кебети не мають ці баби. Ви ж, панство, чи пили коли грушевий квас із терниною, або ж варенуху з родзинами й сливами? Або ж чи не бувало

вам случаєм їсти пугрю з молоком? Боже ж ти мій, якого єсть на світі наїдку! Їси—розкіш та й годі: смак несказаний. Торішнього году... Еге, та що ж це я розбалакався... Ви лиш приїздить та приїздить скоріше; а вже нагодуємо так, що будете всім, кого тільки стрінете, розказувати.

Пасічник Рудий Панько.

СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК

I

Мені нудно в хаті жить.
Ой, вези ж мене із дому,
Де багацько грому, грому,
Де гопцюють все дівки,
Де гуляють парубки.

З старовинної легенди.

Що за чарівний, що за пишний літній день на Україні! Які м'ясо-гарячі ті години, коли полудень горить серед тиші і спеки, і голубий, безмірний океан, палко схилившись над землею, здається, заснув, голублячись, пригортаючи і стискаючи гордо-пишну в легких обіймах своїх. На йому ні хмарини; в полі ні гомону, ні мови. Все наче вмерло; тільки вгорі, в піднебесній глибині, тріпочеться жайворонок, і срібні злітають пісні небесними степами на закохану землю, та часом доходить, як чайка киче чи дзвінко б'є перепел в степу. Стомлено й бездумно, наче без діла гуляючи, поставали захмарні дуби і сліпучі удари соняшного проміння огнем підпалюють темне густе листя, накладаючи на інше чорну, як ніч, тінь, а її вже під добрий вітер обсипає золотим приском. Смарагди, топази, яхонти прозорих комах мріють над барвистими городами, обтіненними пишними соняшниками. Сірі скирти сіна і золоті снопи хлібів табором стають у полі і мандрують його безкрайністю. Повгинате від важкого

Врожаю розлоге віття черешень, слив, яблук, груш; небо і чисте його дзеркало—ріка в зеленім, гордо поставленім обрямованні... Яке палке та голубливе українське літо!

Такими розкошами пишався один із днів гарячого серпня року тисяча вісімсот... вісімсот... Ба так що років із тридцять буде тому, коли шлях, верстов на десять до містечка Сорочинці, кишів народом, що поспішав зо всіх ближчих і далеких хуторів на ярмарок. З самого ще ранку тяглися довгі-предовгі валки чумаків із сіллю та рибою. Копиці закутаних в сіно горшків ледве сунули, наче нудьгуючи з своєї неволі й темряви; подекуди тільки якась гаряче-розписана миска чи макітра хвастовито висувалася з високо на возі накопиченого плоту і привертала розчулені погляди amatorів тої розкоші. Багато хто з подорожніх поглядали задрісно на високого ганчара, обладаря сих коштовностей, що помалу ступав за своїм добром, дбайливо закутуючи своїх чепурунів та залицянок отим осоружним їм сіном.

Самотою збоку тягся притомленими волами віз, вивершений мішками, прядивом, полотном та всякою хатньою поклажею, а за возом брив, у чистій полотняній сорочці і в засмальцованих полотняних штанах, його хазяїн. Байдужою рукою обтирав він піт, що аж котився з його смуглявого лиця і навіть капає з довгих вусів, напудрованих тим безжальним парикмахером, що некликаний приходив і до вродливиці і до потвори, і примусом пудрує вже скільки тих тисяч літ увесь рід людський. Поруч із ним ішла прив'язана до воза шкапа, сумирна постава якої доводила похилий її вік. Багато хто з подорожніх, а найбільше молоді парубки, бралися за шапку, зустрівшись з нашим хазяїном. Та не сиві вуси й не поважна хода його примушувала їх шапкувати, краще онде звести очі вгору трошки, щоб побачити причину такої шанобливості: на возі сиділа прехороша дочка з круглим личком, з чорними бровами,

що рівними дугами змалювалися над ясними карими очима, з безжурним усміхом рожевих уст, виряжена в сині й червоні стрічки, що разом з довгими косами і пучком польових квіток багатою короною прикрашали чарівну її голівоньку. Все, здавалось, тишило її; все було для неї чудне, нове... і гарненькі очіпці безперестань бігали від одного дива до другого. Та якже їй не втішатися! Вона вперше на ярмарку! Дівчина у вісімнадцять літ вперше на ярмарку!.. Та ніхто з перехожих чи там з переїжджих і не знав, мабуть, як важко їй було вблагати батька свого взяти її з собою, бо той хоч і душею радий був би зробити це їй раніш, коли б не лиха мачуха; а та вміла тримати його в руках так само вправно, як він віжки своєї старої шкапи, що за довголітню працю оце пленталася на торговицю. Невгамовна жінка!.. Та ми за дочкою забули, що їй вона тут сидить зверху на возі, вирядившись в шерстяну зелену кофту, з нашитими на ній, як на горностаєвим хутрі, хвостиками, червоної лиш барви, в пишній плахті, рябій мов шахівниця, і в перкалевім кольористім очіпку, що надавав якоїсь особливої пихи її червоному повному обличчю, по якому пробігало щось таке неприємне, таке моторошне, що кожний швидше переводив збентежений погляд свій на веселеньке доччине личко.

Очам наших подорожніх почав уже розкриватись Псьол; здалеку вже подихало холодком, що більший видавався після втомної, виснажливої спеки. Крізь темно- і ясно-зелене листя недбало розкиданих у лузі осокорів, берез і тополь, заясніли огненні, повиті холодом іскри, і річка-красуня пишно відкрила срібне лоно своє, на яке рясно падали зелені кудрі дерев. Свавільна, як і вона в чарівні ті хвилини, коли правдиве дзеркало так заavidливо убирає в себе її горде й сліпуче осяйне чоло, лелійні плечі й мармурову шию, затінену темною, що впала з русої голови, хвилею, коли зневажливо відкидає вона

одні прикраси, щоб змінити їх на інші, і привередам її нема кінця-краю,—вона чи не щороку міняє свої околиці, вибирає собі нову дорогу і оточує себе новими, одмінними краєвидами. Рядочки млинів підіймали на важкі свої колеса широкі хвилі й mocno кидали їх, розбиваючи на бризки, обсилаючи пилом і сповняючи шумом околицю. Віз із нашими подорожніми виїхав якраз на міст, і ріка у всій красі і величі, як литий криштал, розгорнулася перед ними. Небо, зелені й сині ліси, люди, вози з горшками, млини—все перекинулось, стояло й ходило догори ногами, не падаючи в блакитну принадну безодню. Красуня наша замислилася, дивлячись на пишній краєвид, і забула навіть лузати свого соняшника, чим розважалась всю дорогу, коли це слова: «Ой, та й гарна ж дівчина!» вразили її ухо. Оглянувшись, побачила вона серед мосту гурт парубків, а серед них один, зодягнений найкраще, в білій свиті і в сивій решетилівських смушок шапці, узявшись в боки, молодецьки поглядав на подорожніх. Красуня встигла побачити його засмагле, та все ж приємне лице й іскристі очі, що, здавалось, пронизували її наскрізь, і спустила очі, як подумала, що може це він сказав те слово. «Яка гарна дівчина!» казав далі парубок у білій свиті, не зводячи з неї очей. «Я віддав би всю свою худобу, щоб поцілувати її. А попереду он і чортяка сидить!» Регіт знявся зо всіх боків; та вирядженій жінці того похнюпливого, що йшов поруч, чоловіка не припало надто до вподоби таке привітання: червоні щоки її стали аж огненні, і тріскотіння виборних слів посипалось як град на голову молодецького парубка:

— Щоб ти вдавився, паскудний бурлако! Щоб твоєму батькові горшком голову пробило! Щоб він послизнувся на льоду, анцихрист клятий! Щоб йому на тім світі чорт бороду обсмалив!

— А, диви як лається!—сказав парубок, витрищивши на неї очі, наче стерявшись від того ясного

випалу нежданих привітань:—та й язик у неї, в відьми столітньої, не заболить вимовляти такі слова! — Столітньої!..—підхопила літня красуня.—Паскудо! піди та вмийся попереду! Шибеник нікчемний! І не бачила твоєї матері, та знаю, що погань! і батько погань! і тітка погань! Столітньої! та в нього молоко ще на губах...

Віз якраз почав з'їздити з мосту, і останніх слів не можна вже було почути; та парубок не хотів, здається, щоб на цьому кінчилось: не довго думавши, схопив він жменю болота і швиргонув услід їй. Він влучив якраз, аж сам не сподівався: увесь новий перкалевий очіпок був заляпаний болотом, а регіт між гуртом гульвіс счинився ще більший.

Оглядна чепуруха сплахнула від гніву; та за цей час віз уже від'їхав далеко, і злість її впала на безневинну пасербицю і на плохого чоловіка, що, звикши здавна до таких пригод, увесь час уперто мовчав і байдуже зносив несамовиті речі розлюченої жінки. Та не вважаючи на це, невтомний язик її тріщав і торохкотів, аж поки не приїхали вони в слободу до старого знакомого й кума, козака Цибулі. Зустріч з кумами, що давно не бачились, вигнала на який час із голови цю пригоду, і наші подорожні почали розмову про ярмарок, перепочиваючи після довгої дороги.

II

Що боже ти мій господи! чого нема на тій ярмарці! колеса, шкло, дьоготь, тютюн, ремінь, цибуля, крамарі всякі... так що хоть би в кешені рублів із тридцять, то й тоді б не закупив усієї ярмарки. ¹

З української комедії.

Вам, мабуть, траплялось чути якдесь рине далекий водоспад, коли сполоханий окіл сповнено гуркоту, і хаос дивного глухого гомону вихряться перед вами.

Згадайте, чи не ті самі почування одразу охоплять вас серед вихору сільського ярмарку, коли весь люд зростається наче в одну якусь величезну потвору і вся вона ворухиться на майдані і в тісних вулицях, кричить, гогоче, гремить? Гомін, сварка, мукання, бекання, ревище—все зливається в один безладний гомін. Воли, мішки, сіно, цигани, горшки, баби, пірники, шапки—все ярке, рябе, безладне, метушиться купою і снується перед очима. Різноголоса мова потопляє одна одну, і ні одно слово не вихопиться, не втече від цієї потоци; ні один поклик не вимовиться ясно. Від рук перекупців аж ляскає з усіх кінців ярмарку. Ламається віз; дзвенить залізо; падають з гуркотом на землю шалівки, і запаморочена голова не стямиться, куди податись.

Наш хазяїн з чорнобровою дочкою давно вже тинявся проміж народом. Підходив до одного воза, обмацував другого, примірювався до ціни; а в той час думки його все обертались коло десятка мішків пшениці та старої шкапи, що були на продаж. Глянувши на дочку його, знати було, що їй не дуже до вподоби припало тертися коло возів з борошном та пшеницею. Вона хотіла б туди, де під полотняними ятками принадно розвішані червоні стрічки, сережки, олив'яні та мідяні хрестики й дукати. Та й тут, усе ж, вона знаходила собі багато чого на втіху: смішило її вельми, як циган і дядько били один одного по руках, аж сами скрикуючи від болю; як п'яний єврей давав бабі киселю; як посварившись перекупки кидалися лайкою й раками; як москаль, пригладжуючи одною рукою свою цاپину бороду, в той час другою... Та ось почула вона, що хтось шарпнув її за вишиваний рукав сорочки. Озирнулась—аж парубок в білій свитці з іскристими очима стояв перед нею. Жили їй заграли і серце забилося так, як ще ніколи, ні з великої радості, ні з якого горя: і дивно й любо їй здалося, і сама не вміла змислити, що це з нею сталось.

— Не бійся, серденько, не бійся!—говорив він до неї стиха, взявши її за руку:—я нічого не скажу тобі лихого!

«Може тому й правда, що нічого не скажеш ти лихого», подумала собі красуня: «але чудно мені... мабуть, це нечистий. І сама, здається, знаєш, що не годиться так... а сили немає вирвати від нього руку».

Хазяїн обернувся чогось був до дочки, та недалеко добулося слово: пшениця. Це чарівне слово одразу ж потягло його до двох, що голосно розмовляли, перекупців, і він так пильно дослухався, що вже нічим було його від того відірвати.

III

Чи бачиш, він який парнище?
На світі трохи єсть таких. ³
Сивуху так мов брагу_хлище!

Котляревський. Енеїда.

— То ти кажеш, земляче, що не дуже то піде наша пшениця?—говорив чоловік, що скидався на заїжджого міщанина, обивателя з якогось містечка, в пістрьових замазаних дьогтем і засмальцованих шараварах, до другого, в синій, часом уже й з латками свитці і з величезною ґулею на лобі.

— Та й думати тут нічого; я ладен зашморгнути за шию та й гойдатись на цім дереві, як та ковбаса перед Різдом на хаті, коли ми продамо хоч одну мірку.

— Кого це ти, земляче, морочиш? Привозу ж, окрім нашого, немає зовсім, — сперечався чоловік в пістрьових шараварах.

«Ото ж говоріть собі, що хочете», думав собі наш хазяїн, чувши цю розмову двох махлярів, «а в мене десять мішків таки є про запас».

— То ж то й воно, що де вже встряне нечиста сила, то й буде стільки того діла, як від голодного москаля,—значущо промовив чоловік з ґулею на лобі.

— Яка нечиста сила?—підхопив чоловік в пістрових шаравах.³

— Ти чув, що подейкують люди? — казав той з ґулею на лобі, зіскоса дивлячись на нього хмурими очима.

— Ну?

— От тобі й ну! Засідатель—щоб він не діждав більше втертись після панської слив'янки⁴—одвів для ярмарку прокляте місце, де ти, хоч лусни, ні зерна не продаси. Ти бачиш оту стару зруйновану повітку, що ген-ген стоїть під горою.—(Тут цікавий батько нашої красуні підсунувся ще ближче і наслухував з усієї сили).—В тій повітці завелися чортячі штуки; і ні один ярмарок на цьому місці не минався без біди. Вчора волосний писар проходив пізно ввечері, коли зирк, аж з повітки висунулось свиняче рило та й хрюкнуло так, що йому мороз пішов за спиною; чого доброго, дивись, ізнов об'явиться червона свитка!

— Що ж то за червона свитка?

Тут у нашого пильного підслухувача аж шапка полізла з голови, злякано оглянувся він позад себе і углядив, що дочка його з парубком гарненько собі стояли, обнявшись і про якісь любовці розмовляючи, забувши про всі на світі свитки.

Це розвіяло його переляк і повернуло йому звичну безжурність.

— Еге-ге, земляче, та ти мастак, я бачу, пригортатись! Щоб мені крізь землю провалитись, коли я не на четвертий тільки день після весілля навчився пригортати небіжку свою Хвеську, та й то дяку вати кумові: бувши дружком, він і навчив.

Парубок одразу ж завважив, що батько його

коханої не дуже то в голову битий, і почав собі івмишляти, як би то повернути його до себе.

— Ти, мабуть, чоловіче добрий, не знаєш мене, а я тебе одразу впізнав.

— Може і впізнав.

— Коли хочеш, то й як звати, й на прізвисьце і всяку всячину розкажу: звать тебе Солопій Черевик.

— А й справді, Солопій Черевик.

— А придивись но гарненько, чи не впізнаєш мене?

— Ні, не впізнаю. Не у гнів сказати, на віку стільки доводилось бачити личин усяких, що чорт їх і пригадає всіх.

— Яка шкода, що ти не пригадаєш Голопупенкового сина!

— А ти може Охрімів син?

— А хто ж би інший? Хіба що тільки лисий дідько, як не він.

Тут приятелі за шапки взялися, і почалося чоломкання, та все ж наш Голопупенків син, не гаявши часу, наважився одразу ж напосістись на свого нового знакомця.

— От що, Солопію, ото як бачиш, я й дочка твоя, та й покохали одне одного так, що хоч би й до віку жити вкупі.

— Що ж, Параско,—мовив Черевик, обертаючись і сміючись, до дочки своєї:—може й справді, щоб уже, як то кажуть, вкупі і—як воно... щоб і паслись на одній траві! га! по руках? а ну лиш, новобраний зятю, став могорича!

І всі троє опинились у знакомитій ярмарковій ресторації—під яткою в єврейки, засіяною незчисленною флотилією сулій, бутлів, пляшок всякого штибу й віку.

— От, молодець! за це люблю!—говорив Черевик, трохи підпивши і бачивши, як найменований зять його налив кухоль завбільшки з півкварти і, навіть не скривившись, вихилив до дна, хрюпнувши

потім його вдрізки. — А що скажеш, Параско? Гарного я жениха тобі знайшов? Глянь та й подивись: як він хвацько тягне пінну!

І, всміхаючись і заточуючись, поплентався він з нею до свого возу, а наш парубок пішов до рядів з дорогим крамом, де були купці аж із Гадячого і Миргорода—двох преславних городів губернії Полтавської, наглядіти яку кращу дерев'яну люльку з мосянжовою⁵ щедрою оправою, барвисту по червоному полю хустку ще й шалку—на весільні дарунки тестеві і всім, кому годиться.

IV

Хоть чоловік і не оное,
Коли же жінці, бачиш, тее,
Так треба угодити їй.*

Котляревський.

— Ну, жінко! а я оце дочці жениха знайшов!

— Я ж кажу, що саме тепер женихів шукати. Дурню, дурню! Тобі десь то й на роду написано дурнем zostатися. Де ж таки ти бачив, та й де ж ти чув, щоб статечний чоловік та бігав тепер за женихами? Ти краще подумав би, як пшеницю тую збути з рук. Гарний, мабуть, і жених той! Мабуть, над голодранцями голодранець.

— Ге, чом би не так, подивилась би ти, що то за парубок! Сама вже свитка дорожча, як твоя зелена кохта ще й червоні чоботи. А як сивуху ловко хлище... Чорти б мене взяли з тобою разом, коли я бачив на своїм віку, щоб парубок одним духом вихилив півкварти не скривившись.

— Отож то й ба: йому як п'яниця та волоцюга, то вже й його масти. Голову на заставу даю, як це не той самий шибеник, що вчепився до нас на мості. Шкода яка, що й досі він не попався мені: вже б я йому далася знаки.

— То що, Хівре, хоч би й той самий; чого ж він шибеник?

— Га? чого шибеник? Ой, ти ж голово безмозка! чи чули? чого шибеник? Як же не шибеник! Куди ж ти дивився дурними очима своїми; як млини переїздили; та йому нехай би отут, перед самим його занюханим носом, збезчестили його жінку, йому б те байдужісінько.

— А все ж я не сказав би, щоб він був лихий: хлопець хоч куди! Ото тільки, що заліпив був на який час твою личину грязюкою.

— Еге, та ти, я бачу, й слова не даси мені сказати! що ж це воно таке? Коли це таке було з тобою? Мабуть, залив уже очі, не продавши нічого...

Тут Черевик наш і сам побачив, що розп'ятався занадто, і закрив на мить голову свою руками, гадаючи, звичайно, що розгнівана дружина його так і вчепиться йому в чуба своїми подружніми кігтями.

«Туди, під три чорти! Оце тобі й весілля!» думав він про себе, одступаючи від сильного натиску дружини. «Доведеться відмову дати чоловікові статечному отак з доброго дива. Боже ти мій, господи, за що це така напасть на нас, грішних! вже й так багато всякої нечисти на світі,—а ти ще й жінок наплодив!»

V

Не хилися, явороньку,
Ще ти зелененький;
Не журися, козаченьку,
Ще ти молоденький.

Українська пісня.

Замислений поглядав парубок у білій свитці, сідячи коло свого воза, на людей, що глухо гомоніли навколо нього. Втомлене сонце покидало світ; і рівно пропалахкотівши і в південь і ранком—день чарівно, і сумно, і ясно червонів, як те личко рокованої

красуні від безжальної недуги в урочистий час її одлітання до неба. Ясно горіли вершечки білих шатрів і яток, освітлені якимось ледве помітним огненно-рожевим світлом. Шибки накопиченого віконня аж горіли; зелені пляшки й чарки на столах у шинкарок стали як огненні; гори динь, кавунів і гарбузів здавалися як вилиті із золота й темної міді. Гомін помітно рідшав і вщухав, і потомлені язики перекупок, селян та циган, зледачівши, повільніше повертались. Подекуди засвітилося багаття, і запашний дух од варених галушок стелився серед притишених вуличок.

— Чого, Грицю, зажурився?—крикнув високий, засмалений циган, ударивши по плечі нашого парубка.

— Що ж, віддавай воли за двадцять!

— Тобі все воли на думці. Вашому кодлові все бариші в голові. Підчепити та обдурити доброго чоловіка.

— Пху, до нечистого! та тебе не в жарт замарудило. Чи не з досади, що сам себе засватав?

— Ні, я не такий; я держу свого слова; що вже зробив, по тому й до віку бути. Та от у старого шкарбана Черевика, бачу, нема совісти й на півшеляга: сказав, та й змилив... Ну, та він і не винен, він що пень, та й годі. Все це штуки старої відьми, що ми її з хлопцями на мосту на всі боки вилаяли. Ех, щоб був я цар або пан великий, я б перший перевішав усіх тих дурнів, що попускають бабі осідлати себе...

— А продаси воли за двадцять, як ми присилуємо Черевика віддати нам Параску?

Здивований глянув на нього Гриць. На смаглим цигановім лиці відбивалось щось злостиве, уїдливе, нище і разом загонисте: людина, тільки глянувши на нього, вже ладна була признати, що в цій чудній душі киплять достоїнсті великі, та їм одна лиш нагорода на землі—шибениця. Зовсім провалений між носом та гострим підборіддям рот, що

безперестання уразливо всміхався, маленькі та гарячі як огонь очі і безупинне мигтіння на лиці блискавки задумів і намірів; все це, здавалось, повинно було мати відмінну, таку достотно чудну одежу, яка й була на ньому. Цей темно-рудий каптан, що ладен був, здавалось, от-от розсипатись порохом; довге, що падало безладно на плечі, чорне волосся; виступці на босих засмалених ногах,—все воно наче приросло до нього і творило його природу.

— Не за двадцять, а й за п'ятнадцять продам, як тільки не збрешеш!—мовив парубок, не зводячи з нього допитливих очей.

— За п'ятнадцять? добре! Гляди ж—не забудь: за п'ятнадцять! Ось тобі й синиця на завдаток.

— Ну, а як збрешеш?

— Збрешу—завдаток твій!

— Добре! то вдарили по руках?

— Вдарили!

VI

От біда, Роман іде, оттепер якраз надсадить мені бебехів, да й вам, пане Хомо, не без лиха буде.

З української комедії.

— Сюди, Опанасе Йвановичу! Ось тут нижчий тин, перелазьте, та не бійтесь: моє дурило пішло на всю ніч з кумом під вози, щоб москалі часом не потягли чого.

Так грізне подружжя Черевикове ласкаво заохочувало зляканого, що тулився під тинном, поповича, а той хоч і швидко виліз на тин, та довго стояв вагаючись на ньому, як та висока страшна примара, приціляючись оком, куди б краще стрибнути, і, напослідок, з шумом гупнув у бур'ян.

— Ото лишенько! чи не забилися ви часом, чи не скрутили ще, боронь боже, в'язів?—лебеділа заклопотана Хівря.

— Цс! менше з тим, найлюбезпіша Хавронія Никифоровно!—прошепотів болісно попович, стаючи на рівні ноги:—як не зважати на уязвлення від кропиви, цього змієподобного зілля, мовляв небіжчик отець наш протопоп.

— Ходімо ж тепер до хати; там нікого нема. А я вже думала собі, Опанасе Івановичу, що на вас болячки чи сояшниці напали. Нема та й нема. Як ся маєте? Чула я, що панотцеві перепало тепер чимало всякої всячини!

— Чистії злидні, Хавронія Никифоровно! панотець зібрав за весь піст хіба що мішків з п'ятнадцять ярового, та проса мішків чотири, книшів із сотню, а курей, як полічити, то не буде й півсотні, а яйця все більше тухлі. Та воїстину сладосні приношення, до прикладу мовивши, едно від вас сподіваємося мати, Хавронія Никифоровно!—говорив попович, солодко поглядаючи на неї та присуваючись ближче.

— Ось вам і приношення, Опанасе Івановичу!—мовила вона, ставляючи на стіл полумиски і манірно застібаючи свою, що наче ненароком розстібнулася, кофту:—варенички, галушечки пшенишні, пампушечки, товченички!

— Голову даю в заставу, як це зготували не найштукарнішіі руки серед усього роду Євиного,—мовив попович, беручись до товченичків і присовуючи другою рукою варенички.—Та все ж, Хавронія Никифоровно, серце моє жаждає від вас поживи над усі пампушечки й галушечки солодшої.

— Оце вже я й не знаю, якої ще ви поживи хочете, Опанасе Івановичу!—говорила огрядна зальотниця, наче б то й не розуміючи.

— Та любови ж вашої, неопіненна Хавронія Никифоровно!—пошепки мовив попович, держучи в одній руці вареника, а другою обіймаючи дебелий та широкий стан її.

— Бозна що й вигадаете ви, Опанасе Івановичу!—

сказала Хівря, соромливо спустивши очі свої.— Чого доброго, ви ще почнете й цілуватись!

— Щодо цього, я вам скажу, хоч би й про себе,— говорив далі попович:—за битності моєї, до прикладу мовивши, ще в бурсі, ось як зараз пригадую...

Тут почулось знадвору гавкання й гуркіт у ворота. Хівря прожогом вискочила і вернулася, уся поплотнівши.

— Ну, Опанасе Івановичу, попались ми з вами; народу стукається сила, і я почула наче кумів голос...

Вареник застряв поповичеві в горлі... Очі йому полізли на лоб, наче б то якась примара з того світу оце прийшла та й стала перед ним.

— Лізьте сюди!—кричала перелякана Хівря, показуючи на покладені під самою стелею на двох сволоках дошки, де лежала купа всякого хатнього манаття.

Небезпека збадьорила нашого героя. Опам'ятавшись трохи, скочив він на лежанку і поліз відтіль, потерпаючи, на дошки. А Хівря без пам'яті побігла до воріт, бо стукати почали знову сильніше та неперпелівше.

VII

Да тут чудасія, мосьпане!

З української комедії.

На ярмарку трапилась чудна пригода: скрізь розповзлися чутки, що десь там між крамом об'явилася червона свитка. Бабі-бублейниці приверзлася сатана, вирядившись як страшенна свиня, що безперестань нахилялась над возами, наче шукаючи чогось. Це одразу облетіло всі кутки вже притихлого табору; і всі чомусь повірили, не зваживши того, що бабина мандрівна крамниця стояла поруч із шинкарською яткою і що бублейниця все без потреби вклонялася цілий день і виписувала ногами зовсім таке, як і сластий її крам. До цього доточились ще голосніші чутки про чудо, що його волосний

писар бачив у зруйнованій повітці, і вже під ніч всі щільніше тулилися одно до одного; спокій розвіявся, і страх не давав нікому навіть звести очей; а ті, що були зроду полохливі і мали пристановище в хатах, побралися додому. До таких належав і Черевик із кумом та дочкою, а до них напросились ще гості в хату, і вони зчинили той гуркіт, що так перелякав нашу Хіврю. Кума вже трохи розібрало. Це помітно було по тому, що він двічі проїхав своїм возом по подвір'ю, поки знайшов хату. Гості так само були під мухою і не церемонячись увійшли раніш самого хазяїна. Дружина нашого Черевика сиділа наче на голках, як почали вони нишпорити по всіх кутках у хаті.

— А що, кумо,—крикнув увійшовши кум:—тебе ще й досі трясе пропасниця?..

— Та щось занедужалося,—говорила Хівря, неспокійно поглядаючи на покладені під стелею дошки.

— А ну, жінко, достань по там у возі баклажок!—мовив кум до жінки, що приїхала з ним разом:—ми посушимо її з добрими людьми; а то проклятущі баби нагнали такого страху, що й признатись сором. Та ми ж, їй-богу, браття, не знати чого й приїхали сюди!—говорив він, перехилиючи з глиняного кухля. —Я тут ось даю в заставу нову шапку, коли баби не намислили покепкувати з нас. А хоч би й справді сатана! Що нам сатана? Плюйте йому на голову. Нехай би оце зараз заманулось йому стати ось тут, приміром, просто мене: собачий син буду, як не дав би йому дулю аж під ніс!

— Чого ж ти оце аж побілів?—крикнув один змежи гостей, вищипав від усіх на голову, що вдавав завжди із себе сміливого.

— Я... господь із вами! Може приснилось.

Гості посміхнулись. Задоволена усмішка заграла на лиці високого дотепника-сміляка.

— Куди там йому побіліти!—підхопив другий: лица йому розцвіли як той мак; тепер він не ци-

буля, а буряк—або краще, як та червона свитка, що так наполохала людей.

Баклажок прокотився по столу і звеселив гостей ще більше. Тут Черевик наш, якого давно немутила червона свитка і роз'ятрювала увесь час його природжену цікавість, причепився до кума.

— Скажи, будь ласка, куме! Кого не допитую, та ніяк не допитаюсь, що то за чудасія з тією проклятою свиткою.

— Е, куме, воно б то й не годилось говорити проти ночі; та хіба вже щоб догодити тобі ще й добрим людям (тут він звернувся до гостей), а вони, я бачу, так само не від того, щоб послухати про цю дивовижу. Ну, добре. Отож слухайте.

Тут він почував плечі, втерся полою, поклав обидві руки на стіл і почав:

— Одного разу, за якусь провину, а за яку, їй-богу, не знаю, тільки вигнали одного чорта з пекла.

— Як же воно так, куме?—перебив Черевик:—як же могло це статись, щоб чорта та вигнали з пекла?

— Що ж поробиш, куме, вигнали та й вигнали, як ото собаку хазяїн виганяє з хати. Може йому забагнулось вчинити якесь добре діло, ну й попросили з хати. От бідному чортові так стало сумно, так сумно за пеклом, що хоч на гілляку. Що робити? Почав з горя пити. Отаборився в отій повітці, що, як ти бачив, зруйнована стоїть під горою і що проз неї ні один хрещений чоловік тепер не пройде, не ознаменувавши наперед себе хрестом святим, і став той чорт такий гуляка, що такого не знайдеш і між парубками. Од ранку до вечора тільки й діла, що сидить у шинку.

Тут знову недовіркуватий Черевик перебив нашого повідача.

— Бозна що говориш ти, куме! Як це можна, щоб чорта хтось то впустив у шинку: та в нього ж єсть, хвалити бога, і кігті на лапах і ріжки на голові.

— Ото ж бо й є, що на ньому була шапка й рукавиці. Хто його впізнає? гуляв-гуляв—ба дійшло до того, що пропив усе, що мав при собі. Шинкар довго боргував, та вже й перестав. Довелося чортові дати в заставу червону свою свитку, здається, за третину ціни, шинкареві, що шинкарював тоді на Сорочинському ярмарку; заставив та й каже йому: гляди но, шинкарю, я прийду до тебе за свиткою якраз за рік, — зберігай її! і згинув, як у воду впав. Той роздивився гарненько свитку; сукно таке, що й в Миргороді не знайдеш! а червоний колір горить як огонь, аж надивитись не можна. От йому й надокучило дождатись строку. Почухав собі пейсики, та й злупив з якогось проїжджого пана щось чи не п'ять червінців. Про строк шинкар зовсім і забув. Коли це одного разу, отак під вечір, приходять якийсь чоловік: ну, шинкарю, давай мою свитку! Той спочатку і не впізнав був, а потім, як доглянувся, почав удавати, наче і в вічі не бачив: яку свитку? нема в мене ніякої свитки! я й не бачив ніколи твоєї свитки! Той, дивись, і пішов; та тільки ввечері, коли шинкар, замкнувши свою буду і перелічивши в скринях гроші, накинув на себе богомілья і став по-єврейському молитись богу — чує шарудіння... зирк—зо всіх вікон понаставлялись свинячі рила...

Тут справді таки почувся якийсь глухий шум, що дуже нагадував свиняче рохкання; всі пополотніли. Потом обілляло й самого оповідача.

— Що?—каже злякавшись Черевик.

— Нічого!—відказує кум, що аж дрижав увесь.

— Га!—обізвався хтось між гостей.

— Ти кажеш...

— Та ні!

— Що ж воно рохнуло?

— Бозна чого ми переполохались! нікого нема.

Всі тороплено почали озиратись навколо і давай вишпорити по кутках. Хівря аж похолола.—Ох ви ж,

боягузи нещасні! — мовила вона голосно:—чи вам козакувати і чоловіками зватися! вам би веретено в руки, та й посадити за гребінь; один хтось, прости господи, мабуть угрішився... під кимось ото ослів заскрипів, а всі й зірвались, як навіжені!

Така мова засоромила наших сміляків і примусила їх підбадьоритись, кум смикнув із кухля і став оповідати далі:

— Шинкар завмер; тимчасом свині на довгих як ходилиці ногах повлазили у вікна і миттю підживили плетеними трійчатками, примусивши його тапцювати вище цього сволока. Той до ніг, покаявся у всьому... Та свитки вже не можна було скоро повернути. Пана в дорозі обікрав якийсь циган і продав свитку перекупці; вона привезла її знов на Сорочинський ярмарок, та з того часу ніхто вже нічого в неї не купував. Перекупка дивувалась, дивувалась, та наслідок здогадалась: мабуть це через червону свитку. Не дарма ж ото, коли вона часом одягала її, то все здавалось, ніби щось її душить. Не довго думавши, вкинула її в огонь—не горить чортяча одежа! Еге, та це чортів дарунок! Перекупка примудрувалась та й підсунула у віз одному хазяїнові, що вивіз продавати масло. Дурень зрадів був; та тільки масла ніхто вже більше не питав. Гай, недобрі руки підкинули свитку! схопив сокиру й порубав на шматки; зирк, аж злазиться один шматок до другого, та й знов свитка ціла. Перехристившись, знов порубав, шматки розкидав по всьому ярмарку та й поїхав. І з того часу, кожного року, і саме під час ярмарку, чорт з свинячою личиною ходить по всьому майдану, рожкає і збирає шматки своєї свитки. Тепер, кажуть, самого лише лівого рукава не достачає йому. Люди з того часу одхрищуються од того місця, і ось уже буде тому років з десять, як не збирався там ярмарок. Та чорт надав оце засідателеві о...

Другої половини слова не вимовив оповідач.

Вікно з гуркотом брязкнуло; шибки з дзвоном повілітали, і моторошна свиняча морда висунулась, поводячи очима, наче питалася:

— А що ви тут робите, люди добрі?

VIII

...Піджав хвіст, мо всобака,
Мов Каїн затрусивсь увесь;
Ів носа потекла табака.

Котляревський. Енеїда.

Жах скував усіх, хто був у хаті. Кум, роззявивши рота, стояв як камінь. Очі йому витрипились, наче хотіли стрельнути; розчепірені пальці скорчилились і нерухомо застигли в повітрі. Високий сміляка від непоборного страху підскочив аж під стелю і вгрівся головою об сволок; дошки посунулись і попович з громом і брязкотом полетів на землю.—Ай! яй! яй!—кричав один, звалившись на лавку і з страху б'ючись руками й ногами.—Рятуйте!—репетував другий з переляку, закрившись кожухом.

Кум, зляканий ще раз, зміг уже поворухнутись і поліз на всіх чотирьох під спідницю своїй жінці. Високий сміляка заліз у піч, хоч яке було вузьке те вустя, і сам затулився заслонкою. А Черевик, наче обварений окропом, схопивши на голову горшка замість шапки, кинувся до дверей і як несамовитний біг улицями, землі не чуючи під собою; лише притомившись, він трохи стихив свій біг. Серце його билось, як ступа в млині, піт аж котився з нього. Знемігши, він уже ладен був упасти на землю, коли це здалося йому, що ззаду хтось біжить за ним... Дух йому забило...

— Чорт! чорт!—кричав він нестямившись, надаючи сили, та швидко без пам'яті звалився на землю.

— Чорт! чорт!—кричало слідом за ним, і він чув тільки, як щось із шумом гупнуло на нього. Тоді вже він знепритомнів і мов страшний той мрець у домовині, лежав німий і нерушимий посеред дороги.

ІХ

Що спереди і так і сяк
А ззаду, ей-же-ей, на чорта.

З народної казки.

— Чуєш, Влаسه?—говорив підвівшись один хтось серед народу, що спав на вулиці:—біля нас хтось спом'янув чорта!

— Що мені до того?—пробубонів, потягаючись, циган, що лежав біля нього:—нехай би і всіх своїх родичів спом'янув.

— Але ж так закричав, ніби хтось душить його!

— Та чого людина не верзе спросоння!

— Як собі знаєш, а хоч глянути треба; а викреши но вогню!

Другий циган, бурмочучи собі під ніс, звівся на ноги; два рази обсипав себе іскрами, як блискавками, роздмухав губку і, з каганцем в руках, звичною українською світицею, зробленою з битого черепка, з налитим туди баранячим лоєм—пішов собі, при-свічуючи дорогу.

— Стій: тут щось лежить; а посвіти но сюди!

До них підійшло ще кілька чоловік.

— Що там лежить, Влаسه?

— Та наче б то двоє людей; одно зверху, друге піднизом; котрий з них чорт, я вже й не розберу!

— А хто зверху?

— Баба!

— То це ж і є чорт!

Веселий регіт розбуркав чи не всю вулицю.

— Баба вилізла на чоловіка; вже десь то ця баба вміє їздити,—говорив один серед збитого натовпу.

— Дивіться, хлопці!—говорив другий, підіймаючи черепок від горшка, бо друга ціла половина його трималася на Черевиковій голові.—Яку шапку надів на себе цей козарлюга!

Ще збільшився гамір і регіт, і від цього опам'я-тались наші мерці, Солопій і його подружжя, що й досі, охоплені переляком, довго й боязко торопіли

на засмалені циганські обличчя: від химерного й тремтливого світла, вони здавались моторошним збіговищем гномів, оточених важкою підземною парою і хмарами з мряки нерозбудної ночі.

Х

Цур тобі, пек тобі, сатанинське навождение!

З української комедії.

Свіжий ранок стелився над розбурканими Сорочинцями. Хмари диму, зо всіх коминів, летіли назустріч сходу сонця. Ярмарок загомонів. Овечки мекали, коні іржали; крики гусей і перекупок розляглися знову по всьому табору—і моторошні поголоски про червону свитку, що такого страху навіяли на людей в таємничі години присмерку, зникли зовсім, разом з ясным ранком, що зійшов над світом.

Позіхаючи й потягаючись, дрімав Черевик у вкритій соломною кумовій повітці, вкупі з волами й мішками борошна та пшениці, і, здавалось, не хотілось йому відриватись від своїх снів, коли це почув він голос, такий відомий, як притулок лінощів—благословенна піч в його хаті, чи шинок далекої родички, що стояв не далі десяти кроків од його порога.

— Вставай, вставай!—деренчала над вухом ніжна його дружина, шарпаючи його скільки сили за руку.

Черевик, замість відповідати, надув щоки і почав виробляти щось руками, наче в бубон б'ючи.

— Навіжений!—крикнула вона, ухияляючись від його вимахів, бо він за малим не зачепив був її по обличчі.

Черевик підвівся, протер сьак так очі і подивився навколо себе.

— Враг мене побий, коли мені, голубко, не приверзлося, що твоя твар—то бубон, і що на ньому мене, як того москаля, присилували барабанити зорю оті свинячі рила, що від них, мовляв той кум...

— Та годі бо, верзе не знати що! Збирайся, веди швидше кобилу продавати! чи не сміх людський: приїхали на ярмарок, і хоч би тобі пасмо конопель продали...

— Що ж тепер, жінко,—перебив Солопій:—та з нас же сміятись будуть.

— Збирайся! збирайся! з тебе вже й так сміються!

— Ти ж бачиш, я ще й не вмивався,—говорив Черевик, позіхаючи й чухаючи спину, щоб протягти час для своїх лінощів.

— Ото не в час заманулося йому чепуритись! Одколи це ти такий став? Ось рушник, утри свою личину...

Вона схопила щось зібгане в жмут—і злякавшись кинула його від себе... це був червоний від свитки закарваш?

— Збирайся, йди на ярмарок,—знов говорила вона, опам'ятавшись, своєму чоловікові, бачивши, що той остовнів від зляку й цокотів зубами.

— Тепер багато вторгуєш!—бубонів він сам до себе, одв'язуючи шкапу й ведучи її на торговицю.—Не дурно ж, як лаштувався я на цей проклятий ярмарок, на душі було так важко, наче хтось навалив на тебе дохлу корову, а воли аж двічі сами повертали додому. Та ще, здається, як я оце згадав, чи не в понеділок ми й виїхали. Від цього й таке лихо!.. Непосидяща ж і чортяка проклята: носив би вже свитку з одним рукавом; так де там, треба ж добрим людям не давати спокою. Був би я, скажемо, чортом, від чого боронь, боже, чи став би я лазити вночі за проклятущими шматками?

Тут розмисли нашого Черевика перебив товстий і пронизливий голос. Коло нього стояв високий циган:

— Що продаєш, чоловіче добрий?

Черевик помовчав, оглянув його з ніг до голови і мовив байдужісінько, не спиняючись і не випускаючи з рук вуздечки:

— Хіба сам не бачиш, що продаю?

— Ремінці?—спитав циган, дивлячись на вуздечку в його руках.

— Може й ремінці, коли вже кобила видається за ремінці.

— Я бачу, чортів земляче, що ти її, десь то, соломою годував.

— Соломою?

Тут Черевик хотів був потягти за вуздечку, щоб провести свою кобилу і збити брехню невстидливого потрїпувача, та рука його з несподіваною легкістю вдарилась об підборіддя. Дивись,—а в ній одрізана вуздечка, а до вуздечки прив'язаний—ой, страх який! волосся йому полізло догори!—шматок ч е р в о н о г о р у к а в а! Плюнувши, перехрестившись і махаючи руками, побіг він від нежданого дарунку і швидко, як молодий парубок, зник серед натовпу.

XI

За моє жито, та мене й побито.

Прислє'я.

— Хапай, хапай його!—кричало кілька хлопців у тісному кінці вулиці, і Черевик почув, як його схопив хтось у дужі руки.

— Зв'язати його! це той самий, що вкрав у доброго чоловіка кобилу!

— Господь із вами! за що ви мене в'яжете?

— Він ще й питає! а нащо ти вкрав кобилу у приїжджого хазяїна, у Черевика?

— Та ви подуріли, хлопці! Хто ж це бачив, щоб чоловік сам у себе крав би щось!

— Говори! говори! а чого ж ти летів скільки духу, наче сам сатана за тобою слідом гнався?

— Та й не хотя побіжиш, коли сатанинська одежа...

— Ні, голубе! дури когось іншого; буде тобі ще й від засідателя, щоб не лякав людей чортовинням.

— Хапай, хапай його!—почувся крик з другого кінця вулиці:—ось де він, ось утікач!

І наш Черевик побачив кума в неподобному стані, із зв'язаними назад руками, що його вело кілька хлопців.

— Чудеса завелись!—говорив один із них:—послухали б ви, що розказує оцей шахрай, а як добре придивитись, то й злодій; як почали питати: чого втікав ти, як навіжений?—«Поліз», каже, «до кешені понюхати табаки, та замість тавлинки витяг шматок ч ор то во ї св и т к и, що з неї аж огонь пішов, а сам—навтьоки!»

— Еге-ге! та це обидві пташки з одного гнізда! зв'язати їх обох разом!

XII

Чим, люди добрі, так оце я провинився?
Защо глузуйте? сказав наш неборак.
Защо знущаетесь ви надо мною так?
Защо, защо? сказав та й попустив патьоки,
Патьоки гірких сліз, узявшись' за боки.

Артемівський-Гулак. Пан та собака.

— А може й справді, куме, ти потяг щонебудь?—спитав Черевик, лежачи зв'язаний, разом з кумом, під солом'яною яткою.

— Це й ти вже, куме! та щоб мені одсохли руки й ноги, як я щось колись украв, хіба може вареника з сметаною в матері, та й то ще, коли мені було років десять віку.

— Защо ж це, куме, на нас така напасть? Тобі ще нічого: на тебе кажуть, що ти в когось іншого вкрав; за що ж на мене, бідолаху, лихий наклеп такій: ніби в самого себе вкрав кобилу? Десь то нам, куме, на роду написано щастя не мати!

— Горенько нам, сиротам бідним!

Тут обидва куми заплакали аж схлипуючи.

— Що це з тобою, Солопію!—спитав увійшовши в цей час Грицько.—Хто це зв'язав тебе?

— А! Голопупенко, Голопупенко!—загаласував зрадівши Черевик. —Ось, оце той самий, куме, що я казав тобі. От молодець! побий мене бог на цьому місці, коли не висушив при мені кухля, завбільшки як твоя голова, і хоч би тобі скривився.

— Що ж ти, куме, так знехтував такого гарного парубка?

— Отак як бачиш,—говорив Черевик, обернувшись до Грицька:—скарвав бог, мабуть, за те, що провинуватився перед тобою. Прости мені, чоловіче добрий! Йй-богу, радий би все що завгодно зробити для тебе. Та що ж поробиш—в старій моїй чорти сидять.

— Я не злопомний, Солопію. Якщо хочеш, я визволю тебе.

Тут він моргнув хлопцям, і ті ж самі, що й вартували його, кинулись розв'язувати.

— А за це і ти зроби як годиться: справляй весілля! та погуляємо так, щоб цілий рік боліли ноги від гопака.

— Добре! От добре!— сказав Солопій, вдарившись руками.—Та мені тепер стало так весело, наче мою стару москалі вкрали. Та що там довго думати, годиться воно так, чи не годиться—сьогодня ж весілля та й по всьому!

— Гляди ж, Солопію, за яку годину я буду в тебе; а тепер іди додому, там виглядають тебе купці на твою кобилу і пшеницю!

— Як! невже кобила знайшлася?

— Знайшлася!

Черевик від радости остовпів, дивлячись услід Грицькові, що пішов кудись.

— А що, Грицю, чи погано ми зробили своє діло?—спитав високий циган, перепиняючи парубка.—Воли вже тепер мої?

— Та твої, твої!

XIII

Ні бійся, матінко, не бійся,
В червоні чобітки обуйся,
Топчи вороги
Під ноги;
Щоб твої підківки
Бряжчали!
Щоб твої вороги
Мовчали!⁸

Весільна пісня.

Спершись на лікоть гарним личком своїм, замислилась Параска, сама в хаті коло столу. Щасливі марива снувалися навколо русої голівки. Часом легенька усмішка враз тріпотіла на червоних устах, і від якоїсь радісної думки зводились темні її брови, то знову хмарина роздуму насувала їх на карі, ясні очі.

— А що як не справдиться те, що говорив він!— шепотіла вона з якимось сумнівом.— А що, як мене не віддадуть? а що... Та ні, ні; не буде цього! мачуха моя робить все, що схоче; то невже й я не зроблю так, як мені хочеться? Затятися і я вмю.⁹ Який же він гарний! Як чарівно світять його чорні очі! як любо промовляє він: «Парасю, голубко!» як до лиця йому біла свитка! якби ще пояс гарячіший! та нехай уже я йому витчу, як перейдемо жити в нову хату. Не можна помислити без радості,—говорила вона собі, достаючи з-за пазухи маленьке дзеркальце, обліплене червоним папером, що купила на ярмарку, і видивляючись в нього з прихованою втіхою,—що зустрівшись тоді денебудь з нею,—я нізачо не вклонюся їй, нехай собі хоч лусне. Ні, мачухо моя, годі вже тобі шарпати свою пасербицю! Швидше зійде пісок на камені і дуб, як та верба, у воду похилиться, ніж я схилюсь перед тобою! Та я й забула, а ну, примірю очіпка, хоч і мачушиного, чи прийдеться на мене!

Вона встала, держачи в руках дзеркальце і, нахилившись до нього головою, несміливо йшла по хаті,

наче боялася впасти; бачивши під ногами, замість долівки, стелю з накладеними під нею дошками, відкіль недавно полетів попович, та полиці, заставлені горшками.

— Та що це я, справді, мов дитина,—скрикнула вона сміючись: —боюся й ногою ступити!

І почала притупувати ногами, чим далі сміливіше; дивись і ліва рука її спустилася і вперлася в бік, і вона пішла в танець, побрязкуючи підківками, держучи перед собою дзеркало і наспівуючи любу свою пісню:

Зелененький барвіночку,
Стелися низенько,
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько.

Зелененький барвіночку,
Стелися ще нижче.
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься ще ближче.

Черевик заглянув в цей час у хату і, побачивши, як його дочка витанцьовує перед дзеркалом, спинився. Довго дивився він, сміючись з цієї витівки своєї дочки, а та, замислившись, не бачила, здавалося, нічого; та коли почув знакому пісню—жизжки йому затрусилась; бундючно взявшись у боки, вийшов він наперед і пішов навприсідки, забувши про всі свої клопоти. Гучний кумів регіт примусив їх обох здригнутись.

— Ото хороше! батько з дочкою завели вже тут сами собі весілля! Йдіть бо швидше: заручений¹⁰ прийшов!

При останньому слові Параска спалахнула як червона стрічка на її голові, а безжурний батько її згадав, за чим прийшов він.

— Ну, дочко! ходімо мерщій. Хівря на radoшах, що я продав кобилу, повіялась,—говорив він, боязко оглядаючись на всі боки:—повіялась купувати собі плахти та всякі дерюги, то поки не вернулась, треба все кінчати!

Не встигла переступити вона через поріг, як почула себе в обіймах парубка в білій свитці, що з цілим натовпом дожидався її на вулиці.

— Боже благослови!—сказав Черевик, в'яжучи їм руки.—Нехай собі живуть, як вінки в'ють!

Тут почувся галас серед народу.

— Та нехай я лусну, як допущу до цього!—кричало подружжя Солопієве, та її з реготом одпихав натовп людей.

— Не казись, не казися, жінко!—говорив розважно Черевик, бачивши, що пара дужих циган тримає її за руки:—що сталось, те сталось; а вже міняти я не люблю!

— Ні, ні! Цього не буде...—кричала Хівря, та ніхто не слухав її; декілька пар обступило молодих і втворило навколо них непробивну, що пішла в танець, стіну.

Дивне, невимовне почуття охопило б глядача, бачивши, як від одного змаху смичка музики, в семеряжній свитці, з довгими підкрученими вусами, все навернулось, по волі і з неволі, до одностайности і перетворилось в одну злагоду. Люди, що на похмурих їх обличчях, здається, вік не зринала усмішка, притупували ногами і знізували плечима. Все кружляло. Все танцювало. Та ще дивніше, ще нерозгаданіше почуття зродилось би в глибині душі, глянувши на старих отих бабів, що від древніх їх обличвіяло спокоєм гробовим, коли вони вештались серед молодого, веселого, радісного народу. Бужурні! навіть без дитячої радості, без іскри притомности, що лише хміль, як механік свого бездушного автомату, примушує їх чинити як людина,—вони тихо гойдали ісп'янілими головами, пританцьовуючи разом із звеселілим людом, не звертаючи навіть очей на молодих.

Гамір, регіт, пісня—поволі все стихало. Смик замирав, притихаючи і розгубивши невиразну музику в порожньому повітрі. Ще долітало відкілясь тупання,

наче той гуркіт далекого моря, а потім скрізь спорож-
ніло й заглухло.

Отак і радість, чарівна й зрадлива гостя, одлітає
від нас, і марно самотній звук гадає про радість
сказати. В своїм відгомоні вже чує він сум і само-
тину, і моторошно прислухається до нього. Отак і
веселі друзі буйної і вільної юности, поодинці, чи
цей чи той, губляться по світу і покидають після
всього, самотою, колишнього брата свого. Сумно
покидькові! І важко і журно тоді на серці, і нічим
порадити йому.

ВЕЧІР ПРОТИ ІВАНА КУПАЙЛА¹

Билиця дяком ***-ської церкви оповідана.

Хома Григорович мав особливу примху: він тяжко не любив переказувати знов те саме. Бувало, часом, як допросишся в його ще раз щось розказати, то, дивись, щось і викине новеньке, або перейначить так, що й познати ніяк. Раз, один з тих панів,—нам, простим людям, трудно й назвати їх: писаки вони—не писаки, а от те саме, що перекупщики по наших ярмарках: нахапають, напросять, накрадуть усякої всячини, та й випускають книжочки, не товстіші за граматку, щомісяця чи щотижня,—так один із тих панів і вициганив у Хоми Григоровича цю саме історію, а той зовсім і забув про неї. Тільки приїздить з Полтави той самий панич, у гороховому каптані, що про нього казав я, і якого одно оповідання ви, гадаю, вже прочитали,—привозить із собою невеличку книжочку і, розгорнувши посередині, показує нам. Хома Григорович націлівся вже був осідлати носа свого окулярами, та згадавши, що він забув їх підмотати нитками й обліпити воском, мені передав. А я, як грамоту сяк-так розумію й не ношу окулярів, взявся читати. Та не перегорнув і двох сторінок, як він раптом спинив мене за руку.

— Стривайте! Попереду скажіть мені, що це ви читаєте?

Правду сказати, так питаючи, трохи збив він мене з пантелику.

— Як то, що́ читаю, Хома Григоровичу! Та вашу ж билицю, ваші ж такі слова.

— Хто вам сказав, що це мої слова?

— Та як же! Тут і видрюковано: д я к о м т а к и м
т о о п о в і д а н а.

— Плюйте ж на голову тому, хто це надрюкував! ²
Бреше, сучий москаль. Чи таке ж я говорив! Що то
вже, як у кого чорт-ма клепки в голові! Слухайте,
я вам тепер її розкажу.

Ми поприсувалися до столу, а він почав.

Дід мій (царство йому небесне! щоб йому на тім
світі самі буханці пшеничні та маківники на меду!)
знав гарно оповідати. Заведе, бувало,—цілий день
не ворухнувся б з місця та все слухав би. Вже ж не
рівня якому-небудь теперішньому балясникові, що
як почне москаля везти,* та ще так, неначе йому
три дні їсти не давали, то хоч берись за шапку та
з хати. Як тепер пам'ятаю,—небіжка стара, мати
моя, була ще жива,—як довгими зимовими вечорами,
коли на дворі тріщав мороз і геть замурував ву-
зеньке віконце нашої хати, сиділа вона перед гребен-
ем, виводячи рукою довгу нитку, колихаючи ногою
коляску й приспівуючи пісні, що й тепер наче чу-
ється мені. Каганець, миготячи й спалахуючи, немов
чогось лякаючись, світив нам у хаті; веретено дзиж-
чало, а ми всі, діти, у купку зібравшись, слухали
діда, що за старістю не злазив уже більше п'яти
років з печі. Та дивні речі про давню давнину,
про наїзди запорозькі, про ляхів, про молодецькі
діла Підковині, Півтора-Кожухові й Сагайдачного,
не брали нас за серце так, як оповідання про яку-
небудь давню чудну подію, од яких завжди дри-
жаки йшли по тілу, а чуб ставав їжака на голові.
Іншого разу так було настрахався од них, що
звечора все здається бо-зна яким страховищем. Тра-
питься вночі вийти чогось із хати, то так і думаєш,
що на ліжку твоєму вклався спати виходень з того

* Тобто—брехати.

світу, і от щоб мені не діждати розказувати це вдруге, коли не здавалася мені часто рідна моя свитка за чортяку, що скублився в головах. Та головне в оповіданнях дідових було те, що він зроду ніколи не брехав, і що, бувало, розкаже, то саме так воно й було.

Одно з чудних його оповідань перекажу тепер вам. Знаю, що багато знайдеться таких розумничків, що пописують по судах і навіть громадянської грамоти вчитують, які, коли б дав їм у руки простого часослова, не розібрали б ні бе, ні ме в ньому, а вискаляти на глум свої зуби—уміють. Їм усе, що не розкажеш,—смішки. Отака невіра розійшлась по світу! Та чого! от побий мене бог і пречистая діва! ви може навіть не повірите,—раз якось зайкнувся про відьом... Що ж, знайшовся зайдиголова,—у відьом, бачите, не вірять! Еге, слава богові, от я скільки вже живу на світі, бачив таких недовірків, що їм провозити попа в решеті * було легше, аніж нашому братові табаки понюхати,—а й ті одхрещувались од відьом. Та приснився їм... не хочеться тільки вимовити, що таке,—нема чого про них і розводитися.

Років більше як сто тому, мовляв небіжчик дід мій, нашого села й не познав би ніхто: хутір—найбідніший хутір! Хаток із десять, не обмазаних, не вкритих стирчало то тут, то там посеред поля. Ні тину, ні повітки путящої, де б поставити худобу чи воза. Так то ж ще багатії так жили; а подивились би на наше братерство, на голоту: викопано в землі яму—от вам і хата! Тільки по димові й можна було познати, що живе там людина божа. Спитаєте, чого вони жили так? Відність, не бідність: тоді козакував мало не кожен і набирив по чужих землях добра; а більше через те, що не було й чого заводити путящу хату. Якого народу тоді не вешталось по

* Збрехати на сповіді.

всіх місцях: кримці, ляхи, литвинство! Бувало так, що й свої набіжать гуртами та й луплять своїх таки. Всякого бувало.

В цьому хуторі проявлявся частенько чоловік чи краще нечиста сила в образі чоловічому. Звідки він, чого приходив, ніхто не знав. Гуляє, пиячить—одразу зникне, як у воду, і чутки немає. Там, дивись—знову неначе з неба впав, швендяє по вулицях села, якого тепер і сліду немає і яке було, може, не далі, як сто ступнів од Диканьки. Назбирає стрічних козаків: сміх, пісні, гроші сипляться, горілка—як вода... Причепиться було до дівчат-красунь: обдарує стрічками, сережками, намистом—аж дівати нема куди! Що правда, дівчата вагалися часом подарунки приймаючи: бог знає, може й справді через нечисті руки перейшли. Рідна дідова тітка, що держала в той час шинок при теперішній Опішнянській дорозі, де часто гуляв Басаврюк (так звали цю бісову людину), саме й казала, що ні за що в світі не взяла б од нього подарунків. А проте, як же його й не взяти: всякого страх опадав, коли насупить він, бувало, свої щетинуваті брови і так блимне з-під лоба, що, здається, забіг би бозна куди; а візьмеш, то другої ж ночі й волочиться в гості який-небудь приятель з болота, з рогами на голові, і давай душити за шию, як на шиї намисто, кусати за палець, коли на йому перстінь, чи там тягти за косу; коли вплетено в неї стрічку. Бог з ними тоді, й з подарунками тими. Та от біда—і одмовитися не можна—кинеш у воду—пливе чортячий перстінь або намисто поверх води, та й простісінько до тебе ж у руки.

У селі була церква, трохи, як пригадую, чи не святого Пантелеймона. Жив тоді при ній ієрей, блаженої пам'яті отець Опанасій.³ Примітивши, що Басаврюк і на Великдень не ходив до церкви, надумався було покарати його, накласти церковну покуту. Так. Так куди там! Насилу сам утік. «Слухай, панотче!» гримнув той йому на одвіт: «знай краще

своє, чим маєш устрівати в чуже, коли не хочеш, щоб цалине горло твоє заліпили гарячою кутею!» Що робити з оглашеним? Отець Опанас об'явив тільки, що всякого, хто спізнається з Басаврюком, матиме за кателіка, ворога Христової церкви і роду всього людського.

А був у тому селі в одного козака, Коржа на прізвисьце, наймит, звали його люди Петром Безрідним; може, тому, що ніхто не зазнав ні батька його, ні матері. Титар казав, правда, що вони другого ж року померли з чуми; дідова ж тітка й слухати про це не хотіла і з усієї сили намагалася наділити його ріднею, хоч бідному Петрові була вона така цікава, як нам сніг торішній. Вона казала, що батько його ще й тепер на Запоріжжі, був у неволі турецькій, натерпівся там мук і не сказати яких, і якимось уже чудом, перебравшись за євнуха, накивав п'ятами звідти. Чорнобривим дівчатам та молодича́м мало було діла до рідні його. Вони казали тільки, що якби убрати його в новий жупан, та підперезати червоним поясом, та на голову шапку з чорних смушків з добрим синім верхом, та вчепити при боці шаблю турецьку, та дати в одну руку малахая, в другу—люльку цяцьковану, то заткнув би він за пояс усіх парубків тодішніх. Та от лихо, що в бідного Петруся тільки й було, що сіра свитка, а в ній більше дірок, як у іншого єврея в кешені золотих. Та й це ще не таке велике лихо, а от лихо: у старого Коржа була дочка красуня, якої, я думаю, навряд чи доводилося вам бачити. Небіжчикова дідова тітка розповідала,— а жінці, сами знаєте, легше поцілуватися з чортом, даруйте на слові, як назвати кого красунею,—що повненькі щічки в козачки були свіжі та гарячі, як мак найтоншого рожевого кольору, коли, умившись божою росою, горить він, випростує пелюстні й хорошиться перед вранішнім сонечком; що брови, мов чорні шнурочки, яких купують тепер для хрестів та дукачів дівчата наші в захожих моска-

лів з луб'яними коробами, рівненько зігнувшись, немов заглядали в ясні очі; що вустонька, на які гляючи облизувалася тодішня молодь, здається, на те тільки й придалися, щоб виводити солов'їних пісень; що коси її, чорні, як крило воронове, і м'які, як молодий льон (тоді ще дівчата наші не заплітали їх у дрібушки, перевиваючи чудовими, барвистих кольорів, киндячками), падали хвилястими кучерями на шитий золотом кунтуш. Ех, щоб не сподобь мене господь виголошувати більше алілуйї на криласі, коли б отут же не вицілував її, на те не зважаючи, що сидь закрадається до всього старого лісу, що покриває моє тім'я, і ось під боком моя стара, як більмо в оці. Ну, де вже парубок та дівка живуть близько одно від одного... сами знаєте, що виходить. Бувало, не дніло й не зоріло, а підківки червоних чобіт знати на тому місці, де розмовляла Педорка з своїм Петрусем. Та все ж таки Коржеві й на думку не спало щось недобре, аж одного разу—ну, це вже й видно, що не хто інший, як лихий попу-тав,—заманулося Петрусеві, не огледівшись гарненько в сінях, уліпити поцілунок, як то кажуть, од щирого серця, в рожеві вустонька козачці, і той самий нечистий,—щоб йому, сучому синові, приснився хрест святий,—під'юдив з дурного розуму старого хріна двері хатні одчинити. Остовпів Корж, роззявивши рота й узявшись рукою за двері. Проклятий поцілунок, здавалось, приголомшив його зовсім. Йому здався він голосніший, як грюк макогоном об стіну, яким звичайно в наші часи дядько проганяє кутю, не маючи фузії та пороху.

Опам'ятавшись, зняв він із стіни дідівську нагайку і вже хотів був покропити нею спину бідному Петрусеві, як де не взявся шостилітній брат Педорчин, Івась, прибіг і переляканий ухопив рученятами за ногу, закричавши: «Тату, тату! Не бий Петруся!» Що його робити? У батька серце не кам'яне: повісивши нагайку на стіну, вивів того потихеньку з хати;

«Якщо ти мені колинебудь покажешся в хаті або хоч тільки під вікнами, то слухай, Петре, от їй-богу пропадуть чорні вуси та й оселедець твій, дарма що він уже двічі обмотується коло вуха, не будь я Корж Терентій, коли не розпрощається з твоїм тім'ям». — Сказавши це, дав він йому легенького рукою стусана в потилицю, так що Петрусь і не стямився — полетів сторчака. От тобі й доцілувались!

Опала журба наших голуб'ят; а тут і чутка по селу, що до Коржа почав стежку топтати якийсь лях, увесь у золоті, з вусами, з шаблею, з острогами, з кешенями, що бряжчали, як дзвоник од карнавки, що з ним паламар наш Тарас походить щодня по церкві. Ну, звісно, чого ходять до батька, коли в нього чорнобрива дочка. От, одного разу, Педорка вхопила, заливаючись сльозами, на руки Івася свого:

«Івасю мій милий, Івасю мій любий! Біжи до Петруся, моє золоте дитя, як стріла з луку; розкажи йому все: любила б його карії очі, цілувала б його білее личенько, та не хоче доля моя. Не один рушник змочила сльозами гарячими. Тоскно мені, на серденьку важко. І рідний батько — ворог мені: неволить іти за нелюбого ляха. Скажи ж йому, що й весілля готують, тільки не буде музик на нашому весіллі: а будуть дяки, замість кобзи та сопілки, співати. Не піду я танцювати з молодим своїм: понесуть мене. Темная, темная моя буде хата! з кленового дерева, — та замість бовдура хрест буде стояти на покрівлі!»

Закам'янівши, з місця не рухнувшись, слухав Петро, як невинне дитя щebetало йому слова Педорчині. «А я думав, нещасний, іти в Крим та Туреччину здобувати злата і з добром приїхати до тебе, моя крале. Та не бувати тому. Лихим оком глянули на нас. Буде ж, моя люба рибко, буде й у мене весілля. Тільки й дяків не буде на тому весіллі: ворон чорний закриче, замість попа, наді мною; чисте поле буде

моя хата: сиза хмара—покрівля моя; орел виклює мої карі очі: виміють дощі козацькі кісточки, і вітер висушить їх. Та що я? На кого, кому жалітися? Така вже, видно, божа воля. Пропадати, так пропадати!»—та прямисінько й помандрував до шинку.

Небіжчикова дідова тітка, трохи здивувалась, побачивши Петруся в шинку, та ще об такій порі, коли добрі люди йдуть до церкви, і вирячила на нього очі, немов спросоня, як загадав він дати йому кухоль сивухи, трохи не з піввідра. Тільки даремне думав неборак залити своє горе. Горілка щипала його за язик, немов кропива, і здавалася йому гіркішою за полин. Та й кинув од себе кухлем об землю.

— Годі тужити тобі, козаче!—grimнуло щось з-басá над ним. Оглянувся—Басаврюк! От мармиза! Волосся—щетина, очі—як у вола.

— Знаю, чого тобі бракує: ось чого!

Тут брязнув він з дияволовою усмішкою шкура-тяним, що висів при поясі, гаманцем. Здрігнувся Петро.

— Ге, ге! Та як горить!—заревів він, пересипаючи на руку червінці.—Ге, ге, ге! Та як дзвенить! Аджеж і роботу тільки одну загадаю за цілу гору таких цяцьок.

— Сатано!—закричав Петро.—Давай її! На все пристану!

Ударили по руках.

— Дивись, Петре, ти наспів саме в час: завтра Йвана Купайла.⁴ Тільки цієї ночі раз на рік і цвіте папороть.—Не впусти! Я тебе буду виглядати опівночі в Ведмежому байраці.

Я думаю, кури так не виглядають того часу, коли баба винесе їм пшеничного зерна, як дожидався Петрусь вечора. Те й робив, що дивився, чи не довшають тіні від дерев, чи не червоніє навзаході сонечко, і що далі, то нетерплячіше. Ну, та й довго ж! Видно, день божий загубив десь кінець свій. Ось уже й сонця нема. Небо тільки червоніє з одного боку.

І воно вже мерхне. В полі холоднішає. Сутеніє, сутеніє та й осмеркло. Насилу! З серцем, що тільки що не вискочило з грудей, зібрався він у дорогу й потихеньку спустився густим лісом у глибокий яр, що звався Ведмежим байраком. Басаврюк уже чекав там. Темно, хоч в око стрель. Плече з плечем продерлись вони грузьким багнищем, чіпляючись за байкий терен та спотикаючись мало не на кожному ступні. Ось і рівне місце. Огледівся Петро—ніколи ще не доводилось йому заходити сюди. Тут спинився й Басаврюк.

— Бачиш, перед тобою три горбки. Багато буде на них квітів усяких, та боронь тебе нетутешня сила—зірвати хоч один. Тільки ж розквітне папороть, хватай її й не оглядайся, хоч би що тобі позаду здавалося.

Петро хотів був спитати... дивись—і нема вже того. Підійшов до трьох горбків—де ж квіти? Нічого не видати. Дикий бур'ян чорнів кругом і глушив все своєю гущиною. Та ось замигтіла в небі зірниця і перед ним показалася ціла грядка квітів, усе чудових, усе невиданих; тут же й простеньке листя папороті. Звонпив Петро і в роздумі став перед ним, підпершись обома руками в боки.

— Що ж тут за дивовижа? Десять раз на день, трапляється, бачиш це зілля,—яке ж тут чудо? Чи не заманулося бісовій мацапурі посміятися?

Зирк—червоніє маленький квітчаний пуп'янок і наче живий ворухиться. Справді дивно! Ворухиться, все більшає, більшає, і червоніє, як жарина. Спалахнула зірочка, щось тихо затріщало—і квітка розпустилася перед його очима, мов полонінь, освітивши й інші кругом себе.

«Тепер уже час!» подумав Петро й простягнув руку. Дивиться, тягнуться з-за нього сотні волохатих рук та теж до квітки, а позад його щось з місця на місце перебігає. Заплющивши очі, смикнув він за стебельце, і квітка опинилася в його руках. Все затихло. Пока-

зався сидючи на пні Басаврюк, весь синій, як мертвяк. Хоч би ворухнувся однією пучкою. Очі недвижно утупив у щось, що тільки сам він бачить; рота роззявив, і ні чичирк. Навколо не шеберхне. Ух, страшно!.. Та ось почувся свист, од якого в Петра захолонуло в середині, і здалося йому, наче трава зашуміла, квіти почали між собою розмовляти голоском тоненьким, мов срібні дзвіночки, од дерев загурчало прокльонами... Обличчя Басаврюкове раптом ожило, очі блиснули.

— Насилу вернулася, відьма, — пробурчав він крізь зуби.—Дивись, Петре, стане перед тобою зазра красуня: роби все, що звелить: не то—пропав навіки!

Тут розділив він каракуватим ціпком куш тернини, і перед ним показалася хатка, що ото на курячих ніжках. Басаврюк ударив кулаком, і стіна захиталась. Велика чорна сучка вибігла назустріч, заскавучала, перевернулася на кішку й кинулася в очі їм.

— Не казись, не казись, стара чортице!—промовив Басаврюк, приправивши таким слівцем, що добрий чоловік і вуха позатуляв би.

Зирк, замість кішки, стара баба з обличчям у зморшках, як печене яблуко, вся зігнулася, як дуга; ніс із підборіддям—немов лускач на оріхи. «Добра красуня!» подумав Петро, і мурашки полізли по спині в нього. Відьма вирвала в нього квітку з рук, схилилась і щось довго шептала над нею, порскаючи якоюсь водою. Іскри посипалися в неї з рота, піна показалася на губах.

— Кидай!—сказала вона, оддаючи квітку йому.

Петро підкинув, і—що за диво? квітка не впала прямо, а довго здавалася вогненною кулькою посеред темряви і наче човник плавала над землею; тоді стала потихеньку спускатися нижче і впала так далеко, що ледве помітно було зірку, не більшу за макове зернятко.—Тут!—глухо прохарчала стара, а

Басаврюк, подаючи йому заступа, промовив:—Копай тут, Петре: тут побачиш ти стільки золота, скільки ні тобі, ні Коржеві не снилося.—Петро, поплювавши в руки, вхопив заступа, надавив ногою й вивернув землю, удруге, утретє, ще раз... Щось тверде!.. Заступ дзвенить і не йде далі. Тут очі його ясно почали вбачати невелику, окуту залізом, скриню. Вже хотів він був достати її рукою, та скриня почала входити в землю, і все що далі—глибше, глибше; а позад себе чув він регіт, що скидався більш на гадюче сичання.—Ні, не бачити тобі золота, доки не достанеш крові людської!—казала відьма й підвела до нього дитину років шости, покриту білим обрусом, показуючи знаком, щоб він одрубав їй голову. Остовпів Петро. Де ж таки, одтяти ні за що, ні про що людині голову, та ще до того безвинній дитині! З серцем зірвав він простирало, що накривало її голову, і що ж? Перед ним стояв Івась. І рученята згорнула бідна дитина навхрест, і голову повісила... Як скажений, підскочив з ножем до відьми Петро і вже замахнувся був...

— А що ти обіцяв за дівчину?—grimнув Басаврюк і наче кулю вгородив йому в спину. Відьма тупнула ногою: сине полум'я вихопилося з землі; середина її вся засвітилася і стала неначе з кришталю вилита, і все, що тільки було під землею, стало видне, як на долоні. Червінці, дороге каміння в скринях, у казанах, купами було насипано під тим самим місцем, де вони стояли. Очі йому запалали... розум запаморочився... Як несамовитий, ухопився він за ножа, і безвинна кров сикнула йому в вічі. Чортячий регіт загримів з усіх боків. Бридкі страховища зграями стрибали перед ним. Відьма, вп'явшись руками в безголовий труп, як вовк пила з нього кров... Все пішло обертом у голові його. Зібравши всі сили, кинувся він тікати. Все крилося перед ним червоним світлом. Дерева всі в крові, здавалося, палали й стогнали. Розпечене небо мерехтіло... Вогненні

смуги, як блискавки, снувалися в його очах. Останньою силою ускочив він у свою хижку й як сніп повалився на долівку. Мертвий сон обійняв його.

Два дні й дві ночі спав Петро без просипу. Опам'ятавшись на третій день, довго оглядав він кутки своєї хати; та даремне намагався щонебудь згадати: пам'ять його була як кешеня старого скупаря, з якої півшага не видуриш. Потягнувшись трохи, почув він, що в ногах брязнуло. Дивиться—два мішки з золотом. Тут тільки, наче крізь сон, пригадав він, що шукав якогось скарбу, що було йому самому страшно в лісі... Та за яку ціну, як дістався він, цього ніяким способом не міг зрозуміти.

Побачив Корж мішки і—розманіжився. «Сякий-такий Петрусь, немазаний! Та чи я ж не любив його? Та чи не був він у мене, як сина рідний?» І поніс стариган небувальщину, так що того до сліз дошкулило. Педорка почала розповідати йому, як перехожі цигани украли Йвася; та Петро не міг і пригадати його,—так обморочило кляте чортовиння! Баритися не було чого. Ляхові дулю дали під ніс та й заварили весілля: напекли шишок, нашили рушників і хусток, викотили барило горілки, посадили за стіл молодих, поділили коровай, ударили в бандури, цимбали, сопілки, кобзи—і пішла гульня...

Як колись було весілля—не можна до нашого рівняти. Тітка дідова було розкаже—слухай тільки! Як дівчата з пишно прибраними головами, в жовтих, синіх і рожевих стрічках, а поверх них із сухозлотою, в тонких сорочках, гаптованих через усе шво червоним шовком і обнизаних дрібними срібними квіточками, у сап'янцях на високих залізних підковах, легко, наче пави, і бурно, як вихор, скакали горлиці; як молодичі, з корабляком на голові, якого верх зроблено було весь із зотоглаву, з невеличким вирізом на потилиці, звідки виглядав золотий очіпок, з двома ріжками з найдрібнішого чорного смушку—один наперед, а другий—назад,

у синіх, з найкращого полутабенку, з червоними вусами, кунтушах, пишно у боки взявшись, виступали поодиноці й статечно вибивали гопака; як парубки, у високих козацьких шапках, у тонких сукняних свитках, підперезаних шитими сріблом поясами, з люльками в зубах, підпускали їм бісиків і гнули баяндраси. Сам Корж не втерпів, глядючи на молодих, щоб не згадати давнього. З бандурою в руках, потягуючи люльку й разом приспівуючи, з чаркою на голові, пішов стариган під голосний гамір гульвіс навприсядки. Чого тільки не вигадують під чаркою? Почнуть було виряжати в машкари,—боже мій, нелюдська подоба! Вже не під пару теперішнім передяганням, що бувають по весіллях наших. Що тепер? Тільки що удають циганок та москалів. Ні, от, бувало, один убереться за єврея, а другий за чорта, почнуть спершу цілуватися, а потім вхопляться за чуби... Бог з вами! Сміх нападе такий, що за живіт берешся. Одягнуться в турецьке й татарське вбрання: все на них, як жар горить... А як почнуть дуріти та штук удавати... ну, тоді й святих винось. З тіткою діда небіжчика, що сама була на цьому весіллі, трапилась кумедна пригода: була вона одягнена тоді в татарське широке вбрання і, з чаркою в руках, частувала зборище. От одного піддрочив нечистий облити її ззаду горілкою; другий, теж, видно, штукар, викресав у ту ж хвилину вогню та й підпалив... Полум'я спалнуло; бідна тітка, перелякавшись, давай скидати з себе при всіх одержу... Гомін, регіт, розгардіяш завівся, як на ярмарку. Одно слово, старі не пригадували ще такого бучного весілля.

Почали жити Педорка та Петрусь, наче пан з панною. Всього вдоволі, все блищить... Одначе добрі люди хитали потиху головами, дивлячись на життя їх. «Од чорта не буде добра», промовляли всі в один голос. «Звідки, як не од спокусника роду православного, прийшло до нього багатство. Де йому було

взяти таку силу золота? Чого раптом того самого дня, як забагатів він, Басаврюк зник, як у воду впав?» Кажіть же, що люди вигадують? Отож і справді, не минуло й місяця, Петруся ніхто пізнати не міг. Чого, що йому сталося, бог знає. Сидить на одному місці і хоч би слово до кого; все думає і наче хоче щось пригадати. Коли Педорці пощастить розговорити його якнебудь, мов би й забудеться, і поведе річ, і завеселиться навіть; та ненароком погляне на мішки: «Потривай, потривай, забув!» кричить, і знову задумається, і знову силується про щось ізгадати. Іншим разом, як довго сидить на одному місці, здається йому, що ось-ось все повернеться на думку... і знову все пропало. Прививається: сидить у шинку; несуть йому горілку; пече його горілка; гидка йому горілка. Хтось підходить, б'є по плечі його... та далі все наче туман покриває перед ним. Піт котиться, мов горох, по обличчю його, і він, безсилий, сідає на своє місце.

Чого не робила Педорка: і радилася з знахарями, і переполох виливали, і сонячницю запарювали*— ніщо не помагало. Так минуло й літо. Багато хто з козаків обкосилися й обжались; багато козаків, з гульливіших, і походом помандрували. Зграї качок ще товклися по болотах наших; а що кропив'янок, то вже й сліду їх не було. У степах зачервоніло. Скирди хліба то тут, то там, мов козацькі шапки, рябіли по полю. Траплялися по дорозі й вози з очеретом та дровами. Земля стала твердіша, і місцями

* Виливають переполох у нас од переляку; коли хочуть знати, від чого учепився він: кидають розтоплене оливо чи віск у воду, і який приймуть вони образ, те саме й перелякало хворого,—після чого й весь переляк минає. Запарюють сонячницю від млости та болю в животі. Для цього запалюють віхоть коноплі, кидають у кухоль і перекидають його догори дном у миску, повну водою й поставлену на животі хворому; потім, після відшіптування, дають йому випити ложку цієї води.

став її пробирати мороз. Уже й сніг пішов сіятися з неба, і гілля дерев причепурилося памороззю, мов заячим хутром. Ось уже ясного морозного дня червоногрудий снігур, мов чепуристий польський шляхтич, шпацірував по снігових купах, вишукуючи зерно, і діти величезними кийками ганяли по льоду деревляні дзити, тим часом як батьки їхні спокійно вилежувались на печі, виходячи часом, з запаленою люлькою в зубах, вилаяти добре православний морозець, чи там провітритися та промолотити в сінях злежаний хліб.

Під кінець сніги почали танути, і щука хвостом лід розбила; а Петро все такий самий, і що далі, то ще похмурніший. Немов прикутий, сидить посеред хати, поставивши собі в ноги мішки з золотом. Здичавів, обріс волоссям, став страшний і все думає про одно, все намагається пригадати щось і сердиться, і лютує, що не може згадати. Часто дико підводиться з свого місця, розводить руками, втуплює в щось очі свої, наче хоче вловити його; губи ворухаться, мов хочуть вимовити якесь давно забуте слово, і знов застигають... Сказ опадає його; як причинний, гризе й кусає собі руки і з досади рве жмутами волосся, поки, затихши, не впаде, мов непритомний, і потім знову береться пригадувати, і знову несамовитість і знову мука... Що це за напасть божа! Життя не в життя стало Педорці. Страшно їй було zostаватися спершу самій у хаті, та наслідок звиклася, сердечна, із своїм горем. Тільки колишньої Педорки вже не пізнати було. Ні рум'яню, ні усмішки; заниділа, змарніла, виплакала ясні очі. Раз хтось уже, знати, зглянувся на неї, порадив їти до ворожки, що жила в Ведмежому байраці: ходила про неї слава, що вміє лікувати всі на світі хвороби. На останне вже зважилася; слово по слову, підмовила стару йти з собою. Це було ввечері, якраз проти Івана Купайла. Петро непритомний лежав на лавці й не примічав зовсім нової

гості, як ось помалу почав підводитися й придивлятися. Ураз весь задрижав, мов перед карою; волосся стало горою... і він засміявся таким сміхом, що страх вривався в серце Педорчине.

— Згадав, згадав!—закричав він із скаженою радістю і, розмахнувши сокиру, кинув її з усієї сили в стару. Сокира на два вершки ввігналася в дубові двері. Стара зникла, і дитина років семи, в білій сорочці, з накритою головою, стала посеред хати... Простирало злетіло.

. — Івась!—закричала Педорка й кинулася до нього; та мара вся з ніг до голови вкрилася кров'ю й осяяла хату червоним світлом... З переляку вибігла Педорка до сіней; та схаменувшись трохи, хотіла була допомогти йому; даремне. Двері прибилися за нею так кріпко, що не під силу було відімкнути. Збіглися люди, заходились стукати, висадили двері—хоч би душа одна. Вся хата повна диму, і посередині тільки, де стояв Петрусь, купа попелу, що місцями ще парував. Поткнулися до мішків: сами биті черепки лежали замість червінців. Витріщивши очі й роззявивши рота, не сміючи вусом ворухнути, стояли козаки, мов укопані в землю. Такого холоду нагнало на них це диво.

Що було далі, не пригадаю. Педорка обріклася йти на прощу, збрала все добро, що зосталося по батькові, і через кілька днів її справді вже не було на селі. Куди пішла вона, ніхто не сказав би. Догадливі старі баби запровадили були її вже туди, куди й Петро помандрував; та один козак, приїхавши з Києва, розповів, що бачив у Лаврі черницю; вона вся всохлася, як кістяк, і безперестану молилася; в ній земляки з усіх признаков пізнали Педорку; що наче б то ще ніхто не чув од неї жодного слова; що прийшла вона пішки й принесла шати на образ божої матері, поцяцьковані такими самоцвітами, що всі заплющувались, на них дивлячись.

Та сількісь, на цьому ще не кінець. Того ж самого дня, як нечистий приховав до себе Петруся, з'явився знову Басаврюк; тільки всі навтьоки од нього. Розібрали, що то за птах: «не хто інший, як сатана, що прийняв на себе людський образ на те, щоб викопувати скарби, а що скарби не даються до нечистих рук, так от він і принаджує до себе молодиків. Того ж року всі покидали землянки свої й перебралися на село; одначе й там не було спокою від проклятого Басаврюка. Небіжчикова дідова тітка говорила, що лютував він саме на неї за те, що покинула колишній шинок при Опішнянській дорозі, і з усієї сили намагався помститися їй за все. Одного разу старшина сільська зібралася в шинок і, мовляв, бесідувала пристойно за столом, а на столі стояв, гріх сказати, щоб малий, смажений баран. Балакали про те, про це, було й про чудасії всякі, і про дива. От і приверзлося,—ще б нічого, якби одному, а тож якраз усім,—що баран голову підвів, блудящі очі його ожили й засвітилися, і чорні щетинуваті вуса, що вмить з'явилися, значущо заморгали на всіх у хаті. Всі одразу й poznали на баранячій голові Басаврюкову пику; дідова тітка так думала вже, що от-от попросить горілки... Шановна старшина за шапки та швидше додому. Іншим разом сам титар, що любив часом побалакати віч-на-віч із дідівською чаркою, не встиг ще разів зо два дістати дна, як бачить, що чарка кланяється йому в пояс. «Чортяка з тобою!»—давай христитись... А тут з господинею його теж диво: тільки що почала вона замішувати тісто в величезній діжі, як раптом діжа скочила. «Стривай, стривай!» Куди там! Взявшись у боки пишно, пустилася навприсядки по всій хаті... Смійтесь. Га, не смішки були нашим дідам. І дарма, що отець Опанас ходив по всьому селу із святою водою й ганяв чорта кропилом по всіх вулицях, а все ще небіжчикова дідова тітка довго нарікала, що хтось, як тільки вечір, стукає на горі й шкребеться в стіну.

Та чого! От тепер на цьому самому місці, де стоїть наше село, здається, все тихо; а ще не так давно,— ще небіжчик батько мій та й я пригадую,— як поуз розваленої корчми, що її нечиста сила довго після того підлагоджувала своїм коштом, доброму чоловікові пройти не можна було. Із задимленого бовдура стовпом валив дим і знявшись утору, так що глянути—шапка спадала, розлітався гарячим приском по всьому степу, і чортяка (не слід би й згадувати його, собачого сина) так хлипав жалібно у своїм закутку, що перелякане гайвороння зграями здіймалося з ближнього дубового гаю і з диким криком шугало по небу.

МАЙСЬКА НІЧ АБО УТОПЛЕНА.

Враг його батько знає! Начнуть щонебудь робить люди хрещені, то мордуються, мордуються, мов хорти за зайцем, а все щось не до пмиги;¹ тільки ж куди чорт уплеється, то верть хвостиком—так де воно й візьметься все, мов з неба.

I

ГАННА

Голосна пісня лилася річкою на вулицях села ***. Була саме та пора, коли потомлені денною працею та клопотом парубки й дівчата гомонячи збиралися в коло, в сяєві чистого вечора, виливати свої веселощі на голос, що повсякчас іде в парі з смутком. І вечір, як завжди задуманий, мрійно обіймав сине небо, все обертаючи на неясність і мріння. Уже й смеркло, а пісні все не вщухали.

З бандурою в руках крався, якимсь од співунів вихопившись, молодий козак Левко, сільського голови син. На козакові решетилівська шапка. Козак іде вулицею, бринькає у струни і підтанцьовує. Ось він тихо зупинився біля хати, невисокими вишнями оточеної, і став перед дверима. Чия ж це хата? Та чії ці двері? Помовчавши трохи, загравав він і заспівав:

Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, моє серденько.

— Ні, знати, добре заснула моя ясноока краля,— казав козак, пісню доспівавши і стаючи ближче до вікна.—Галю, Галю! Ти спиш, чи не хочеш до мене

вийти? Ти боїшся, може, щоб ніхто нас не побачив, чи може не хочеш біле своє личко на холод показати? Не бійся: нікого нема; вечір теплий. Та коли б і нагодився хто, я прикрию тебе свитою, підпережу своїм поясом, загорну руками тебе—і ніхто нас не побачить. А якби й повіяло холодом, я притисну тебе до серця, поцілунками розігрію, шапку свою покладу на білі твої ніженьки.² Серце моє, рибко моя, коралю мій дорогий!³ Виглянь на часок! Подай крізь віконце хоч білуру ручку свою... Ні, ти не спиш, горда дівчино—вимовив він голосно, так вимовив, неначе от засоромився, що дався був на зневагу:—тобі любо знущатися з мене, прощай!

Тут він одвернувся, зсунув набакир свою шапку і гордовито одійшов од вікна, тихо перебираючи струни на бандурі. Дерев'яна закрутка в дверях саме тут повернулася: двері заскрипіли й одчинились, і дівчина на порі сімнадцятої весни, оповита присмерком, несміливо оглядаючись і не випускаючи закрутки, переступила поріг. В півпрозорій імлі горіли привітно, мов зірочки, ясні очі; блищали червоні коралі,—і від орлиних парубкових очей не сховалося навіть те, як соромливо заіпаленіло їй раптом обличчя.

— Який бо нетерплячий! — промовила вона до нього півголосом.—Уже й розсердився! А нащо вибрав такий час: люди купами сновігають саме по улицах? Я вся дрижу...

— Ой, не бійся, моя червона калиночко! Пригорнись до мене близько-близько,—говорив парубок, обіймаючи її; він одкинув бандуру, що на довгому ремінці висіла в нього на шиї, і сів разом із дівчиною біля хатніх дверей.—Ти знаєш, мені ж і годину тяжко тебе не бачити.

— А знаєш, що я подумала?—перехопила вона, задумливо втопивши⁴ в нього свої очі.—Мені все щось ніби науху шепче, що тепер уже нам не бачитись часто. Недобрі у нас люди; дівчата все поглядають так зазидливо, а парубки... Я примічаю навіть, що

мати моя з якого часу пильніше наглядає за мною. По правді сказати, мені веселіше в чужих було.

Тута якась перебігла їй на обличчі, як вона це вимовила.

— Два місяці тільки в рідній стороні і вже знудьгувалася? Може й я надокучив тобі?

— О, ти мені не надокучив,—проказала вона, усміхнувшись.— Кохаю тебе, чорнобривий козаче. За те кохаю, що в тебе очі карі, і як глянеш ти— у мене наче на душі всміхнеться: і весело й хороше їй; що привітно моргаєш ти чорнім усом своїм; що йдеш улицею, співаєш і граєш на бандурі, і весело слухати тебе.

— Ой, мила ж моя дівчино! ⁵—скрикнув парубок, цілуючи й притискаючи її дужче до грудей своїх.

— Стривай! Годі, Левку! Скажи спершу, чи говорив ти з батьком своїм?

— Що?—сказав він, немов прокинувшись.— Говорив, що я хочу женитись, а ти за мене вийти,—говорив!—Та якось смутно озвалося в його устах те слово: «говорив».

— Та й що ж?

— А що ти з ним ізробиш? Удав старий хрін, як звичайно, глухого: нічого мов не чує, та ще й лається, що волочуся бо-зна де, гульки справляю та фіглі виробляю ⁶ з хлопцями на вулицях. Та не тужи, моя Галю. Ось тобі слово козацьке, що таки умовлю його.

— Та тобі тільки аби слово сказати, Левку,—і все вийде на твоє. Я це по собі знаю: часом і не послухала б тебе, а скажеш слово—і несамохіть роблю, чого тобі хочеться. Глянь, глянь!—вела вона далі, поклавши голову на плече йому й звівши очі вгору, де синіло без кінця, без краю тепле українське небо, зап'яте знизу кучерявими вишневими вітами.—Глянь, он-он далеко мигнула зірочка: одна, друга, третя, четверта, п'ята... Чи правда ж, то янголи божі повідчиняли віконця ⁷ в своїх ясних хатках на небі та й дивляться на нас? Так, Левку? Адже це вони

дивляться на нашу землю? Що, коли б у людей та були крила, як у птахів,—туди б полетіти високо, високо!.. Ой, страшно! Жаден дуб у нас не достане до неба. А кажуть проте, що є десь, у якійсь далекій землі, таке дерево, що шумить верховіттям у самому небі, і бог сходить ним на землю вночі саме проти Великодня.

— Ні, Галю: у бога є довга драбина од неба аж до землі. Її становлять проти Великодня святі арханголи, і скоро бог ступить на перший щабель, всі нечисті духи полетять стрімголов і купами попадають у пекло, і тим то на Христове свято ні жодної нечистої сили⁸ не буває на землі.

— Як тихо колишеться вода, мов тая дитина в колисці,—казала далі Ганна, показуючи на став, похмуро темним кленовим лісом обставлений; верби оплакували його, потопивши в ньому жалібні свої віти. Мов нездужалий дід, держав він у холодних обіймах своїх далеке, темне небо, обсіпаючи крижаними поцілунками огняні зорі, які тьмяно миготіли серед теплого нічного повітря, немов прочуваючи, що незабаром з'явиться пишновеличний цар ночі. Біля лісу, на горі, дрімав із зачиненими віконницями старий дерев'яний дім; мох та дике зілля вкривали його дах; кучеряві яблуні розрослись перед його вікнами; ліс, обійнявши своєю тінню, додавав йому дикої понурости; ліщина стелилась попід ним і скочувалась до ставу.

— Я пам'ятаю, мов кризь сон,—казала Ганна, не одводячи очей од нього:—давно, давно, як я ще була маленька й жила у матері, страшне щось розказували про будинок цей. Левку, ти певне знаєш, розкажи!

— Бог із ним, зоре моя! Мало чого не наплетуть баби та люди нерозумні! Ти себе тільки розтривожиш і не заснешься тобі спокійно.

— Розкажи, розкажи, любий, чорнобривий парубче,—казала вона, личком своїм притуляючись до щоки

Левкової й обіймаючи його.—Ні, певне не любиш мене, у тебе є інша дівчина. Я не боятимусь; я спокійно спатиму ніч. А тепер от не засну, коли не розкажеш. Буду мучитися, думати та гадати. Розкажи, Левку!

— Правду, мабуть, кажуть люди, що в дівчатах сам дідько сидить, їхню цікавість підганяючи.⁹ Ну, то слухай же: давно, моє серденько, жив у цьому домі сотник. У сотника була дочка, ясна панночка, біла як сніг, як твоє личко. Сотникова жінка давно вже вмерла, і задумав сотник побратися з другою. «Чи будеш же ти голубити мене, як перше, батьку, коли візьмеш другу жінку?»—«Буду, доню моя; ще дужче пригортатиму тебе до серця. Буду, доню моя; ще пишніші даруватиму тобі сережки та намиста».

— Привіз сотник молоду жінку до нового дому свого. Красна була молода жінка. Рум'яна та білолиця була молода жінка, тільки так же страшно глянула на свою пасербицю, що та аж скрикнула її побачивши. І хоч би тобі слово за цілий день сказала лиха мачуха. Зайшла ніч; пішов сотник ізмолодою жінкою до своєї спочивальні; замкнулася й ясна панночка у себе в світлиці. Гірко їй зробилося; заплакала вона. Аж бачить: скрадається до неї страшна чорна кішка; шерсть на ній горить, і залізні пазурі цокають по помості. Злякалась панночка, вискочила на лаву; кішка за нею. Вона на лежанку, кішка й собі, та як кинеться їй на шию та й ну душити. Крикнула панночка, одірвала її од себе, кинула додолу; знов прикрадається страшна кішка. Стислося серце панночці. На стіні висіла батькова шабля. Схопила її та брязь по помосту — лапа з залізними пазурами відскочила, і кішка, заверещавши, зникла в темному кутку. Цілий день не виходила із світлиці своєї молода жінка; на третій день вийшла з зав'язаною рукою. Вгадала тоді бідолашна панночка, що мачуха її відьма і що вона їй врубала руку. Четвертого дня звелів сотник своїй дочці по

воду ходити, хату мести, як простій мужичці, і наказав до панських покоїв заходити. Тяжко було сердешній; та нічого не вдієш, мусіла чинити батькову волю. П'ятого дня вигнав сотник свою дочку босу з хати і скибки хліба не дав на дорогу. Аж тоді заридала панночка, руками біле лице своє закривши: «Занапастив ти, батьку, рідну дочку свою! Занапастила відьма й грішну душу твою! Хай тебе бог простить; а мені безталанній, мабуть, не велить він жити на білому світі». І от глянь-но...

Тут повернувся Левко до Ганни, показуючи пальцем на будинок:—Бачиш, он там, далі від дому, найкрутіший берег? З того берега кинулася панночка в воду, і не стало її на світі.

— А відьма?—боязко перебила Ганна, пильно дивлячись на нього стуманілими від сліз очима.

— Відьма! Баби старі вигадали, бупім то з того часу всі потопельниці виходили місячними ночами від панського саду грітися проти місяця; і сотникова дочка стала в їх за найстаршу. Якоїсь ночі побачила вона мачуху свою біля ставу, кинулася на неї та кричучи затягла в воду. Проте відьма й тут приумілася: перевернулася під водою в которусь із потопельниць та через те й утікла трійчатки з зеленого очерету,¹⁰ що хотіли її втоплени бити. Ет, вір бабам! Кажуть іще, немов панночка щоночі збирає втоплених і заглядає поодинокі кожній в обличчя, щоб ото пізнати, котра зміж них відьма; та досі не пізнала, і коли трапляється з людей хто, зараз силує його вгадувати, страхаючи, що як не вчинить по її, то вона його в воді втопить. Ось як, моя Галю, оповідають старі люди. Теперешній пан хоче ставити на тому місці винницю і навмисне задля того прислав винника.¹¹ Та стривай, чути гомін. Це наші повертаються з улиці. Прощай, Галю! Спи супокійно й не думай про ті бабські вигадки!

— По тій мові пригорнув її близько, поцілував та й пішов.

. — Прощай, Левку, — казала Ганна, задумано вдивляючись у темний ліс.

Величезний огняний місяць почав саме пишно вирізуватись із землі. Ще половина його була під землею, а вже весь світ божий виповнився якимсь урочим сяєвом. Став узаявся іскрами. Тіль од дерев ясно стала вирізнятись на темній зелені.

— Прощай, Ганно!—розляглися позад неї слова з поцілунком разом.

— Ти вернувся?—казала вона, оглядаючись,— та побачила перед себе незнайомого парубка і одвернулася.

— Прощай, Ганно!—почулося знову, і знов поцілував її хтось у щоку.

— От принесла лиха година ще й другого!—казала вона з-пересердя.

— Прощай, мила Ганно!

— Ще й третій!

— Прощай! Прощай! Прощай, Ганно!—і поцілунки засипали її з усіх боків.

— Та тут їх ціла ватага!—кричала Ганна, вириваючись із гурту парубків, що один перед одним хапалися обіймати її.—І як їм не набридне безперестанку цілуватися! Скоро, далєбі, не можна буде вийти на вулицю!

По цій мові двері з грюкотом зачинились, і тільки чути було, як вереснув у них залізний засув.

II

ГОЛОВА

Чи знаєте ви українську ніч? Ой, не знаєте ви української ночі! Пригляньтесь на неї: зпосеред неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлося, розширилось іще безмежніше. Горить і диме воно. Земля вся у срібному світлі; дивний воздух віє і теплом і прохолодою, і млостю диме, і розливає океан пахощів. Препишная ніч! Чарів-

ливая ніч! Нерухомо, натхненно стали гаї, темрявою виповнені, і велетенську тінь кинули од себе. Тихі та спокійні ці стави; холод і морок їхніх вод похмуро оточені темнозеленими стінами садів. Незаймані гушавники черешень та черемхи боязко простягли своє коріння в студені джерела і шепочуть іноді листям, немов сердячись та гніваючись, коли прекрасний зальотник—нічний вітер, закравшися зненацька, цілує їх. Увесь краєвид спить. А вгорі усе дише, все охоплене чаром і спокоєм величним. А на душі й безмірно й щасно, і рої срібних видив зграйно впливають у її глибині. Препишная ніч! Чарівливая ніч! Аж раптом усе ожило: і гаї, і стави, і степи. Котиться величний грім українського солов'я, і здається, наче й місяць заслухався його посеред неба. Як зачароване, дримає на пагорбі село. Ще більше, ще краще блищать проти місяця гуртами хатки; сліпучіше вимальовуються з темряви низькі стіни їхні. Пісні замовкли. Скрізь тихо. Статечні люди вже сплять. Де-не-де тільки світяться узенькі вікна. Перед декотрими тільки хатами, біля порогу, запізнена сім'я сидить за пізньою вечерею.

— Та гопак же не так танцюється! Отож то я дивлюсь, усе воно щось не теє. Що ж це розказує кум? А, ну: гоп трала, гоп трала, гоп, гоп, гоп!

Так міркував сам із собою підпилий дядько середнього віку, танцюючи вулицею...—Йй-богу, не так танцюється гопак! Чого мені брехати? От, йй-богу, не так! А, ну, гоп трала! Гоп трала! Гоп трала! гоп, гоп, гоп!

— Ото здурів чоловік! Хоч би ж іще хлопець який, а то старий кабан, дітям на сміх, витанцьовує вночі серед вулиці,—скрикнула на дорозі літня собі жінка, несучи в руці соломку:—Іди мерщій до хати! Спать пора давно!

— Я й піду,—сказав, зупинившись, дядько.— Я піду! Я не подивлюсь на якогось там голову! Що він собі думає, дідько б утисся його батькові, що він голова, що він обливає людей на морозі холодною

водою, то й кирпу дере? Ну, голова, голова! Я сам собі голова! От бий мене сила божа! Хай мене сила божа поб'є! Я сам собі голова! От що, а не то що...— провадив він, підходячи до першої ближчої хати, і спинившись перед вікном, мацкуючи пальцями по шклі і силкуючись налапати дерев'яну закрутку.

— Стара, одчиняй! Стара, мерщій, казано тобі, одчиняй! Козакові спати пора!

— Куди ти, Каленику? Ти ж до чужої хати потрапив,—закричали сміючись позад нього дівчата, що верталися з веселої вулиці.—Покажать тобі твою хату?

— Покажіть, любі молодички!

— Молодички! А чуєте?—похопила одна:—що за гречний цей Каленик! За це треба йому показати хату... та ні, перше потанцюй.

— Потанцювать? Ой ви ж, химерні дівчата!—по-кволом протяг Каленик, сміючись та киваючи пальцем і заточуючись, бо ноги йому не могли вдержатись на однім місці.—А дастеся поцілувати? Всіх перецілую, всіх!—І він, бокуючи, припустив за ними. Дівчата зчинили крик, перемішались, та потім, посмілівши, перебігли на другий бік,—побачили бо, що Каленик не з-як швидко ходу має.

— Он де твоя хата!—закричали вони йому, ідучи далі й показуючи на хату за сусідні геть таки більшу; то була сільського голови оселя. Каленик слухняно поплентався в той бік, знову взявшись лаяти голову.

Але хто ж цей голова, що таким недобрим поговором скрізь його згадують? О, цей голова велика на селі особа. Доки Каленик дійде, куди прямує, ми, певна річ, устигнемо дещо сказати про нього. Все село, побачивши його, береться за шапки; а дівчата, щонаймолодші, віддають надобрідень. Хто б із парубків не захотів головувати? Голові вільно навідуватися до всіх тавлинок; і кремезний дядько почитиво стоїть, знявши шапку, увесь час, поки голова поряється своїми грубими та зашкарубленими пучками

в його луб'яній табакирці. На сході громадському, дарма що влада його обмежена кількома голосами, голова раз-у-раз бере гору і мало не з власної волі висилає, кого йому схочеться, справляти та рівняти шляхи чи канами копати. Голова чоловік попурий, суворий собою й не любить багато говорити. Давно ще, дуже давно, коли пресвітлої пам'яті велика цариця Катерина їздила до Криму, був він обраний за провожатого; цілих два дні служив він цю службу і навіть сподобився сидіти на передку поплич із царициним машталіром. І ще з того самого часу голова вивчився роздумливо та поважно понурювати голову, розглажувати довгі вуси, що позакручувались униз, і бистрим соколиним оком зиркати з-під лоба. І з того часу голова, про що було тільки хто з ним заговорить, завжди умів звернути на те, як він ото віз царицю і сидів на передку в царській кареті. Голова любить інколи вдати глухого, а надто як почує те, чого б йому чути не хотілося. Голова духом ненавидить витребеньки в одежі: ходить завжди у свитці з чорного доморобного сукна, підперізується шерстяним кольоровим поясом, і ніхто ніколи не бачив його по іншому вдягнутого, опріч хіба того часу,¹² як переїздила цариця до Криму, коли був на йому синій козацький жупан. Але навряд чи вже хто на селі той час пам'ятає, а жупан лежить у нього в скрині під замком. Голова вдовець: та коло нього живе зовиця,¹³ що варить йому обідати й вечеряти, змиває лави, підмащує хату, пряде йому на сорочки і всією господею заправляє. На селі дейкають, буцімто вона зовсім йому не родичка; але ми вже бачили, що є в голови багато злобителів, радих про нього всякий поговорі пускати. А проте може це вийшло звідти, що зовиці завжди не подобалось, як голова заходив у поле, вкрите жницями, або до козака, в якого була молода доня. Голова сліпий на одно око: зате видюче око в нього не милує, здалека примічаючи гошу селяночку; одначе він

тоді тільки справить його на гарненьке личко, як розгляне добре, чи не дивиться звідкіля зовиця. Але ми, мабуть, усе вже розповіли, що треба, про голову; а п'яний Каленик не дочкавав іще й до половини дороги і довго ще частував голову всіма добірними словами, що тільки могли спасти на лівий та неповороткий язик його.

III

НЕСПОДІВАНИЙ СУПЕРНИК. ЗМОВА

— Ні, хлопці, ні, таки не хочу! Що за гульня така без упину? Як вам не набридне дуріти? Уже й так ославлено нас, буцімто ми бозна які паливоди. Лягайте лучче спати!—Так казав Левко до розгуляних товаришів своїх, що підбивали його на нові витівки.—Прощайте, братове! Добраніч!—і швидко пішов від них вулицею.

— Чи спить же то моя ясноока Ганна?—думав він, підходячи до знайомої нам хати з вишневим садком. Серед тиші почувась неголосна розмова. Левко спинився. Поміж деревами забіліла сорочка.

«Що б воно таке?» подумав він, і, скравшись ближче, сховався за дерево. Проти місяця висвічувало перед ним дівоче обличчя... Це Ганна. Але хто ж отой високий чоловік, що стояв до нього спиною? Даремне придивлявся він: тінь огортала його від ніг до голови. Тільки спереду він був трохи освітлений; та от лихо—було Левкові трохи вперед ступити, і його могли примітити. Тихо припавши до дерева, намислив він zostаватись на місці. Дівчина виразно промовила його ім'я.

— Левко? Левко ще блазень!—говорив хрипко не вголос високий чоловік...—Як я застану його коли в тебе, то добре намну йому чуба!

«Радий би був знати, що це за шельма нахваляється нам'яти мені чуба?» стиха промовив Левко і витяг

шию, щоб не впустити жодного слова. Але чужий говорив далі так тихо, що нічого не можна було почути.

— Як же тобі не сором?—сказала Ганна, коли він докінчив своє.—Ти неправду кажеш; ти обманюєш мене; я ніколи не повірю, щоб ти мене кохав.

— Знаю,—провадив високий чоловік:—Левко багато наговорив тобі дурниць і закрутив твою голову (тут здалося парубкові, що голос того чужого не зовсім йому й чужий, і наче б то він десь його чув): та я дамся взнаки Левкові,—вів далі свою мову чоловік.—Він думає, що я не бачу всіх його фіглів. Закуштує він, собачий син, які в мене кулаки!

На ці слова Левко не міг уже більше стримати свого гніву. Підійшовши на три ступні до нього, замахнувся він з усієї сили, щоб одважити доброго ляца; той чоловік, хоч бачилось, і дужий, та не встояв би, певне, од того на місці; але тут саме світло впало на вид йому, і Левко остовнів, побачивши, що перед ним стояв батько його. Тільки й міг парубок на таке диво похитати головою та присвиснути стиха.

Десь із боку щось шелеснуло; Ганна прудко влетіла в хату і швиденько зачинила за собою двері.

— Прощай, Ганно!—закричав тут один із парубків, підкравшись і обнявши голову,—і з ляком одскочив назад, зустрівши шореткі вуси.

— Прощай, крале,—скрикнув другий; та цього разу голова його тяжко пхнув, і він полетів сторчака.

— Прощай, прощай, Ганно,—закричало декільки парубків, почепившись йому на шию.

— Згиньте ви, урвителі трикляті!—кричав голова, одбиваючись і тупаючи ногами.—Що я вам за Ганна? Гетьте слідом за батьками на шибеницю, бісові діти! Поприлипали, як ті мухи до меду. Ось я вам дам Ганни!

— Голова! Голова! Голова це!—загукали хлопці та й кинулись урозтіч.

— От так батько!— казав Левко, отямившись од такого дива і поглядаючи вслід батькові, що лаючись відходив.— Бач, які фіглі-миглі він витіває! Ну-ну! А я ж то дивлюсь та мізкую, що то воно за знак, що він раз-у-раз удає глухого, скоро з ним про діло заговориш. Стривай же, старигане, будеш ти в мене знать, як одбивати чужих дівчат! Гей, хлопці, сюди, сюди!— гукав він, махаючи рукою до парубків, що знову сходились до гурту.— А йдіть по сюди! Я вмовляв вас іти спати, а тепер передумав і ладен хоч цілу ніч гуляти з вами.

— Оце до діла!— сказав плечистий і кремезний парубок, що мали його за найпершого в селі гульвісу.— Мені все якось нудно, коли не вдасться гаразд погуляти та штук натворити. Усе наче бракує чогось. Так немов би загубив шапку чи люльку. Одно слово, не козак та й годі.

— Чи згода ваша подратувати сьогодні, як слід, голову?

— Голову?

— Еге, голову! Що він собі справді вигідавав! Він верховодить у нас, наче гетьман який. Мало йому, що коверзує, наче над своїми кріпаками, ні,— він ще й підлабузнюється до дівчат наших. Адже, мабуть, нема на все село гарненької дівчини, щоб за нею не ганявся голова.

— А так, а так!— гуртом закричали всі хлопці.

— Що ж ми, хлопці, за кріпаки! Хіба ми не такого роду, як він? Ми, слава богу, вольні козаки! Покажім йому, братця, що ми вольні козаки!

— А й покажемо!— загукало парубоцтво.— Та як голову, то вже й писаря не минути.

— Не минемо й писаря! А в мене як на те склалася славна пісня про голову. Ходім-но, я вас її навчу,— казав Левко, бринькнувши по струнах на бандурі:— та, слухайте, попередягайтеся, хто там у що може.

— Гуляй, козацька голово!— казав кремезний гультай, вдаривши ногою об ногу й лягнувши рука-

ми.— Що за розкіш! Що за воля! Як візьмеш дуріти, то здається, наче давні літа згадуєш. Любо, вольно на серці; а душа наче в раю. Гей, хлопці! Гей, гуляй!

І ватага галасливо помчала вулицями. І не одна побожна бабуся, розбуджена криком, одчиняла віконце і христилась сонною рукою, приказуючи: «Ну, гуляють тепер парубки!»

IV

ПАРУБКИ ГУЛЯЮТЬ

В одній тільки хаті ще світилося кінець улиці. То головина господи.¹⁴ Голова давно вже свою вечерю скінчив і, запевне, давно б уже й заснув, та в нього був гість, винник: його прислав будувати винницю поміщик, що мав невеликий шматок землі між вільними козаками. На покуті, на почесному місці сидів гість—низенький, товстенький чоловічок, з малеськими завжди сміхотливими оченятками, де, здавалося, написано було, як то йому мило курити свою коротеньку люльку, щохвилини спльовуючи і притоптуючи пальцем вигорілий уже на присок тютюн, що з неї вилазив. Димові хмари швидко розкубувалися над ним, оповиваючи його в сизий туман. Було схоже, наче широкому коминові з якоїсь вищипці набридло сидіти на своєму даху і він надумав прогулятися та й засів собі звичайнісенько у хаті в голови. Під носом стирчали в нього коротенькі, густі вуси; але вони так невиразно майоріли крізь дим, що, здавалось, наче то миша, яку винник упіймав та й держав у роті в себе, підкопуючись під монополію комірного кота. Голова, господар бувши, сидів у самій сорочці та полотняних штанях. Орлине око його, як вечірнє сонце, дедалі мружилось і примеркало. Кінець столу палив люльку один із сільських десятських, що складали головину команду. Задля пошани до хазяїна він сидів у свитці.

— Чи скоро ж ви думаєте,—сказав голова, обертаючись до винника й кладучи хреста на рот, саме бо позіхнув:—чи скоро думаєте поставити свою винницю?

— Як бог поможе, то цієї осені, може, й закуримо. На Покрову, на що хочете поб'юся об заклад, таки буде пан голова ногами німецькі кренделі випусувати по дорозі.

На цім слові оченята винникові зникли; замість їх протяглися паруски до самих ушей; увесь тулуб заколивався од сміху, і веселі губи випустили на часинку димучу люльку.

— Дай то, боже,—сказав голова, вдавши на обличчі своєму щось на кшталт усмішки.—Тепер іще, слава богу, винниць розвелось трохи. А от за давнього часу, коли проважав я царицю на переяславській дорозі, ще небіжчик Безбородько...

— Ну, свате, згадав часи. Тоді од Кременчука аж до Ромна і двох винниць не налічив би. А тепер... Чи чув ти, пак, що повигадували клятні німці? Незабаром, кажуть, будуть гнати не дровами, як усі чесні християни, а якоюсь чортячою парою.—Тее кажучи, винник роздумливо дивився на стіл і на розставлені там руки свої.—Як це парою, далєбі, не второпаю?

— Що за дурні, прости господи, оті німці!—сказав голова.—Я б їх батогом, сучих дітей. Чи чувана річ, щоб парою та можна було варити що? Виходить, ложку борщу не можна піднести до рота, не засмаживши губ, замість молодого поросяти.

— І ти, свате,—обізвалася, сидючи з підкорченими ногами на лежанці, зовиця:—увесь цей час житимеш у нас без жінки?

— А навіщо вона мені? Коли б іще хоч що добре було!

— Наче б то не гарна?—спитав голова, навівши на нього оком своїм.

— Де тобі гарна! Стара як біс!¹⁵ Пика вся в змор-

шках, немов порожній гаманець.—І низенька будова винникова захиталася знову од реготу.

Тут саме щось почало шарудіти за дверима та обмацувати їх; двері одчинились, і чоловік, не скидаючи шапки, ступив на поріг та й став, наче б у роздумі якомусь, посеред хати, роззявивши рота й оглядаючи стелю. Це був знайомий нам Каленик.

— Ось я й додому прийшов,—заговорив він, сідаючи на лаву біля дверей і не зважаючи ані трохи на хатніх.

— Ач, як розтяг вражий син, сатана, дорогу! Ідеш, ідеш, і кінця-краю не видко. Ноги наче попереламував хто. Достань но там, стара, кожуха, підстелити мені. На піч до тебе не прийду, їй-богу, не прийду: ноги болять. Достань його, там він лежить, коло покутя; гляди тільки не перекинь горшка з тертою табакою. Чи ні, не займай, не займай. Ти, може, п'яна сьогодні... Хай уже я сам достану...

Каленик підвівся трохи, але непоборна сила прикувала його до лави.

— От за це люблю,—сказав голова:—прийшов до чужої хати та й порядкує, як у себе. Витурлити його, доки живий та цілий!

— Нехай він собі, свате, одпочине,—сказав винник, спиняючи його за руку.—Це людина корисна; коли б но тільки таких було більшенько, то з винницею б нашою славно повелося...

Та проте не з добродушности ішли ті слова. Винник вірив у всі добрі та лихі прикмети, і зараз же вигнати людину, що сіла вже на лаву, означало в нього прикликати біду.

— Нема гірше, як та старість прийде...—бурмотів Каленик, лягаючи на лаві.—Хай би вже, скажуть, був п'яний; так ні ж таки, не п'яний. Їй-же богу, не п'яний. Чого б я брехав? Я ладен сказати це хоч і самому голові. Що мені голова? Бодай він здох, сучий син! Плював я на його! Бодай його, чорта одноокого, возом переїхало! Що він обливає людей на морозі...

— Еге! Влізла свиня в хату та ще й з ногами на стіл преться,—сказав голова, сердито підводячись, але тут якраз тяжкенький камінь, вдрузки розбивши вікно, полетів йому під ноги... Голова спинився.— Коли б я знав,—повів він, підіймаючи каменя:— що це за шибеник шпурнув, я б навчив його, як кидатись. Які збитки!—провадив він далі, розглядаючи його на рупі паленим поглядом.— А щоб він удавився цією каменюкою!..

— Стривай, стривай!.. Боже тебе борони, свате,— підхопив побілівши, винник:—Боже борони тебе і на тім, і на цім світі поблагословити кого такою лайкою!

— Ото заступник найшовся! Хай він пропаде...

— І не думай, свате! Ти не знаєш, певне, що сталося з покійною тещею моєю?

— З тещею?

— Еге, з тещею. Увечері, може під таку пору, як оце, посідали вечеряти: небіжка теща, небіжчик тещь, та наймит, та наймичка, та дітей штук із п'ятеро. Теща одсипала трохи галушок із великого казана до миски, щоб не такі були гарячі. По роботі всі виголодались і не хотіли чекати, доки прохолонуть. Ото понастромлювали на довгі дерев'яні шпички тії галушки та й почали їсти. Аж тут хто зна відкіля взявся якийсь чоловік, якого він роду, бог його знає, просить ся й собі до вечері. Як не нагодувати голодного чоловіка? Дали і йому шпичку. Тільки ж гість пакує галушки, як та корова сіно. Доки ті з'їли по одній і опустили шпичку по другій узяти, аж дно вже було гладеньке, як панський поміст. Теща насипала ще; думає, гість наївся та й буде лигати менше. Куди там! Ще краще взявся мегелити. І другу спорожнив. «А бодай ти вдавився цими галушками», подумала голодна теща, а той як стій заглитнувся та й упав. Всі до нього, а він уже оддав богові душу. Удавився.

— Так йому, ненажері клятому, й треба!—сказав голова.

— Так то так, та не те вийшло; з того часу спокою не було тещі. Що тільки ніч заїде, мрець і тарганиться. Сяде верхи на комині, клятий, і галушку держить у зубах. Удень тихо, і не чути про нього; а скоро примеркне, глянь на стріху, а він уже й осідлав, собачий син, комина...

— І галушка в зубах?

— І галушка в зубах.

— Чудасія, свате. Я, пригадую, чув щось похоче на це. Ще за покійщиці царипі...¹⁶

Тут голова спинився. Під вікном почувся гамір і тупання:—хтось танцював. Спершу тихо дзенькнула бандура, до неї прилучився голос. Струни заgrimіли дужче; кілька голосів почали підтягати, і пісня зашуміла, як вхор:

Гей, чи чули, хлопці, ви? ¹⁷
Чи голів ми позбувались?
У старого голови
Клепки всі порозсипались.
Треба голову набить
Та міцними обручами.
Треба голову скропить
Батогами! Батогами!
Одноокий голова
Вже старий, як біс,—а дурень:
До дівчат усе кива
Та моргає... Дурень, дурень!
І куди вже пнешся ти?
Та тебе б у домовину,
Сивий дурню, одвести
За чуприну! За чуприну!

— Ловка пісня, свате! — сказав винник, нахиливши трохи набік голову і повернувшись до голови, що остовпів на таке грубіянство.—Ловка! Негаразд тільки, що голову згадують не зовсім пристойними словами...—І знову поклав руки на стіл з солодкою якоюсь втіхою в очах, лаштуючись слухати іще, бо під вікном розлягався регіт і крики: «вдруге! вдруге!» Одначе гостре око вкмітило б одразу, що то не з подиву великого голова так довго зостається на одному

місці. Так тільки старий, бувалий кіт дає часом невченій іще миші бігати коло свого хвоста; а тим часом швидко укладає плян, як перетяти їй дорогу до її нори. Ще єдине око головіне пильно дивилося на вікно, а вже руки, давши знак десятському, держались за дерев'яну в дверях закрутку,—і раптом на вулиці зчинився крик... Винник, мавши серед багатьох своїх добрих прикмет іще й цікавість, похапцем набив люльку й вибіг на вулицю; та штукарі вже розбіглись.

— Ні, не втечеш ти од мене!—кричав голова, тягнувши за руку когось у вивернутому вовною нагору чорному кожусі. Винник, ловлячи придатну хвилину, підбіг заглянути в обличчя цьому порушникові спокою; та злякано відступив назад, побачивши довгу бороду й страшно розмальовану пику.— Ні, не вислизнеш ти од мене!—кричав голова, втягаючи просто в сіни свого бранця, що, аж ні трохи не опираючись, спокійно йшов за ним, наче до себе в хату.—Карпе, одчиняй комору!—сказав голова до десятського.—Ми його в темну комору. А там збудимо писаря, скличемо десятських, переловимо всіх оцих розбишак та сьогодні ж і резолюцію всім їм учинимо.

Десятський забрязкав невеликим вислим замком у сінях і відчинив комору. Але тут саме бранець, як у сінях було темно, раптом звинувшись появив надзвичайну силу і вирвався йому з рук.

— Куди!—закричав голова, схопивши його ще дужче за комір.

— Пусти, це я!—чувся тоненький голос.

— Не поможеться! Не поможеться, бра! Пици собі хоч по-чортячому, не то що по-бабському, мене не одуриш!—і штовхнув його в темну комору так, аж бідний бранець застогнав, упавши на долівку. По цьому голова, разом з десятським, рушив до писаревої хати. Слідом за ними, як паровик, задимів винник.

Задумавшись, похнюпивши голови, ішли вони всі троє,—аж нагло, повертаючи в темний заулок, разом скрикнули: щось вдарило їх здорово по лобах; такий самий крик грюкнув їм на відповідь. Голова, примруживши око своє, побачив, вельми здивований, писаря з двома десятськими.

— А я до тебе йду, пане писарю!

— А я до твоєї милости, пане голово!

— Чудасія, пане писарю!

— Диво та й годі, пане голово!

— А що?

— Хлопці казяться! Бешкетують цілими юрмами по вулицях. Твою милость величають такими словами—одно слово, вимовить сором; п'яний москаль побоїться вивезти їх нечестивим своїм язиком (усе це худорлявий писар, у пістрових шараварах і в камізельці дріжджаного кольору, проказував, витягуючи шию вперед і зараз же вертаючи її до прежнього стану).—Саме був задрімав, так трикляті волоцюги розбудили сороміцькими своїми піснями та грюкотом. Хотів я приструнчити їх, щоб і дітям заказали, та поки надів шаравари та камізельку, всі розбіглися врозтіч. Найстарший їхній проте не викрутився. Виспіває він тепер у мене в тій хаті, куди колодників садовлять. Аж душа мені горіла пізнати, що воно за птиця, та пика уся в сажі, як у того чорта, що кує цвяхи для грішників.

— А як він убраний, пане писарю?

— У чорнім вивернутім кожусі, сучий син, пане голово.

— А чи не брешеш ти часом, пане писарю? Що, коли цей пройдисвіт сидить тепер у мене в коморі?

— Ні, пане голово! Ти сам, даруй на цім слові, обмилився трохи.

— Кете но світла, ось ми побачимо.

Двері одчинили, принесли світло, і голова аж охнув здивовано, перед себе побачивши зовицю.

— Скажи но, з ласки твоєї,—сказала вона, під-

ступаючи до нього: — чи не зсунувся ти вже зовсім з глузду? Чи була в одноокій довбні твоїй хоч крихта мозку, як штовхнув ти мене до темної комори? Щастя ще, що не вдарилась я головою об залізний гак. Хіба ж я не кричала тобі, що це я? Схопив, клятий ведмідь, своїми залізними лапами, та й штовхає! А, бодай тебе на тім світі чорти штовхали!

Ці останні слова винесла вона вже за двері, на вулицю, виходячи туди задля своєї якоїсь причини.

— Еге, бачу, що це ти, — сказав голова, отямившись.

— Ну, пане писарю, чи не шельма ж той шибеник?

— Шельма, пане голово!

— А чи не пора нам усіх тих збиточників провчити як слід та до чесного діла їх повернути?

— Давно пора, давно пора, пане голово!

— Вони, дурні, взяли собі... Що за нечиста сила! Наче зовиця кричить чогось на вулиці... Вони взяли собі в голову, буцімто я їм рівня. Вони думають, що я з їхнього брата, простого козака... — Тут голова відкашлявся і поглянув навколо з-підлоба, — бачилось, що лагодиться зняти мову об речах поважних. — Тисяча... отих клятих років, хоч убий, не вимовлю... ну, ще й якогось то року, комисарові тодішньому, Ледачому, наказано було вибрати з-між козаків такого, що над усіма взяв би спритністю. О! (Це «о» голова вимовив, піднявши пальця догори). Спритністю... цариці за провожатого. Я тоді....

— Що й казати! Це кожне вже знає, пане голово. Всі знають, як здобув еси ласки царської. Признайся тепер, на моє вийшло; таки ти обмилився, сказавши, що піймав того харцизяку в вивернутім кожусі.

— А що про того диявола в вивернутім кожусі, то його, на науку іншим, забити в колодки та й усяпати пам'яткового. Хай знають, що воно — власть. Від когось ж голова й наставлений, як не від царя! А там доберемось і до інших хлопців. Я не забуду, як трикляті збиточники загнали в город череду сви-

ней, що поїли мені всю капусту та огірки; я не забув, як бісової пари діти не хотіли мені жито змолотить, я не забув... Та хай вони згипуть, мені треба доконче знати, що то за шельма одна в вивернутім кожусі.

— Це моторна, видко, птиця,—сказав винник; щоки в нього, за всю цю розмову, безперестанку заряджались димом, як тяжка гармата, на цім же слові губи, звільнивши люльку, викинули цілий хмаровий фонтан.—Такого от чоловічка, про всяк случай, не зле б і при винниці мати. А ще краще повісити на дубі, на верхку, замість паникадила.—Такий дотеп не зовсім дурний здався винникові, і гін тут таки намислив, не чекаючи, аж хто інший його похвалить, вшанувати себе хрипким сміхом.

На цей час підходили вони до невеликої геть ік землі похиленої хати; цікавість у наших подорожан зросла. Всі стовпились біля дверей. Писар добув ключа, забряжчав ним, щоб то замка одімкнути; та це був ключ од скрині. Глибоко засунувши руку, почав він довбатися і сипати лайку за лайкою, що ніяк не знайде. «Є!» сказав він нарешті, нагнувшись і витягаючи ключа десь із самого дна просторої кешені, припасованої до пістрових його шараварів. На цім слові серця в наших героїв, здавалось, злились в одно. І це величезне серце забилося так голосно, що навіть замок, брязнувши, не міг заглушити нерівного його стуканя. Двері одчинились, і... голова пополотнів; винникові зробилося холодно, і волосся його, здавалось, хотіло полетіти на небо; несвітський страх одбився на писаревім обличчі; десятські попроростали до землі і не могли аж ніяк стулити одностайно роззявлених ротів своїх: перед ними стояла зовиця.

Вражена не менше за них, вона проте схаменулась і хотіла була підійти до них.

— Стій!—закричав нестямним голосом голова і грякнув за нею дверима.—Панове, це сатана!—галасу-

вав він.—Огню! Мерщій огню! Не пошкодую казенної хати. Пали її, пали, щоб і костей чортових не зосталось на землі!

Зовиця криком кричала, чуючи за дверима грізний той вирок.

— Що це ви, братця? — сказав винник: — слава богу, волосся в вас мало не в снігу, а й досі розуму не набрались: од простого вогню відьма не загориться. Тільки огонь з люльки може запалити нечисту силу. Стривайте, ось я зараз.

Та тее мовивши, висипав гарячий присок із люльки в віхоть соломи і взявся роздмухувати її.

Розпач гіркий додав тим часом духу нещасній зовиці, і вона почала голосно благати та вговоряти їх.

— Стривайте, братця! Навіщо даремно гріха набиратись; може це й не сатана! — сказав писар, — коли вопо, тее б то, що сидить там, згодиться перехреститись, так буде нам певний знак, що не чорт.

На це пристали.

— Цур, сатано, — казав далі писар, притулившись губами до щілини в дверях. — Як не поворухнешся з місця, то ми відчинимо двері.

Двері відчинились.

— Перехрестись! — сказав голова, оглядаючись позад себе, наче б вибрав безпечне місце задля ретиради.

Зовиця перехрестилась.

— Що за чортовиння? Це ж і справді зовиця!

— Яка нечиста сила затигла тебе, кумо, до цієї нори?

І зовиця, схлипуючи, розказала, як серед улиці схопили її хлопці на оберемок і, хоч вона й вельми пручалась, увіпхнули в широке вікно й віконницю за нею забили. Писар глянув: завіси од широкої віконниці одірвано, і тільки зверху прибита вона дерев'яним брусом.

— Начувайся ж, сатано одноокий! — скрикнула вона, підступивши до голови, що подався трохи назад і все ще вимрював її своїм оком. — Я знаю твою думку:

ти хотів, ти радий був нагоді спалити мене, щоб мати собі волю лицятись до дівчат, щоб не було кому бачити, як дуріє старий дід. Думаєш, я не знаю, про що ти цього вечора говорив із Ганною? О, я знаю все! Мене трудно ошукати й не такий дурноверхій головешці, як твоя. Я довго терплю, та потім уже не прогнівайся...

Сказавши це, вона показала кулака і швидко пішла, зоставивши остовпілого голову. «Ні, тут не жартома сатана вплутався», думав він, шкребучи собі тім'я.

— Спіймали!—гукнули, надійшовши на те, де-сятські.

— Кого спіймали?—спитав голова.

— Чорта в вивернутім кожусі!

— Давайте його сюди!—гукнув голова, схопивши за руки приведеного бранця.—Та ви показалися: це п'яний Каленик!

— Що за недобра мати! В руках у нас був, пане голово! В приулку обступили нас кляті хлопці, та ну танцювати, шарпати, висолоплюють язики, вивиривати з рук... А, нечистий би вас забрав! І як ми схопили цю ворону замість його;—бог святий знає!

— Властю мою і всіх мирян дається повеління, зловити зараз же цього розбійника, а оним способом і всіх, кого найдете на вулиці, і привести на розправу до мене.

— Змилуйся, пане голово!—закричав дехто, кланяючись у ноги.—Коли б ти бачив, що то за лики: нехай нас бог поб'є, і родились ми й христились, не бачили таких бридких мармиз. Адже якщо до чого, пане голово, то перелякають добру людину так, що опісля жадна баба не візьметься переполох виливати.

— Дам я вам переполоху! Що ви? Не хочете слухатись? Ви, певне, за ними руку тягнете? Ви бунтарі! А це що? Що це? Ви розбишадтво тут заводите! Ви... Ви... Я донесу комисарові. Зараз же мені! Чуєте? Зараз! Біжіть, летіть птицею! Щоб я вас... Щоб ви мені...

Всі розбіглись.

УТОПЛЕНА

Ні про що не мавши клопоту, гадки не гадаючи за розіслані погоні, призвідник усього того колоту по-малу підходив до старого будинку та ставу. Не треба, певне, й казати, що це був Левко. Чорний кожух на йому був розстібнутий. Шапку держав він у руці. Піт котився з нього, аж очі заливав. Велично й похмуро чорнів кленовий ліс, і тільки край його, проти місяця, обсипався тонким срібним пилом. Нерухомий став повіяв холодком на стомленого пішоходця і звабив його відпочити на березі. Скрізь тихо, в лісовій гушавині тільки чути було солов'їне рокотання. Сон почав його змагати, очі скліплюючи; стомлене тіло от-от ладне було замліти й заніміть; голова обважніла... «Ні, так я, бува, ще засну тут», казав він, стаючи на рівні ноги й протираючи очі. Оглянувся: ніч іще наче пишніша стояла круг нього. Якесь дивне п'януєче сяєво домішалось до місячного блиску. Ніколи ще не доводилось йому такого бачити. Срібний туман повив усе навколо. Пахощі од розквітлих яблунь і квітів нічних лилися по всій землі. Зачудований дивився він у непорушні в ставу води; давній панський будинок, вниз дахом перекинутий, одбивався там виразно, осіяно якомсь та велично. Замість темних віконниць визирали в ньому веселі скляні вікна та двері. Крізь чисті шиби вилискувала позолота. І враз удалося, ніби вікно одчинилось. Затаївши дух, ані ворухнувшись і не одводячи очей від ставу, він, сказати б, переселився в тую глибочінь і бачить: спершу білий лікоть виткнувся в вікно, далі виглянула привітна голівка з блискучими очима, що тихо зоріли крізь темнорусі хвилі-коси, і обперлась на лікоть. І бачить: вона киває стиха головою, вона махнула ручкою, вона усміхається... Серце йому вмить забилося... Вода затремтіла, і вікно зачинилося знову. Тихо відійшов він од ставу і поглянув на будинок:

хмурі віконниці були одчинені; шиби полискували проти місяця. «От і йми тепер віри людським пого- лосам», подумав сам собі герой наш. «Будинок нові- сінський; фарби так і грають, наче сьогодні його роз- мальовано. Тут живе хтось!» І мовчки підійшов він ближче, але там було тихо та тихо. Голосно й дзвінко перекликались преципні солов'їні співи, і коли вони здавалось, умирали в солодкій знеможі, чути було, як шелестять та сюркочуть коники чи гуде птиця болотяна, б'ючи слизьким дзюбом своїм у широке водяне дзеркало. Солодкою якоюсь тишею та тихим роздоллям виповнилось йому серце. Настроївши бан- дуру, заграв він і заспівав:

Ой, ти місяцю, мій місяченьку,
І ти, зоре ясна!
Ой, світи там по подвір'ю,
Де дівчина красна.

Вікно тихо одчинилось, і та сама голівка, що від- свічену бачив він у ставу, виглянула, уважно дослу- хаючись пісні. Довгі вії були їй півопущені на очі. Вся вона була біла, як полотно, як сяйво місячне; та яка ж уродлива, яка красна! Вона засміялась. Левко здригнувся.

— Заспівай мені, молодий козаче, якої пісні!—тихо промовила вона, схиливши свою голову набік і опу- стивши зовсім густі вії.

— Якої ж тобі заспівати, моя ясна панночко?

Сльози тихо покотились по блідому виду її.

— Парубче,—казала вона, і дивно якось її мова за серце брала:—парубче, знайди мені мою мачуху. Я нічого не пожалую для тебе. Я оддячу тобі. Я тобі щедру та гоїну дам заплату. У мене є зарукав- ниці, шовком мережані, є й коралі й намисто дороге. Я подарую тобі пояса, перлами занизаного. У мене золото є... Парубче, знайди мені мою мачуху! Вона страшна відьма: мені не було від неї спокою на бі- лому світі. Вона мучила мене; силувала працювати, як просту наймичку. Глянь на обличчя: вона ви-

бавила рум'янці своїми нечистими чарами на щоках моїх. Глянь на білу шию мою: вони не змиваються, вони не змиваються, вони нізащо не змиються, ці сині плями од залізних пазурів. Глянь на білі ноги мої: вони багато ходили, не по килимах тільки—по піску гарячому, по землі сирій, по колючому терні вони ходили; на очі мої, глянь на очі: вони світа не бачать за сльозами... Знайди її, парубче, знайди мені мою мачуху!

Голос її, що залунав був гучніше, затих. Сльози річкою покотились по блідому виду. Тяжке щось—жалоці якісь і якась печаль стисли груди парубкові.

— З дорогою душею зробив би я для тебе все, моя панночко,—сказав він, серцем умліваючи,—та як мені, де її знайти?

— Глянь, глянь, — швидко промовила вона:— вона тут! Вона на березі водить танок із моїми дівчатами і гріється проти місяця. Та вона лукава й хитра. Вона прийняла подобу втопленої; проте я знаю, проте я чую, що вона тут. Мені тяжко, мені душно від неї. Я не можу через неї плавати легко та вільно, як риба. Я тону й падаю на дно, мов ключ. Одшукай її, парубче!

Левко поглянув на берег: у тонкім срібнім тумані маячили легкі, мов тіні, дівчата в білих, як уквітчана конваліями лука, сорочках; разки золотого намиста, коралі, дукачі полискували їм на шиях; та вони були бліді; тіло їхнє наче було вирізьблене з прозорих хмарок і ніби світилося наскрізь у срібному промінні місячному. Коло дівоче зблизилось до нього. Почулись голоси. «Нумо в ворона, нумо гратися в ворона!» зашуміли всі, наче комиш при березі, коли торкнуть його під тихий присмерковий час легкі вітрові уста. «Кому ж бути за ворона?» Кинули жеребок—і одна дівчина вийшла з кола. Левко взявся придивлятися до неї. Обличчя, одіж, все на ній таке саме, як і на тих. Бачилось тільки—неохоче вдавала

вона те, що припало їй. Дівочий гурт витягся довгою ниткою і прудко втівав од хижого ворога. «Ні, я не хочу бути за ворона», сказала дівчина, стомлена та знеможена. «Мені шкода одбирати курчат у бідної матері». «Ти не відьма», подумав Левко. «Хто ж буде за ворона?» Дівчата знову хотіли жеребка кинути. «Я буду за ворона», захопилась одна з-поміж їх. Левко почав пильно-пильно вдивлятися в обличчя їй. Прудко й сміливо гналась вона за ключем дівочим і кидалась на всі боки, щоб упіймати свою здобич. Тут запримітив Левко, що тіло її не так світилось, як у інших, всередині його щось чорніло. Зненацька розтявся крик: ворон кинувся на одну з гурту й схопив її, і Левкові прѣбачилось, ніби у неї випустились кігті і на виду блиснула люта радість. «Відьма!» сказав він, раптом показуючи на неї пальцем і повернувшись до будинку.

Панночка засміялась, і дівчата, кричучи, повели за собою ту, що ворона вдавала.

— Чим же оддячити тобі, парубче? Я знаю, тобі не золота треба: ти кохаєш Ганну; та суворий батько твій не дає тобі побратися з нею. Він тепер не стане на заваді; візьми, оддай йому цю записку... — Біла рученька простяглась, обличчя її дивно якомось засвітилось і засіяло. Млосно забилося козакові серце, тремтіння невимовне його поїняло.. Він ухопив записку і... прокинувся.

VI ПРОБУДОК

«Невже ж це я спав?» сказав сам собі Левко, встаючи з невеликого горбка. «А так от усе наче живе увіч бачилося. Дивно, дивно!» двічі промовив він, оглядаючись. Місяць, спинившись йому над головою, ознаймовував північ; усюди тихо; од ставу подихало холодом; над ставом сумно стояв ветхий будинок із зачиненими віконницями; мох та дикий бур'ян свід-

чили, що давно з нього вийшли люди. Тут парубок розігнув руку, що міцно була стиснута, коли він спав, і скрикнув зачудований, бо в ній була записка. «Ех, коли б я та вмів читати», подумав він, сяк і так її перед собою повертаючи. Тут іззаду щось зашуміло. — Не бійтесь, просто й хапайте його! Чого псторопіли? Нас десятеро. Б'юсь об заклад, що це людина, а не чорт!—Так кричав голова до своїх, і Левко почув, що його схопило враз кілька рук. Декотрі з них дрижали з ляку.

— А скидай но, пане-брате, свою страшну личину! Годі тобі морочити людей. — промовив голова, вхопивши його за комір, — і отетерів, вирячивши на нього око своє.—Левко, сип!—скрикнув він здивовано, поточившись назад і опускаючи руки.—Це ти, собачий сину? Ач, чортяче насіння! Я думаю, що це за шельма, що за диявол вивернутий броїть та витіває. Аж виходить, це ти, неварений кисіль твоему батькові в горло, зволиш заводити по вулиці розбій, складаєш пісні! Еге-ге-ге, Левку! А що це! Видко, свербить тобі спина. В'яжіть його!

— Стривай, батьку! Велено тобі оддати цю от цидулу,—промовив Левко.

— Не до цидул тепер, голубчику! В'яжіть його!

— Стривай, пане голово,—сказав писар, розгорнувши записку:—комисарова рука!

— Комисарова?

— Комисарова?—мимохить проказали й десятські.

— Комисарова? Дивина! Ще чудніше! — подумав сам собі Левко.

— Читай, читай,—сказав голова:—що там пише комисар?

— Послухаємо, що пише комисар,—промовив винник, держачи в зубах люльку і добуваючи огню.

Писар одкашлявся й почав читати: «Наказ голові, Явтухові Макогоненку. Дойшло до нас, що ти, старий дурню, замість ізбирати старі недоплатки та пильнувати ладу на селі. одурів і твориш капості!..»

— От, їй-богу,—перебив голова:—нічого не чую!
Писар почав ізнову: «Наказ голові, Явтухові Макогоненку. Дійшло до нас, що ти, старий дур...»

— Стій, стій! Не треба!—закричав голова:—я хоч і не чув, а проте знаю, що головнішого тут іще нема. Читай далі.

— «А з тої причини наказую тобі не гаючись женити твого сина, Левка Макогоненка, з вашого таки села козачкою Ганною Петриченковою, а також полагодити мости по верстогім шляху і не давати обивательських коней без відома мого судовим паничам, хоч би вони їхали просто з казенної палати. Коли ж, приїхавши, побачу я цей мій наказ невиконаний, то тебе одного візьму мені одвіт держати. Комисар, вислужений поручник Кузьма Деркач-Дришпановський».

— Ось воно,—сказав голова, роззявивши рота.— А чуєте, чуєте: за все голова має одвіт держати, отож, щоб мені все робилось, як по щучому велінню. А ні, то вже вибачте... А тебе,—провадив він, повертаючись до Левка,—як такий є наказ від комисара—хоч і чудно мені, яким побитом дійшло воно до нього—тебе я оженою. Тільки спершу закуштуєш ти нагайки. Знаєш, тізі, що висить на стіні біля покутя. Я обновлю її взавтра. Де ти взяв цю цидулу?

Левко, хоч і як зчудований, що так воно все несподівано повернулося, не стратив проте розуму й вигадав іншу відповідь, надумавши потайти, як воно справді було і від кого мав тую записку.

— Я навідувався,—сказав він,—іще вчора вчора до міста й зустрів комисара; він саме вилізав з брички. Почувши комисар, що я з нашого села, дав мені цю записку і звелів на словах сказати тобі, батьку, що як буде вертатись, то заїде до нас пообідати.

— Він це казав?

— Казав.

— А чуєте,—казав голова поважно та пишно, повернувшись до похожан своїх:—комисар сам своєю

особою приїде до нашого брата, тобто до мене, на обід. О!—тут голова підняв пальця догори і так наставив свою голову, мов би вона до чогось прислухалась.— Комисар, чуєте, комисар приїде до мене обідати! Як ти думаєш, пане писарю, і ти, свате, це ж не те що абияка честь? Або ж не так?

— Іще, от скільки можу пригадати,—підхопив писар,—жаден голова не тракгував комисара обідом.

— Не всякий голова' голові рівня,—пишаючись проказав голова. Рот йому скривився, і щось як тяжкий, хриплий сміх, схожий більше до далекого грому, загуло в його устах.—Як ти гадаєш, пане писарю, треба б для такого значного гостя звеліти, щоб із кожної хати принесли хоч по курчаті, ну, полотна, ще там чого... Га?

— А треба б, треба, пане голово!

— А коли ж весілля, батьку?—спитав Левко.

— Весілля? Дав би я тобі весілля! Ну, та для такого гостя... Взавтра вас піп і звінчає. Дідько з вами. Хай комисар побачить, що то—справність. Ну, хлопці, тепер спать! Ідуть по домах... Сьогоднішній випадок нагадав мені той час, коли я...—Тут голова поглянув отим своїм поважним та значущим поглядом із-під лоба.

—Ну, тепер голова зачне вже розповідати, як віз царицю,—сказав Левко, прудко та радісно простуючи до знайомої хати, оточеної низенькими вишнями. «Хай дасть тобі бог царство небесне, добра та красна панночко», думав він. «Хай тобі на тім світі вічно усміхається поміж янголами святими. Нікому не розкажу я про диво, що сталося цієї ночі; тобі одній тільки, Галю, оповім про нього. Ти одна тільки й повіриш мені і помолишся за бідодашну втоплену, за упокой її душі».

Тут надійшов він до хати: вікно було одперте; проміння місячне проходило крізь нього і падало на Ганну—вона саме перед вікном спала; голова її лягла на руку; щоки тихо полуменіли: уста ворушились,

невиразно промовляючи його ймення. «Спи, моя красуне! Нехай присниться тобі все, що є луччого на світі, та й найкращий сон не зрівняється з тим, що по сні». Перехрестивши її, зачинив він віконце та й пішов тихенько. Незабаром усе послуло на селі; один тільки місяць так само осяйно та чудово плив у безкраїх просторищах пишного українського неба. Так само торжественно дихало в високостях, і ніч, чарівлива ніч, велично догорала. Така сама вродлива була земля в дивовижнім срібнім сяєві; та ніхто вже не милувався з того, не пив тієї розкоші: все огорнув сон. Інколи тільки збивали мовчанку, зненацька забрехавши, собаки, і довго ще п'яний Каленик вештався послулими вулицями, шукаючи своєї хати.

ЗГУБЛЕНА ГРАМОТА

Билиця, дячком ***-ської церкви оповіdana.

Так хочете, щоб вам ще про діда? Ну, нехай, чом би й не потішити присказкою? Ой, та давня старовина! Що ж то за радість, що за розвага до серця прийде, як почувеш про те, що за давніх давен—от не рік і не місяць—діялося в світі! А як ще встряне сюди родич який, дід там чи прадід,—от тоді бий лихом об землю: здається, та щоб мені на акахвисті Варварі великомучениці похлинутися, коли не здається, що ось де оце все сам таки ти робиш, бупім, чи то сам уліз у прадідівську душу, а чи й душа прадідівська у тобі виграє...

Та ні, мені найгірше оті наші дівчата й молодичі; тільки їм на очі поткнувся: Хомо Григоровичу! та Хомо Григоровичу! А нуте бо якоїсь казочки страховинної! Та нуте бо, та нуте бо... Гала-гала, балубалу, та й завели, та й завели... Воно, бачите, розказати не шкода, та от, підіть подивіться, що з ними вночі робиться. Добре знаю, що кожнісінька дрижкаків під рядном ловить, немов лихоманка нею трусить, та й радніша б з головою під свого кожуха. Нехай би миша горщика дернула чи там сама коцюбу ногою, зачепила—і-і, боже ж ти мій!—їй уже в п'яти коле! А другого дня—як і не бувало; знов у вічі лізе: розказуй їй страшної та й годі.

Та що ж би таке вам оповісти? Раптом воно і не впаде на думку... От, розказав би вам, як відьми з дідом покійником у дурня грали. Тільки вже ж прошу вас, люди добрі, ладу мені не збавляйте, бо

такий кисіль вийде, що й до рота не взяти. Ото ж і знайте, що дід-покійничок був собі не з простих на той час козаків. Він і твердо-он-то тямив і словотитлу поставити¹ знав. В свято бувало так так апостола одмахає, що тепер котрий і попович сховається. Ну, звісне діло, за тих часів, коли б і зібрати з усього Батурина письменних, так не те що в шапку, а просто таки в одну жменю всі влізуть. Ото ж то бо й є, що кожне й всяке, з дідом зустрічаючись, кланялося йому таки трохи не в пояс.

От, одного разу, намислив вельможний гетьман послати за чимось грамоту до цариці. І тодішній писар полковий,—от, лихо його батькові, як же він прозивався? Вискряк—не Вискряк, Мотузочка—не Мотузочка, Голопуцьок—не Голопуцьок, а тільки якось так-о по-чудному починається його мудре прізвище,—покликав перед себе діда, та й каже йому, що от сам гетьман, мовляв, виряджає його тонцем з грамотою до цариці. Не такий був дід, щоб довго в дорогу складатися: грамоту у шапку зашив, вивів коня, жінку поцілував та двох своїх, сам мовляв, підсвинків, з котрих один був рідний батько, не чий же, а нашого брата, і закурив дорогою так, якби п'ятнадцятеро хлопців завели посеред дороги у каші грати. Другого дня—ще й четверті півні не співали—а дід уже в Конотопі. Саме на той час ярмарок там був: народу такого рясно на вулицях, що аж в очах манячить. Година була рання, отож усе куняло собі, на землі попростягавшись. От коло корови розлігся парубок гультай з носом, як снігурець, червоним; далі, сидячи, хропла перекупка з кресалами, синькою, дробом та бубликами; під возом—циган; на возі з рибою—чумак: просто на дорозі розчепірів ноги москаль бородатий з поясами та рукавицями... ну, всякого наброду, як годиться по ярмарках. Дід став собі, щоб у смак надивитися. Тим часом по ятках помалу заворушилося: єврейки почали цокати пляшками, дим послався в однім місці і в другім сувоями,

а дух гарячих сластьонів розіллявся на весь табор. Дідові спало на думку, що нема з ним ні кресала, ні тютюну: отож і пішов ярмарком. І двадцять разів не ступнув—коли запорожець назустріч. Гультай, з виду знати! Червоні як жар птани, жупан синій, пояс у гарячі цвіта, шабля при боці і люлька з мосянжовим ланцюжком² аж по самі п'яти,—ну, одно слово запорожець! Ну, й народ! чи стане, випростається, бравенько по вусах проведе, цокне підківками—і пішов! Та як же пішов: ноги викручуються як веретена в руках пряді; вихором перебіжить по всіх струпах бандури, а тоді—руки в боки і давай навприсядки; закотиться піснею—гуляй, душе!.. Ні, минулося: запорожців більше не бачити. Так от: і стрілися. Слово по слову—та й уже знакомці. Завелися балакати та розводитися, то дід наш і про дорогу забув свою. Пляшка розгулялася, як на весіллі перед великим постом. Тільки знати, що в'їлося ім горщики бити та грішми кидати по людях, та й те, що не вік же й ярмаркувати. От і змовляються нові знакомці, щоб не розлучатися і дорогу разом відбувати. Вже добре звечоріло, як виїхали вони у степ. Сонце лягло спочивати; де-не-де папіли навзаході червонуваті смуги; степом стелилися ланя, як ті святкові плахти в чорнобривих молодиць. Нашого запорожця дриг узяв страшенний. Дід та ще один прибудний до їх гультай так і погадали собі, чи не біс часом розгостився в йому. Що й звідки бралось? Казки та присказки такі все чудернацькі, що дід раз-у-раз за боки брався та за малим не підвередився, сміючись. А в степу ставало що далі то все хмарніше, та й козацька мова все нерозумніше плелася. Аж от оповідач наш і зовсім ущух та все від найменшого шелесту здригався.

— Гай, гай, земляче! Та ти вже, либонь, джмелів наслухаєш. Чи вже тобі додому га на піч би!

— Що ж його від вас таїтися,—каже, повернувшись раптом та очі на обох наставивши.—Чи ж знаєте, що душенька моя давно нечистій силі продана.

— Оце так новина! А хто ж таки на віку та не знався з нечистою силою. Ото ж то й треба гуляти, мовляв, на пропале.

— Гай, гай, братове! та й гуляв би, коли ж цей ночі саме час козакові! Гей, браття!—каже, вдаривши їх по руках:—гей, га не зрадьте! Не доспіть одної ночі. До віку не забуду вашого побратимства!

А чом би й не стати в пригоді чоловікові під таке лихо? Дід просто таки й оповістив, що радніший дати оселедця собі врізати, як пустити чорта нюхнути християнської душі своєю собачою мордою.

Козаки наші були б і далі подавалися, коли б усього неба не застелило, як якимсь рядном чорним, та коли б у степу не стало так темно, як під баранячим кожухом. Десь іздалеку мерехтить якийсь вогник, а коні, близький нічліг чуючи, поспішали, наставивши вуха та очі втопивши в пітьму нічну. Вогник чи не поспішав назустріч, і перед козаками стала корчма, на один бік налягаючи, як та баба з веселих христин вертаючись. За тих часів шинки були—не те, що тепер. Доброму чоловікові не те, що розходитися, вдарити горлиці чи гопака,—і лягти ніде було, коли чарка стрельне в голову чи там ноги почнуть виписувати покой-он-по.³

Двір увесь чумацькими возами захряс; під повітками, у яслах, в сінях, той скулений, а той розкидавшись, хропли як катюги. Шинкар сам зоставшись, перед каганцем карбував на полиці, скільки то кварт і осьмушок висушили чумацькі голови. А дід, загадавши третину відра на всіх на трьох, пішов до повітки. Всі трое покотом полягали. Тільки не встиг він і повернутися, як бачить, що його земляки сопуть уже як повбивані. Збудивши того третього, прибудного козака, дід нагадав йому про обіцянку, товаришеві дану. Той звівся помалу, продер очі та й знову заснув. Ну, що його робити! Довелось самому стерегти. А щоб якось сон відігнати, оглянув він усі вози, навідався до коней, запалив люльку,

назад повернувся і знов засів коло своїх. Крутом тихо так, що й муха не шелесне. От і видиться йому, що зза близького воза щось йому роги виставляє... Тут йому очі почали запліщуватись, аж мусів раз-у-раз кулаком протирати та недопитками горілчаними виполіскувати. А скоро трохи вмуються очі, то й усе те зникало. А тоді знов, трохи загодивши, знов витикається з-під воза проява... Дід очі вирячив, скільки мога, та чортова дрімота все туман перед ним пускала; руки поклякли, голова похилилася і глибокий сон так оповив діда, що повалився він, як мертвий. Довгенько спав дід, а як сонечко таки добре припекло його голену маківку, аж тоді схопився він на рівні ноги. Потягся разів зо два і спину почухав, та й прикметив, що возів стоїть і нестак багато, як із вечора. Чумаки, мабуть, подалися ще вдосвіта. До своїх дід—козак спить, а запорожця не знати. Дід розпитуватися—ніхто нічого не відає; сама свитка верхня лежить на тому місці. Страх і думки всякі посіли діда. Пішов до коней глянути—ні свого, ні запорозького. Що б воно за знак? Ну, нехай би запорожця і взяла нечиста сила, а коней же хто? Усе чисто зміркувавши, поклав дід, що чорт, мабуть, приходив пішки, а що до пекла не близький світ, то й потягнув його коня. Тяжко замуляло дідові, що не додержав козацького слова.

— Ну,—думає,—що ж його робити,—пішки піду: може який кінський перекупець трапиться на дорозі, з ярмарку вертаючись, то й куплю коня.—Коли до шапки,—нема шапки. Вдарився в груди дід-покійник, згадавши, що ще вчора помінялися вони на час із запорожцем. Хто б то інший потягнув, як не нечиста сила? От тобі й гетьманський гостинець! Ось тобі й грамоту цариці довіз! Отут дід і давай чорта частувати такими прізвищами, що, думаю, тому не один раз чхалося в пеклі. Та лайкою діла не зробиш; а щось надумати, скільки дід не чухав в потилиці, нічого не надумав. Що ж його робити? Кинувся дід

по чужий розум: зібрав усіх, що саме в шинку нагодилися, добрих людей, чумаків і всяких переїжджих, та й оповів, що, мовляв, таке й таке, така, мовляв, притичина трапилася. Чумаки думали та й думали, поспиравшись підборіддям на батоги, крутили головами й постановили, що це диво нечуване в світі, щоб гетьманську грамоту та потяг чорт. Інші ж давали, що коли вже чорт та москаль щось потягнуть, то вже—шукай вітра в полі. Шинкар же сидів у кутку мовчки. От дід до його підступає. Вже ж як чоловік мовчить, то певне двох навчить. Тільки ж шинкар той не дуже й хапався із словом і якби дід не лапнув кешеню за п'ятьма злотими, то так би й стояв перед ним дурно.

— Я навчу тебе, як грамоту здобути,—каже, відводячи діда на бік. Дідові на серці полекшало.—Бачу я, по очах, що ти таки козак, не баба. Гляди ж! Коло шинку буде дорога цабе до лісу. Як стане на полі смеркати, ти вже будь наготові. В лісі цигани живуть і виходять з барлогів своїх кувати залізо такої глупої ночі, що самі хіба відьми їздять тоді на своїх кочергах. Яке ж їхнє питоме діло, тобі знати ні до чого. Великий гомін буде в лісі, а ти туди не ходи, відки гомін зачущеш; а от собі, мала стежечка перед тобою постелеться повз обпалене дерево: стежечкою цею ти йди та йди... Тернина візьме тебе чіпляти, густа ліщина дорогу заступати, а ти собі йди, а прийдеш до річки невеличкої, аж тоді можеш стати. Там і побачиш, кого треба. Та не забудься набрати в кешені того добра, що для нього й кешені роблено. Знаєш же, що це добро і чорти й люди люблять.—Цеє промовивши, і пішов шинкар до своєї комірчини та й не схотів ні слова більше казати.

Дід пебіжчик був не те, щоб з полохливих: бувало, вовка натрапить—та й хіп його просто за хвоста; на кулаки перейдеться поміж козаками—всі, як групі, на землю сипляться. Одначе ж, таки приском йому поза спиною присипало, коли пішов він глупої ночі

до лісу. Хоч би тобі зірка на небі. Темно й глухо, як у пивниці; тільки чути, як високо-високо вгорі вітер шугає по верхах дерев, а дерева, як ті сп'янілі голови козацькі, буйно вихитувалися, пришіптуючи листям п'яницькі речі. Коли оце війнуло таким холодом, що дідові згадався і баранячий кожух, і раптом немов сто кувадел загриміло в лісі таким гономом, що в діда й голова задзвеніла. І як блискавкою осяяло на хвилину весь ліс. Дід умить побачив стежечку, протоптану проміж чагарником. Ось і дерево обпалене, ось і кущі тернини. Усе так, як і казано,—не обдурив шинкар. Одначе ж нестак воно й весело дертися крізь шпичастий чагарник; ще й зроду не бачив він, щоб чортові шпички й гілки та так дошкульно дряпали: мало-мало не кричав дід за кожним ступнем. Помалу вибрався він на просторіше місце, і, скільки давалося знати, дерева порідшали, а дедалі ставали такі великі, що таких дід не бачив і по той бік Польщі. Коли ось, між деревами блиснула й річка, чорна як дамаська криця. Чимало дід вистояв над берегом, на всі боки поглядаючи. На тім боці огонь горить, здається от-от погасне, і знов виблискує в річці, що як шляхтич у козацьких лабетах тріпоталася. А он і кладочка. «Ну, та тут тільки бісова чортопхайка переїде!» А проте дід ступив сміливо на кладку і гайда на той бік,—скоріше, ніж інший ріжка дістав би та табаки понюхав. Тільки тепер приглянувся дід, аж сидять над огнем люди та такі все гожі пики, що іншим часом хто-зна чого не дав би, щоб таких знакомців здихатися. Та тепер нічого не вдієш,—мусів був злигатися. От дід і віддав їм поклін та мало не до пояса: «Боже поможи, люди добрі!» Хоч би тобі один головою кивнув: сидять, мовчки мовчать, щось до огню кидають. Одне місце бачивши вільне, він і собі сів без жодних околясів. Вродливі пики—хоч би що; дід і собі хоч би що. Довго мовчки сиділи. Дідові вже й занудило; зараз до кешені, добув люльку, озирнувся—ані один і не

гляне на його. «Вже ж, добродійство, коли ласка ваша: якби його так, щоб, на той приклад мовивши, тее»... (дід бував у бувальцях, знав уже баляндраси розводити, ну й при нагоді, чого доброго, він би й перед царем знав, у які взутись) «щоб значить, до слова сказавши, і собі на вигоду і вам не на шкоду, ото ж, люлька буцім у мене й єсть, а того, що її запалило б, чортма». І на цю мову хоч би тобі слово; тільки одна мармиза сунула дідові гарячою головешкою простісінько межи очі, — якби був не одхилився трохи, пропало б навіки одно око. Аж бачучи тоді, що час марно гайнується, одважився—чи вже буде слухати чортяче кодло, чи ні—викласти всю справу. Мармизи й вуха понаставляли й лапи попростягали. Дід добрав розуму, забрав у жменю всі, що при йому, гроші та й як псам кинув їм до середини. Отож як кинув він ті гроші, все перед ним закрутилося, земля задвигтіла, і як воно сталосся, він і сам не годен був оповісти, опинився дід трохи не в самому пеклі. Батечку мій рідний! охнув дід, як добре приглянувся. Що ж за потвори! Пики за мармизою, мовляв, не видко. А відьом така прірва, як ото бува об Різдві снігу: повбирані та намащені, немов панночки на ярмарку. І всі, скільки не було, мов п'яні вибивали якогось чортівського гопака. Куряву збили, хай бог боронить! Пропасниці опали б хрищеного чоловіка, бачивши, як високо вистрибувало чортяче кубло. Діда, на всі страхи не вважаючи, опав сміх, як побачив він, що чорти з мордами собачими, на німецьких ноженятах, граючи хвостами, викручувалися коло відьом, буцім парубки коло дівок красних, а музики гамселили себе по щоках кулаками, як у бубон, і дуділи носами, як у валторни. Забачивши діда, сунули до його юрмою. Свинячі, собачі, папині, дрохв'ячі та конячі пики —повитягалися всі, от-от будуть цілуватись. Плюнув дід—така гидота опала! Тоді схопили його та й посадовили до столу довгого, ну, може, як дорога з Конотопа до Батурина. «Та це

ще й не таке лихо», подумав собі дід, на столі сви-
нину, ковбаси, кришену до капуста цибулю та силу
всіх інших присмак уздрівши: «знати, дияво-
лова наволоч посту не держить». Дід, щоб ви знали,
таки ніколи не тікав случаю трохи підкрепитися.
Здав він, небіжчик, їсти у-смак, а тому, слова не мо-
вивши, посунув до себе миску з салом краєним та
шинки окорок, узяв вильця, за малим не такі, що
мужик сіно накладає, підважив ними добрячий шма-
ток, хліба шкурунку підставив,—і, диви!—прости-
сінько до чужого рота й справив, осьде коло самого
вуха, навіть чути, як чиясь морда ремигає й зубами
клацає, аж луна столом іде. Дід хоч би що; хапає
другий шматок і от-от, либонь чи не губами зачепив,—
тільки ж знов не в своє горло. Береться втретє—знов
не туди. Як не розлютувався дід: забувши й страх
і в чіх лабетах він пробуває, підскаочив до відьом;
«Що це ви, ірдове кодрло, сміятися чи що думаєте
з мене? Коли не оддасте таки зараз шапки моєї ко-
зацької, то будь я кателик, як не повивертаю ваших
морд свинячих на потилицю!» Ще й не вимовив він
остатні слова, а всі потвори вицирили зуби та зняли
такий сміх, що ділові аж серце похололо.

— Гаразд!—заверещала одна з відьом, котру мав
дід за найстаршу над усіма, бо личина в неї була трохи
чи не краща, як у інших:—шапку тобі віддамо, та
тільки перше ти з нами тричі в дурня заграєш!

Що ти його будеш робити? Козакові та сісти з ба-
бами в дурня грати! Дід відмагатися та відрікатися,
а тоді таки засів. Принесли карти, позамашувані,
що ото у нас попівни про женихів ворожать.

— Отож, слухай!—вигавкала відьма вдруге:—коли
хоч раз виграєш—шапка твоя; коли ж усі три рази
дурнем будеш, то вже вибачай,—не тільки шапки,
а світа-сонця, може, більше не побачиш!

— Здавай, здавай, стара гаво! Хай буде, що буде.
От і карти роздано. Взяв дід свої у руки—дивитися
нема на що,—таке сміття: хоч би тобі один козирчик

насмій. З масти—то десятка з найстаршу іграють, а парів—і зовсім нема; а відьма все п'ятірками підсипає. Та й довелося дурнем zostатися! Тільки дід дурнем zostався, як з усіх боків заїржали, загавкали зарохкали морди: «дурню, дурню, дурню!»

— Щоб ти луснуло, дияволове кодрло!—закричав дід, вуха собі пальцями затикаючи. «Ну», думає, «відьма підтасувала, тепер же я сам роздам». Роздав; засвітив козиря; глянув до карт: масть і геть добра; козиричк єсть. Спочатку йшло—не можна краще; коли ж відьма—п'ятірку та з королями. А в діда на руках самі козири. Не довго думавши, як не влупить усіх королів та по вусах козирями!

— Гай, гай! та це ж не по-козацькому. Чим же ти криєш, земляче?

— Як то чим? А козири!

— Може про тебе й козири, а про нас—так ні!

А диви! й справді проста карта. Що за чортова пригода! Та й довелося вдруге дурнем бути, а чортівня знов давай роздиратися: «дурню, дурню!» аж стіл двиготів та карти по столі скакали. Розпалився дід; роздав в-останнє. Знов усе гаразд. Відьма знов п'ятірку; дід укритв та й набрав з колоди повну руку козирів.

— Козир!—гукнув він, ляснувши у стіл картою так, що її скорчило; а та, слова не кажучи, укрила вісімкою масти.

— А чим же ти, стара чортице, б'єш?

Відьма підняла карту, а там проста шістка.

— Чи бач, чортова морока!—каже дід та зперсердя з усеї сили як дасть кулаком у стіл! Та щастя, що в відьми саме на той час була масть плохенька; у діда, як на те, були парі. Набирає карту з колоди, коли ж лихо тяжке! сміття таке лізе, що дідові й руки опустилися. А з колоди вже всі карти. Пішов так, вже й не дивлячись, простою шісткою; коли відьма взяла. «От тобі й раз! А це що! Е-е, щось тут не теє!» От дід карти тихенько під стіл та й перехристив;

а диви!—в його руці туз, король, хвилька козирний, і сам він замість шістки з кралі пішов: «Ну, й дурень же з мене! Король козирний! Що! Взяла? А, котячий виродку! А туза хочеш? Туз! Хвилька!..» Гуркіт покотився пеклом; відьму напали корчі, і, де вона взялася,—шапка бух дідові просто в очі.

— Ні, цього ще мало!—гукав дід, підсмілівши та шапку убравши.—Як умить не стане мені передо мною кінь мій козацький, то от грім мене побий на цьому нечистому місці—почну я вас всіх христити святим хрестом.

І вже й руку був підняв, як загуркотів перед ним кінський кістяк.

— Ось тобі кінь твій!

Заплакав бідолашний, як дитина мала, та на тії кості дивлячись. Шкода за товаришем вірним! «То давайте хоч якого коня, з вашого кубла вискочити!» Чорт хльоснув гарапником, кінь, як огонь, звівся перед ним, і дід, що той сокіл, винісся нагору.

Страшно ж одначе стало дідові, як у дорозі той кінь, ні поводів, ні голосу не слухаючись, гнався через прірви та болота. Де тільки він не бував, страшно було й слухати. Глянув був собі під ноги—ще гірш налякався: прірва! провалля страшенне! А дияволові звирині й клопоту мало: так сягає. Дід ухопився: е, де там! Через пеньки та через груддя сторч головою полетів у яр та врізався на дні в землю, що либонь і душу вибило. Таки справді, що діялося з ним на той час, нічого не пам'ятав; а як очунав трохи та оглянувся, то вже й зовсім розвидніло: маячили перед ним усе знайомі місця, а лежав він на стрісі своєї ж таки хати.

Перехристився дід, як зліз додолу. От, чортовиння! Що за лихо, що чоловікові такі дива трапляються! На руки глянув—геть у крові; глянув у бочку, що стояла сторч з водою, лице теж. Умившися гарненько та, щоб дітей не лякати, і заходить він потихеньку

в хату, дивиться: діти від нього задом тупцяються та злякані йому показують:

— Дивись, дивись! Мати, мов дурна, скаче!

І справді, молодиця сидить, над гребенем заснувши, в руках веретено держить і сонна підскакує на лаві. Дід, за руку взявши тихенько, збудив її:

— Здорова, жінко! Як ся маєш?

А та довго видивлялася, очі виваливши, аж впізнала таки діда та й оповіла, як їй приснилося, що піч ганяла по хаті, лопатою виганяючи горшки та ночви... і ще чорти-батька-зна що.

— Ну,—дід каже,—тобі уві сні, а мені насправді. Треба буде посвятити хату; а мені тепер баритися не можна.

Цеє сказавши та відпочивши трохи, дід добув коня і, вже не стававши ні вдень, ні вночі, доїхав таки до місця та віддав грамоту самій цариці. Там був набачився таких див, що було довгий час про що оповідати: як були повели його в палати, високі такі, що от якби десять хат одна на одну поставити, то й то, мабуть, не достало б; як заглянув він до одного покою—нема; до другого—таки нема; до третього—так таки нема; і в четвертому—нема й нема; аж у п'ятому, диви—сидить сама, корона золота, й золоті галушки їсть; як була звеліла цілу шапку йому «синиць» насипати; як... та де там, всього не згадаєш. Про воловодню свою з чортами дід і думати забув, а як траплялося, що хто нагадає, дід мовчить, бупім і не про його річ, і тільки на превелику силу було допросяться його, щоб розказав усе, як воно було. І мабуть уже за кару, що не похопився зараз таки після того посвятити хату, молодиці саме через рік і саме у той час укидалося таке диво, що все їй танці та танці, та й годі: до чого не візьметься, а ноги своєї виводять, отак і тягне піти навприсядки.

ЧАСТИНА ДРУГА

ПЕРЕДМОВА ¹

Ось же вам і друга книжочка, а по правді сказавши—остатня! Не хотілось, дуже не хотілося випускати ще й сеї. Далєбі, час би й честь знати. Я вам кажу, що на хуторі вже й сміятися з мене починають: «О», кажуть, «здурів старий дід: на старість бавиться дитячими цацьками!» Та й те пак, що час давно вже спочити. Нащо ж його молодитися, коли в роті зубів і зовсім нема! Тепера, як що м'якеньке попадеться, то ще якось жуватиму, а твердого ж так уже ніяк не вкушу. Так оце ж вам знову книжочка! Та не лайтеся ж тільки! Не гаразд воно лаятися на прощання, тим паче із тим, що, бог зна, чи скоро побачитесь. У цій книжочці почувєте оповідачів, мало не всіх і геть вам не знайомих, хіба що тільки от Хому Григоровича. А того горохвяного панича, що ото такою мудрою мовою розказував, котрого багато хто з людей дотепних та й з москалів не могли зрозуміти, його вже давно на світі нема. Як був розсварився він з усіми, то до нас не навідувався. Еге, я вам не оповідав цієї пригоди? Ось слухайте,—чудасія тут вийшла.

Минулого году, так саме під літо, та трохи таки не на мого святого, приїхали до мене в гості... (А треба вам сказати, любезні читателі, що земляки мої, дай їм боже здоров'ячка, таки не забувають старого. Вже ж оце на п'ятдесятий пішло, що я почав пам'ятати свої іменини; котрий же мені достеменно год, так цього ні я, ні стара моя не скажемо. Десятків може яких сім. От Диканський піп, пац-отець Хар-

лампій, так той знав, коли я рождений; та от шкода, що вже п'ятдесят літ, як його на світі нема). Отож приїхали до мене гості: Захар Кирилович Чухопупенко, Степан Іванович Курочка, Тарас Іванович Смачненький, засідатель Харлампій Кирилович Хлоста; приїхав ще... от і забув, їй-богу, ім'я і прізвище... Осип... Осип... Боже наш, та його ж знає весь Миргород! він ще, як розмовляє, то все клацне попереду пальцем і боки підпре... Ну, та бог із ним! Колись іншим часом згадаю. Приїхав і той панич з Полтави. Хома Григорович не в лічбу: то ж уже свій чоловік. Розбалакалися всі (знов же докинути вам треба, що в нас про дурниці ніколи розмови не буває: а так все, щоб були доброзвичайні розмови, щоб то, як сказати, утіха і наука була),—розбалакалися про теє, як годиться квасити яблука. Стара моя почала була говорити, що спершу треба гарненько яблука вимити, тоді вимочити в квасу, а тоді вже... «Та й нічого з того не буде!» підхопив полтавець, заклавши руку до каптана свого та прохожавши виступцем по хаті: «нічого не вийде. Перше канупером треба пересипати, а вже тоді»... Ну, будьте ж свідки, любезні читателі, чи ви ж чули колинебудь, щоб яблука та канупером пересипали? Воно правда, кладуть листя смородинове, нечуй-вітер, хмелик; а канупер щоб клали... ні, щось я про цеє не чував. Вже ж, здається, лучче від моєї старої ніхто не знає про ці діла. Ну, та й кажіть же ви! От я нарощне його, як кого доброго, одвів потихенько на бік: «Агов, Макаре Назаровичу, не сміши людей! Ти ж чоловік он-який: сам кажеш, обідав з губернатором при одним столі. От і скажеш там щось таке, та тебе ж усі засміють!» А ви, як би ви думали, що він на це каже?—Нічого! Плюнув на дслівку, шапку взяв та й пішов. Хоч би попрощався з ким, хоч би головою кивнув кому; тільки й чули ми, як під'їхала до воріт бричка з дзвінком; сів і подався. Ще й лучче! Не треба нам таких гостей! Кажу ж вам, любезні читателі, що немає в світі гірше, як те

панство. Що дядько його колись комисаром був, так уже й кирпу гне. Буцімто комисар—так уже таке начальство, що більше й на світі нема. Слава богові, єсть і більші за комисара. Ні, таки не полюблюю я того панства. Ось вам, подивіться, Хома Григорович; здавалось би, й не який значний чоловік, а глянути на його: на виду якась пишність світиться, та навіть як ото зачне нюхати простої табаки, то й тоді мимохіть чуєш пошану до його. В церкві, як заспіває на криласі—втіха несказанна! Розплився б увезь, здається! А той... ну, та бог із ним! Він думає, що без його казок і не обійдеться. Ото ж, усе таки склалися на книжочку.

Я, пригадую, обіцявся вам, що в цій книжочці і моя казка буде. І справді, хотів був це зробити, та бачу, що для казки моєї треба не менше як три таких книжочки. Думав було дрюкувати особе, та роздумався. Знаю ж бо вас: будете сміятися з старого. Ні, таки не хочу! Тож прощайте! Довгенько, а може й зовсім не побачимось. Дарма! вам же однак, хоч би мене й зовсім на світі не було. Мине год і другий—та й з вас ніхто потім не спом'яне й не пожалує старого пасічника Рудого Панька.

НІЧ ПРОТИ РІЗДВА ¹

Минувся останній день перед Різдом. Прийшла зимова ясна ніч. Зазорилося. Місяць пишно вплив на небо посвітити добрим людям та всьому мирові, щоб весело було всім колядувати та Христа славити. *

Мороз брався дужче, як ізрання; але зате кругом так тихо, що за півверстви чулося, як скрипить мороз під чобітьми. Ще ні один гурт парубоцький не проявлявся попід вікнами; тільки місяць зазирає крадькома до хат, якби дівчат виманював, що прибиралися та чепурилися, хутчій повибігати на рипучий сніг. Аж ось в одній хаті з комина посунув дим і хмарою пішов по небі, і з димом разом вилетіла відьма на мітлі верхи.

Якби був на той час проїздив сорочинський заїдатель трійкою обивательських коней, в шапці з баранячим обводом, на кшталт уланський зроблений,

* Колядувати—це, по-нашому, співати попід віконню проти Різдва пісень, що називають колядками. Хто колядує, тому завжди кине до торби господня, чи господар, чи хто там знайдеться вдома, ковбаси, чи хліба, чи шага мідного,—хто чим багатий. Розказують, нібито був колись такий ідол Коляда, котрого за бога мали, та ніби з того й повелися колядки. Хто його знає. Не нам, простим людям, про це розводитися. Торік отець Йосип заборонив був колядувати по хуторах, кажучи, буцімто люди цим сатані догоджають. Одначе, правду сказавши, в колядках ні слова немає про того Коляду. Співається часто про Христове Різдо; а тоді кажуть на здоров'я господареві, господині, дітям та всім у хаті.

Пасічницька примітка.

в синім кожусі, підбитім чорним смухом, з нагаєм, з-диявола мудро заплетеним, що ним має за звичай підганяти свого машталіра, то він би, залевне, помітив її, бо ж від сорочинського засідателя жодна тобі в світі відьма не виховається. Він же достеменно знає, скільки в якої молодиці свиня водить поросят, а скільки лежить полотен у скрині, та щб саме з своєї одежини і добра заставить добрий чоловік у шинку святої неділі. Та сорочинський засідатель таки не проїздив, і яке ж йому діло до чужих,—свою волость має. А відьма тимчасом знялася так високо, що ледве манячила чорною цяткою вгорі. І де тільки з'являлася цятка, там зорі одна по одній шезали на небі. Ускорості відьма назбирала їх повний рукав. Чотири чи три ще блимало. Раптом з іншого боку з'явилася друга цятка, побільшала, почала розтягатись, і була то вже не цятка. Низький на очі, хай би він наклав на ніс замість окулярів хоч би й колеса з комисарової брички, та й то не розпізнав би, що воно за проява. Спереду достоту німець:* вузенька мордочка, що безнастанно вертілася на всі боки та нюшкувала все, що тільки траплялося, закінчалася, як і в наших свиней, кругленьким п'ятачком, ніжки були такі тоненькі, що коли б такі Яресківському голові, потрошив би він їх за першим козачком. Зате ж іззаду було воно, точнісінько губернський стряпчий у мундирі, бо теліпався в нього хвіст, такий гострий та довгий, як теперішні хвалди в мундирах; хіба тільки по козлиній борідці під писком, по невеличких ріжках, що стирчали на голові, та що був увесь не білший од сажотруса, можна було догадатись, що не німець то, й не губернський стряпчий, а от собі чорт, якому остання ніч зосталася блукати на білім світі та під'юджувати на гріхи добрих людей. Взяв-

* Німцем у нас називають кожного, хто тільки з чужого краю, нехай він буде француз, чи цісарець, чи шведин—все німець та й годі.

тра ж, тільки-но вдарять перші дзвони до заутрені, помчить він неоглядки, хвоста підобгавши, до свого барлога.

Тимчасом чорт закрадався потихеньку до місяця, і вже простяг був руку схопити його; але враз смикнув її назад, мов опечений, поссав пальці, подригав ногою і забіг з другого боку та знову ж таки відскочив і відхопив руку. Але ж, хоч і як йому не таланило, хитрий чорт не покинув своїх витівок. Прискочивши, раптом схопив він місяця вобіруч, гірко кривлячись та дмухаючи перекидав його з руки в руку, мов той дядько, що добув голими руками жарину для своєї люльки; аж тоді сховав похалцем до кешені та й побіг собі далі, мов і не він.

У Диканьці ніхто не чув,² як чорт украв місяця. Що правда, волосний писар, рачкуючи з коршми, бачив, як місяць із доброго дива танцював на небі, і божився й присягався на тому перед усім селом, та миряни кивали на те головами і навіть підіймали його на сміх. Яка ж то була притичина чортові на таке беззаконне діло? А ось яка: він знав, що багатого козака Чуба покликав дяк до себе на кутю, де мають бути: голова, приїжджий з архирейської півчої³ дяків родич, у синьому сурдуті, що брав щонайнижчого тобі баса; козак Свербигуз і ще дехто; де, оіпріч куті, мала бути варенуха, шапранівка та багато всякої страви. А тимчасом, його дочка, на все село красуня, зостанеться вдома, а до неї запевне прийде коваль, здоровань і хлопець хоч куди козак, що осоружніший був чортові, ніж панотця Кіндрата проповідь. На дозвіллі коваль і малярював, і вславлено його за найкращого маляра на всю околицю. Ще як жив покійний сотник Л...ко, то й той, навіть, закликав його умисне до Полтави фарбувати дерев'яного паркана коло свого дому. Коваль порозмальовував і всі миски, з яких диканські козаки сьорбали борщ. Божобязливим бувши чоловіком, не раз малював ікони, та й зараз ще можете знайти в Т...⁴ церкві його еванге-

ліста Луку. Та все перевершив він, як змалював у церкві на стіні, в правому притворі, святого Петра в день страшного суду, з ключами в руках, що виганяє з пекла нечисту силу; переляканий чорт на тій картині метушився на всі боки, прочуваючи свою загибель, а визволені з неволі грішники лушпенили та ганяли його батогами, поліваччям та чим запопада. Коли майстер працював над цією картиною і малював її на великій дерев'яній дошці, чорт з усієї сили намагався перебивати йому, штовхав, знебачившись, під руку, вихором здіймав із горна в кузні попіл і засипав ним картину; а проте роботу закінчено, дошку внесено до церкви і вправлено у стіну в притворі, і з того часу чорт запрягся мститись на ковалеві.

Одна тільки ніч була ще йому блукати по білих світі; але й цієї ночі він метикував, як би то справити на ковалеві свою злість. Отож для цього він і наважився вкрати місяця, надіючись на те, що старий Чуб ледачий та вайлуватий, а від хати до дяка нестак і близько: до нього йти було поза селом, проз вітряки, проз цвинтар, минаючи провалля. Ще місячної ночі варенуха та шапранівка може й заманили б Чуба. Але такої темряви хай би хто спробував стягти його з печі та виманить із хати! А коваль, що здавна жив з ним у незлагоді, хоч і який був дужий, не насмів би нізащо прийти до дочки, як той удома.

Таким от побитом, скоро чортяка сховав до кешені своєї місяця, враз по всьому світу зробилося так темно, що не кожне знайшло б дорогу й до шинку, не то що до дяка. Відьма, опинившись зненацька в темряві, скрикнула. Тут чорт, підсипавшись до неї бісигом-діло, підхопив її під руку і взявсь нашіптувати над ухом те саме, про що звичайно усій жіноцькій породі нашіптують. Дивні дива творяться в нас на світі! Все, що тільки живе на ньому, все те намагається перехоплювати та перекривляти одне одного. Колись, бувало, в Миргороді один тільки суддя та

городничий походжали взимку у критих сукном кожухах, а все мале чиновництво носило кожушанки непокриті. А тепер і засідатель, і підкоморий встригнули собі нові кожухи з решетилівських смушків, сукном криті. Канцеляриста та волосний писар позаторік понабирали китайки синьої по шість гривень за аршин. Паламар зробив собі демікотонові на літо штани та гарусову камізельку в пасочки. Одно слово, все пнеться в люди! Коли ці люди тікатимуть марної марноти! Можна побитись об заклад, що багато найдеться таких, котрим буде навдивовижу бачити чорта, як той і собі туди ж таки чимчикує. Найсердитіше те, що він, певне, себе за хорошуна має, дарма що вся постава—глянути сором. Пика, мовляв Хома Григорович, мерзота над мерзотами, а проте й він не від того, щоб у гречку скакати. Але на небі й під небом так потемніло, що нічого не можна було вже побачити, що там коїлось далі між ними.

— То ти, куме, кажеш, що не був іще у дяка в новій хаті?—говорив козак Чуб, виходячи з дверей своїх, до сухорлявого, високого в короткій кожушині дядька, оброслого бородою; видно було, що вже неділь зо дві, чи й більше, не доторкався до неї скісок, якими звичайно дядьки голять бороди, не маючи бритви.—Там тепер буде славна п'ятика!—провадив Чуб далі, оскиряючись задоволено.—Аби-но тільки нам не спізнитись!

Тее кажучи, Чуб поправив пояса, що тісно підперезав кожуха, глибше насунув свою шапку, стис у кулаці батога—страх та кару для в'їдливих собак,—але—поглянувши вгору, зупинився...—Що за дідько! Глянь, глянь-но, Панасе!..

— А що?—мовив кум і підвів свою голову теж догори.

— Як то що? Та ж місяця нема!

— Що за недобра мати! Таки й справді нема місяця.

— То-то й воно, що нема!—врубав Чуб, трохи сердитий на кумову завсідню байдужість:—тобі, бачиться, й за ухом не свербить.

— А що маю робити?

— І треба ж було,—провадив Чуб, утираючи рукавом уси:—якомусь чортяці, бодай йому, собаці, зранку не привелось чарчини перехилить, устроювати свого носа!.. Далєбі, наче на сміх... Навмисне, сидячи в хаті, заглядав у вікно: ніч гарна навдивовижу! Ясно, сніг вилискує проти місяця. Все було видно, наче вдень. Не встиг ступити за поріг, і на тобі, хоч в око стрель! Щоб йому всі зуби поламалися у сухий гречаник.⁵

Чуб довго ще буркотав та лаявся, а тимчасом роздумував, що б його почати. Йому он як хотілось розбалакатися про всячину в дяка, де, певне діло, сиділи вже й голова, і заїжджий бас, і дїгтяр Микита, який їздив щодва тижні до Полтави на торг та викроював такі штуки, що всі миряни аж за животи бралися зо сміху. Уже бачив Чуб у думках на столі варенуху. Все це, що правда, було дуже принадне; але нічна темрява привертала його до тих лінощів, в яких так широко кохаються всі козаки. Як би то було хороше тепер лежати, підобгавши ноги, на лежанці, смоктати спокійно люльку та слухати крізь п'янку дрімоту колядок і пісень веселого парубоцтва та дівчат, що гуртами товклися попід вікнами! Він би, напевне, зважився на те, коли б був сам, але тепер удвох не так нудно і страшно йти серед темної ночі, та й не хотілося таки виказати себе перед іншими ледарем чи боягузом. Лаявшись кінчивши, звернувся він знову до кума.

— Так таки й нема, куме, місяця?

— Нема.

— Чудасія, далєбі! А дай-но понюхати табаки! У тебе, куме, добряча табака! Де береш?

— Та де вона в біса добряча!—відповів кум, зачинаючи березову табакирку, цяцьковану везерунками.—Стара курка й та не чхне!

— Пам'ятаю,—провадив Чуб свої:—мені покійний шинкар Зозуля привіз, якось, нюхачки з Ніжена. Що то була за табака! Славна була табака! Ну, як же, куме, що будемо робити? На дворі ж бо темнота.

— Про мене, лишаймось хіба вдома,—мовив кум, беручись за закрутку в дверях.

Коли б кум був не сказав цього, то Чуб, мабуть, зважився б зостатись, але тепер його ніби щось під'юджувало йти наперекір.—Таки ні, куме, ходім! Так не годиться, треба йти!

Сказавши це, він уже й гнівався на себе, нащо сказав. Йому було дуже неохота плентатись такої ночі: та його потішало те, що він сам умисне цього захотів і вчинив не так, як йому раджено.

Кум, не подавши ані знаку досади, як людина, котрій байдужісінько, чи то вдома сидіти, а чи з дому подаватися, оглянувся кругом, почухав пужалном плечі, і двоє кумів помандрували.

Тепер погляньмо, що робить, сама зоставшия, дочка-красуня. Оксані не минуло ще й сімнадцяти, а вже мало не по всьому світі, і по той бік Диканьки, і по цей бік Диканьки, тільки й мови, що про неї. Парубки гуртом проголосили,⁶ що кращої дівки й не було ніколи, і не буде ніколи на селі. Оксана знала й чула все, що про неї говорилося, і вередлива була, як вродливиця. Коли б вона⁹ ходила не в плахті та запасці, а в капоті чи що, то порозганяла б усіх своїх прислужниць. Парубки вганялися за нею табунами, але, стративши терпець, кидали помалу й лицялися до інших, не таких примхливих. Тільки-но один коваль був завзятущий та не кидав своїх зальотів, хоч і з ним поводились ані трохи не краще, як з іншими. Як батько вийшов з хати, вона довго причепурялася та вихилялася перед невеликим в олив'яній оправі дзеркальцем і не могла намілуватися з себе.

— І чого це надумано славити про мене, буцім то я хороша?—говорила вона, ніби знехотя, для того

тільки, щоб хоч про щонебудь побазікати з собою.—
Брешуть люди, я й зовсім негарна!

Але майнуло в дзеркалі свіже, жваве, дитинно-юне личко з блискучими чорними очима та невимовно звабливою усмішкою, що вогнем пекла душу,—і виступила навч уся тих слів несправедливість.

— Хіба може й справді чорні брови та очі мої,— провадила красуня, не випускаючи дзеркальця,— такі гарні, що вже інших і на світі немає? Та й яка краса тут в цьому кирпатенькому носі, і в щоках, і в губах? Буцім то гарні мої чорні коси? Ой! Інший злякався б їх увечері: вони, мов довгі гадюки, переплелись та оплелись круг голови. Я бачу тепер, що я й зовсім не хороша!—І, помалу відхиляючи від себе дзеркало, скрикнула:— Ні, таки вродлива! Ой, яка вродлива! Диво дивне! Яку ж радість дала б я тому, чия буду жінка? Як же милуватиметься з мене мій чоловік! Він і пам'ять стратить! На смерть зацілує.

— От так дівчина,— шепотів, увійшовши тихо, коваль,— і чваниться вона не так, щоб уже. Може з годину яку стоїть, видивляючися в дзеркалі, надивитися не може, ще й вихваляє себе в голос!

— Таке то, парубки! чи я ж вам до пари? Погляньте на мене,— провадила гарнешька кокетка:— як я павою виступаю; сорочка в мене червоним шовком вишита. А стрічки на голові! Вам і до віку не бачити пишнішого брузументу. Цього всього накупив мені батько, щоб посватав мене найкращий молодець у світі.— І усміхнувшись, обернулася вона та й побачила коваля...

Скрикнула й суворо стала перед ним.

Коваль і руки спустив.

Тяжко сказати, що було на чарівному, смаглявому дівочому личку. І суворість була, і крізь суворість прокидалося якесь глузування з запамороченого коваля; і ледве помітно зрожевіло личко з досади; і все це так перецілелося й таке було не ска-

зати яке хороше, що обцілував би її мільйон разів, от усе, що тоді можна було найліпшого вчинити.

— Ти чого прийшов сюди?—так почала Оксана.— Може хочеться, щоб випроварила за поріг лопатою? Ви всі майстри до нас підсипатися. Миттю пронюхаєте, як батьків удома нема. Е! Знаю я вас! Що, скриня моя готова?

— Буде готова, моє серденько, таки по святах буде готова. Коли б ти знала, скільки навотузився я коло неї: дві ночі не виходив із кузні; зате ж і ніжка попівна не матиме такої скрині. Залізом окував таким, що не клав і сотникові на тарадайку, як ходив на роботу до Полтави. А розмалюю! Всю околицю біленькими своїми ніжками сходи, не знайдеш такої! По всьому полі покладу квіти червоні й сині. Як жар горітиме. Не гнівайся ж на мене! Дозволь хоч поговорити та хоч глянути на тебе!

— Хто ж боронить,—говори й дивись!

Тут сіла вона на лаву, і знову заглянула в дзеркало та взялась чепурити свої коси. Глянула на шию, на нову сорочку, шовком шиту, і ледве примітне милування з себе самої проглянуло на устах, на свіжих лицах і в очах посвітилося.

— Дозволь же й мені коло тебе сісти!—мовив коваль.

— Сідай,—відповіла Оксана, а на устах та в радісних очах бренило ще те саме чуття.

— Ясочко моя, зоре моя, Оксано, дозволь же поцілувати тебе,—сказав заохочний коваль і пригорнув її до себе, сподіваючися поцілунка; та Оксана відхилила свої щоки, що вже от-от не торкав він губами, і відіпхнула його.

— Ще чого тобі захотілось? Йому, як мед, то й ложкою! Геть від мене, в тебе руки шорсткіші од заліза. Та й сам ти димом пропахався. Мабуть, геть чисто вимастив мене сажею.

На цім слові піднесла дзеркало і ваяла знову перед ним чепуритися.

«Не любить вона мене», думав собі, голову звівши коваль. «Їй усе забавки; а я стою перед нею, мов дурень той, і очей не можу одвести. І все так-с стояв би перед нею, і по вік не зводив би очей з неї! Чудна дівчина!» Чого б тільки я не дав, щоб дознатися, що в неї на серці, кого вона кохає. Та ні, вона й гадки не має ні про кого. Вона любить тільки сама з себе; мучить мене, безталанного; а я за журбою й світа не бачу; а я її так люблю, як ніхто на світі не любив і не любитиме ніколи».

— Чи це правда, що мати твоя відьмує?—промовила Оксана й засміялася; і коваль почув, як у ньому все засміялося в середині. Від того сміху тьохнуло серце й тихо заграли жили, а разом і сердито йому стало на душі, що не сила його обцідувати це милим сміхом осяяне личко.

— Що мені мати? Ти в мене і мати й батько і все, що тільки є в світі найдорожчого. Коли б мене прикликав цар та й сказав: «Вакуло ковалю, проси у мене всього, що є найкращого у мене в царстві, все віддам тобі. Звелю для тебе зробити золоту кузню, і куватимеш ти срібними молотами». «Не хочу», сказав би я цареві, «ні самоцвітів дорогих, ні кузні золотої, ні всього твого царства. Дай мені краще мою Оксану!»

— Чи ти бач який! Тільки ж і батько в мене сам не впусить рака з рота. Ось побачиш, коли твоєї матері не посватає,—мовила, хитро усміхнувшись, Оксана.—А дівчата чогось не йдуть усе... Що воно за знак? Давно б час колядувати. Мені вже нудно стає.

— Господь із ними, моя кралечко!

— Чи й не так? З ними певно прийдуть і парубки. Ото заведеться гульня! А скільки то вже сміховини всякої налетуть, тільки здумати!

— То тобі весело з ними?

— Та вже ж веселіше, як із тобою. Ага! стукнув хтось, чи не дівчата з парубками?

«Чого мені більше сподіватись?» казав коваль сам до себе. «Глузує вона з мене. Я не кращий у неї за іржаву підкову. Та коли так, то не діжде ж і інший насміятися з мене. Нехай-но тільки помічу добре, хто їй од мене більше до вподоби; то я одучу...»

Гуркіт у двері та голос: «відчини», що лунко розлігся на морозі, урвали його думки.

— Стривай, я сам відчиню,—казав коваль і вийшов у сіни намисливши нам'яти боки з тієї досади першому, хто б тільки нагодився під руку.

Мороз узявся дужче, і вгорі так стало холодно, що чорт стрибав з однієї ратички на другу та хухав у кулак, аби хоч якнебудь розігріти заколілі руки. Не штука, правда, й промерзнути тому, хто товкся з ранку по пеклі, де, звісна річ, не такий холод; як у нас зимою, і де, наклавши ковпака та ставши проти огнища, немов би справжній кухмайстер, підпікав він грішників із такою втіхою, як ото господиня смажить об Різдві ковбасу.

Відьма й сама почула холод, дарма що тепло було одягнена. А через те, піднявши руки вгору, одставила ногу та, прибравши такої постави, як людина, що мчить на ковзунах, жодним суставом не зворухнувшись, спустилась по воздуху, як по льодяній горі, і прямісінько в комин.

Чорт тим самим ладом побрався слідом за нею. Але, що ця тварина прудкіша за всякого фінтика в панчохах, то й не диво, що він наїхав на шийку своїй коханці при самім отворі димаря, та й опинилися обоє в просторій печі, поміж горшками.

Мандрюха відхилила потихеньку заслонку, щоб глянути, чи не накликав, часом, син її Вакула гостей до хати, та, побачивши, що нікого не було, тільки мішки валялися серед хати, вилізла з печі, зняла теплового кожуха, причепурилась, отож не сказав би ніхто, що вона тільки-но їздила на мітлі.

Ковалевій Вакуловій матері було не більше як літ сорок. Не те, щоб хороша, та й не погана була собою. А проте як його й бути хорошою, такі літа мавши. Вміла вона, одначе, так причаровувати до себе найстатечніших козаків (а їм, до слова казавши, не так і кортіло за красою), що до неї вчашали і голова, і дяк Йосип Никихворович (звичайно, як дячихи вдома не було), і козак Корній Чуб, і козак же Касян Свербигуз. І нема що казати, уміла таки з кожним обійтись. Ні одному з них і на думку не спадало, що має під боком іншого. Чи йде богобоязливий дядько, чи дворянин, як то себе козаки уживають, у кобеняк з відлогою убравшись, в неділю до церкви, або ж як бува негода, до шинку, як же тут його не завітати до Солохи на масні з сметаною вареники, та не побалакати про дещо в теплій хаті з охочою до розмови та запопадливою господинею? Отож дворянин нарешне для того загинав доброго гаку уперед, як до шинку добувався,—а казав, що по дорозі заскочив. А піде, бува, Солоха в свято до церкви, в яскраву плахту з китайчатою запаскою вбравшись, а поверх ще й синю юбку з понашиваними ззаду золотими вусиками надіне, та й стане тобі просто правого криласа, то дяк уже, далєбі, закашляється і прищулить мимохіть очі у той бік. Голова візьме крутити вуса, закладе за вухо оселедця й до сусіда промовить: «Ех, та й молодиця ж! Чорт—не молодиця!» Солоха вклонялася кожному, і кожне думало, що то йому самому.

Проте, хто охоч у чужі діла встрявати, одразу ж і постеріг би, що Солоха найпривітніша була до Чуба козака. Чуб удовець був, вісім скірт хліба завсіди стояли в нього коло хати. Дві пари волів добрих все висовували свої голови з плетеного лісою хліва й ревли забачивши на вулиці куму-корову чи дядька-бика, буцматого. Цап бородатий дерся аж на стріху та деренчав звідти дерзким голосом, мов городничий, дражнячи на подвір'ї індиків, та обертався задом, як по-

бачить було своїх ворогів хлопчиків, що дражнилися з його бороди. По скринях у Чуба лежало багато положен, жупавів та стародавніх кунтушів з золотими брузументами: небіжка дружина його була чепуруха. У городі опріч маку, капуста, сонячників, засівалось щороку дві грядки тютюну. Солоха не від того була, щоб приєднати все це до свого хазяйства, наперед міркуючи, який вона дасть йому лад, коли прибере до своїх рук, і ще більше припадала до старого Чуба. А щоб, бува, якимсь то чином її Вакула не підсилався до дочки його та не спромігся прибрати собі до рук усе чисто, а тоді вже й, певна річ, не підпустив би її ні до чого мішатися, вдалася вона світового засобу усіх кумась, що під сорок мають,—себто яко мога сварити Чуба з ковалем. Отож, може, й вийшло, що ті всі хитрощі та мудрощі й призвели до того, аж уже де-не-де подейкували старі баби, а вже ж надто як випивалося десь на веселій беседі лишню чарку, що Солоха нестеменно відьма; що Кізяколупенків парубок таки бачив у неї хвостика ззаду, от не більшого за звичайне веретено; що вона у позатой четвер чорною кішкою дорогу перебігла; та що до попаді якось свиня прибігла, півнем кричала, нап'яла на голову отця Кіндрата шапку та й побігла назад.

А до того ж, саме як баби про це розводилися, прийшов от собі чередник Тиміш Коростявий. І він нагадався оповісти, як то літом, перед петрівками саме, коли в хліву спати заліг, соломи під голови підмостивши, він вочевидячки бачив, що от відьма, сама простоволоса, в одній сорочці, та почала корови доїти, а він ані з місця—таке вона йому вчинила, та ще й губи чимсь ізмастила, чимсь таким бридким, що після того плював цілісінький день. Та цьому всьому не дуже б то й віри няти, бо самий тільки Сорочинський засідатель побачити відьму зможе. Того ж то всі значні козаки тільки рукою махали, такі речі чуючи. «Брешуть, сучі баби!» на одвіт бувало кажуть.

З печі вилізши та обсмикавшись, Солоха, хазяїною доброю бувши, і давай прибирати та все до свого місця ставити; а мішка не чіпала: «це Вакула приніс, нехай же сам і виносить». А чорт тимчасом, ще в комин влітавши та якось то ненароком обернувшись, уздрів Чуба, з кумом попліч, вже від хати далеченько. Умить вилетів він із печі, перебіг їм дорогу та й давай розкидати з усіх боків кучугури примерзлого снігу. Знялася метелиця. Збіліло над землею. Сніг крутився туди й сюди мереживом і кидався по-заліплювати очі, рота й вуха перехожим. А чорт подався знову до комина, добре тямлячи, що Чуб із кумом назад завернеться, заскоче коваля та й, звісно, так уже почаствує, що той довгенько не подужав пензля в руки взяти та малювати дошкульні оті цотвори.

Ба й справді, тільки-но закурилась метелиця, а вітер почав різати просто в очі, Чуб уже й каювся і, насуваючи дужче на голову відлогу, заходився частувати лайкою себе, чорта й кума. По правді сказати, він тільки вдавав лютого. Метелиця вельми його втішала. До дяка було ще вісім раз далі, як вони пройшли. Подорожні повернули назад. Вітер віяв їм у потилицю; але кризь хуртовину де ж було щось побачити!

— Стривай-но, куме! Не туди ми йдемо, здається, — закинув Чуб трохи одійшовши. — Я не бачу ні одної хати. Оце так метелиця! Зверни-но, куме, трохи он туди, чи не натрапиш, бува, на дорогу; а я тут пошукаю тимчасом. Ну й понесла ж нечиста сила на таку хугу! Не забудь гукнути, як дорогу найдеш. Ото яку купу снігу напустив сатана в вічі!

Дороги проте не було видно. Кум, на бік одійшовши, плентався, плентався в халявистих чоботях туди й сюди, аж натрапив таки прямо на шанок. Зрадівши вельми з такої знахідки, забув він про все на світі, обтрисався від снігу та й увійшов до сіней,

а що кум zostався там дець на вулиці, йому й з голови випало. Чубові тим часом іздалося, буцім він знайшов дорогу; ставши, узяв він був кричати з усієї сили, але кум не надходив і він поклав сам брести. Пройшовши трохи, побачив він свою хату. Величезні замети лежали круг неї й на покрівлі теж. Б'ючи одна об другу заколілими руками, давай грюкали в двері та гукати по-хазяйському на дочку, щоб відчинила.

— Чого тобі тут треба? — збгла крикнув виходячи коваль.

Впізнавши коваля по голосу, Чуб трохи назад поступився. «Ей, ні, це не моя хата», бубонів він сам до себе: «До моєї хати не забреде коваль. Знов же таки, як добре придивитись, то й не ковалева. Чия б же то була хата? От тобі й на! Не розшолопав. Та це ж Левченка кривого, що недавно жінку молоду взяв. То ж тільки в нього хата схожа на мою. Не дурно мені ще й зразу трохи дивно здалося, що так скоро прийшов додому. Але Левченко сидить тепер у дяка, це я добре знаю, звідкіля ж тоді коваль?.. Е-ге-ге! Та він учащає до його молодичі. Ось воно що! Гарзд!.. тепер я все чисто знаю».

— Хто такий, та й чого товчешся під дверима? — крикнув коваль ще гірше, ближче підійшовши.

— Ей, ні, краще не признаватися, хто я такий, — подумав Чуб:—ще наб'є, чого доброго, клятий виродок!—Та й відповів, змінивши голос:—це я, чоловіче добрий, прийшов вам на втіху поколядувати трохи попід вікнами.

— К бісу забирайся з своїми колядками!—скрикнув люто Вакула.—Чого ж ти стоїш там? Чуєш, зараз же мені геть забирайся!

Чуб і сам уже мав цю розумну думку, але й сердито йому стало слухати ковалевого наказу. Здавалось, якась нечиста сила штовхала його щось наперекір сказати.—Що це ти справді розкричався?—мовив він тим самим голосом:—а я хочу колядувати та й годі!

— Еге! То словами тебе не вгамуєш...—І по цій мові Чуба боляче вперіщено по плечах.

— Ага, то це ти, як бачу, заводишся й битись!— промовив він, трохи назад поступаючи.

— Геть звідси! Та геть!—гукав коваль, даючи Чубові другого стусана.

— Та що ж це ти?—казав Чуб голосом, що подав і біль, і злість, і непевність.—Ти, бачу, не на жарти б'єшся, ще й таки боляче б'єшся!

— Ану, геть!—гукнув коваль, дверима грюкнувши.

— Чи ти ба, який хвабрий!—казав Чуб, зоставшись на вулиці самотою.—Ану, тільки—підійди! Ач, який знайшовся! Ото велика цяця! Думаєш, я на тебе суда не знайду? Ба, ні, голубчику, я піду, піду й до комисара. Я тобі таки добре взнаки дамся! Не подивлюсь я на тебе, що ти коваль та й маляр іще. А які ж там, одначе, спина та плечі: запевне, синці єсть. Мабуть, добре таки набив превражий син. Шкода, що холодно та й кожуха скидати не хочеться. Стривай же, бісів ковалю, чорти б тебе лупили, ще й твою кузню, ти ось у мене ще попотанцюєш! Ну, клятий же шибеник! Але от що: його ж тепер нема вдома. Солоха, мабуть, сама сидить. Гм... воно звідси й недалечко; хіба й справді піти. Час тепер якраз такий, що нас ніхто не застане. Може й тєє, можна буде... Ну, й бив же, клятий коваль!

Тут Чуб, почухавши собі спину, рушив у другий бік. Розкоші, що він сподівався, простуючи до Солохи, применшали біль, і навіть мороз, що гуляв улицями так, аж чути було крізь висвисти завірюхи, здавався нестак дошкульний. Часами на його обличчі, де бороду та вуси метелиця намилила снігом, од всякого цилюрника управніше, що ото мов кат хапає свою жертву за носа, проступала півсолодка міна. Одначе, коли б сніг манячів не з усіх боків перед очима, довго можна було б іще бачити, як Чуб ставав, чухмарив спину, промовляв: «Ну, та й набив же клятий коваль!» і простував знову далі.

Тоді саме, як верткий з хвостом та з цапиною борідкою ферт⁹ літав то з комина то в комин, ладівниця з украденим місяцем, що була в нього при боці на черезплічнику, якось ненароком зачепилась у печі та й розкрилася, і місяць, ухопившись нагоди, випурхнув із Солошиного комина та плавко здійнявся на небо. Ясно зробилося. Завірюхи наче й не було. Сніг засяв, мов широке сріблясте поле, і засіявся весь кришталевими зорями. Мороз пересівся. Парубочі й дівочі гуртки повиходили з мішками. Пісні залували, і рідко під якою хатою не товпилися колядники.

Місяць аж горить! Трудно розказати, як любо вештатися такої ночі між дівчатами, співочою та сміхотливою юркою, чи поміж парубками, охочими на всякі жарти та витівки, які тільки може навіяти ця весела ніч. У добрім кожусі тепло; лиця аж пашать на морозі; а на пустощі сам дідько підбиває.

Дівочі гуртки з мішками вдерлися до Чубової хати, обступили Оксану; галас, регіт, балаканина приголомшили коваля. Всі наввипередки хапалися оповісти красуні якусь новину, викладали з мішків та хвалилися паляницями, ковбасами, варениками, що вже чимало наколядували. Оксана, здавалось, була аж надто щаслива та радісна, щebetала то з тією, то з тією і реготалась не вгаваючи.

У якійсь досаді та заздрості дивився коваль на ті веселощі і цього разу кляв колядки, хоча й сам кохавсь у них без міри.

— Еге, Одарко!—мовила весела красуня, обернувшись до якоїсь із дівчат:—у тебе нові черевички. Ой, які ж бо хороші! Ще й із золотом! Добре тобі, Одарко, є в тебе кому все купляти; а от мені ніхто не добуде таких ловких черевичків.

— Не тужь, любя моя Оксано!—похопився коваль,—я тобі добуду такі черевички, що мало яка й панночка носить.

— Ти?—сказала скоро та згорда глянувши на нього Оксана.—Цікава б я знати, де ти допнеш такі

черевики, щоб наділа я на свою ногу. Хіба принесеш ті самі, що носить цариця.

— Бач, яких забажалося!—закричали, сміючись, дівчата.

— А так,—провадила красуня згорда:—будьте ви всі за свідків, якщо коваль Вакула та принесе ті самі черевики, що цариця носить, то от вам слово, що вийду зараз же за нього заміж.

Дівчата забрали з собою примхливу красуню.

— Смійся, смійся!—промовляв коваль, виходячи слідом за ними.— Я й сам сміюся з себе. Думаю, та ніяк не збагну, де це дівся розум мій? Вона мене не любить—що ж, бог з нею! Буцім то на всьому світі тільки й є, що Оксана. Хвалити господа, дівок багато є хороших і без неї на селі. Та й що Оксана? З неї ніколи не буде хазяйки доброї; їй тільки шори та вбори на думці. Ні, годі, час покинути ці дурощі. Але саме тоді, як коваль мав набратися зваги, якась нечиста сила появляла перед ним веселий Оксанин образ, що насмішкувато проказував: «Добудь, ковалю, царицині черевички, вийду за тебе заміж!» Все в ньому каламутилося, і він тільки й гадки мав, що про Оксану.

Гуртки колядників, парубоцтво окроме, дівоцтво окроме, поспішали з одного кутка на другий. Але коваль ішов світа не бачучи, байдужий до тих веселоців, що колись більше за всіх у них кохався.

Чорт тим часом не на жарт розманіжився у Солохи: цілував їй руки з такими вихилясами, як засідателі¹⁰ попівлі, хапався за серце, охкав та ознаймив, без сорома казка, що коли вона не погодиться задовольнити його жаги та не вшанує як слід, то він ладен на все: утопиться, а душу запроторить прямісінько до пекла. Солоха була нестак і твердого серця, до того ж чорт, як здорові знаєте, грає з нею в одпу дудку. Вона таки любила, нівроку, щоб за нею упадали, і рідко коли бувала без товариства; цей же ве-

чір, одначе, збиралася перебути самотою, бо всіх значних людей у селі закликано було на кутю до дяка. Але все обернулося по іншому: чортяка тільки но напосівся, свого добиваючись, як зненацька почувся голос дебелого голови. Солоха побігла відчинства, а спритний чорт забрався у мішок, що лежав долі.

Голова, обтрусивши сніг зо своєї капелюхи та перекинувши з Солошиних рук чарку горілки, розказав, що він не пішов до дяка, бо знялася завірюха, а побачив світло в її хаті та й завітав до неї, вечір з нею перебути.

Не встиг голова договорить, як у двері загрюкало знов і почувся дяків голос.

— Сховай мене денебудь, — шепотів голова. — Мені не охота тепер з дяком зустрічатися.

Солоха думала довго, куди б його заховати такого дебелого гостя; аж таки вибрала найбільшого мішка з вугіллям; вугілля висипала в бодню, і дебелий голова забрався з вусами, з головою та з капелюхою в мішок. Дяк увійшов, покрекуючи та потираючи руки, і оповістив, що в нього не було нікого, і що він сердечно радий нагоді побавитись трохи в неї та що й метелиця, навіть, його не злякала. Тоді приступив до неї, кашлянув, усміхнувся, доторкнувся своїми довжелезними пальцями до її заголеної, повненької руки, і промовив, виявляючи на виду й лукавство і самовдоволеність.

— А що це у вас, велеліпная Солохо? — І сказавши це, одскочив він назад трохи.

— Як то—що? Рука, Йосипе Никихворовичу! — відповідає Солоха.

— Гм! Рука! Хе-хе-хе! — промовив сердечно радий з такого свого почину дяк і пройшовся по кімнаті.

— А це що у вас, дражайшая Солохо? — запитав він з таким самим виглядом, підскочивши до неї знову і торкнувши за шию та відскакуючи так само назад.

— Будім то не бачите, Йосипе Никихворовичу!— відповіла Солоха.— Шия, а на шиї намисто.

— Гм! на шиї намисто! Хе-хе-хе!— і дяк знову пройшовся по хаті, потираючи руки.

— А це що у вас, незрівняная Солохо?..— не знати, до чого б тепер торкнувся дяк своїми довжезними пальцями, та раптом застукотіло в двері й зачувся козака Чуба голос.

— Ой, боже мій, чужосторонняя людина!— скрикнув переляканий дяк,— що ж тепер буде, як застукують особу мого стану?.. Донесеться до отця Кіндрата...

Та дяк опасувався чогось іншого: він боявся більше того, не дізналася б часом його жіночка, що й так уже страшною рукою своєю зробила з його товстої коси мизерненьку кіску.

— Бога ради, Солохо, моя добродійко, — говорив він тримтячи всім тілом.— Добрість ваша, еже сказано в писанії Луки, глава тринад... трин... Стукають, далєбі стукають! Ой, сховайте ж мене денебудь!

Солоха висипала вугілля в бодню з другого мішка, і не дуже тілистий дяк заліз у нього та й примостився на самому дні так, що поверх нього можна б насипати іще якого півмішка вугілля.

— Добривечір, Солохо!— сказав, увіходячи до хати, Чуб.— Ти, може, мене й не сподівалась, га? А правда ж, не сподівалась? Може я перебив...— провадив Чуб, удавши на лиці жартівливу та значущу міну, котра наперед давала знати, що лемехувата голова його моцувалася й наставлялася на якусь ущіпливу та премудру штуку.— Може ви тут і розважалися з ким!.. А може ти й кого сховала вже, га?— І радіючи вельми з такого свого дотепу, Чуб засміявся, тішачись у душі, що він сам один здобувся на ласку в Солохи.— Ну, Солохо, дай-но там чарчину. Я думаю, горлянку чисто заморозило цим клятим холодом. І послав же бог таку ніч проти Різдва! Як закуріло, чуєш, Солохо, як закуріло... От задубли руки: не розстебну кожуха! Як закуріла метелиця...

— Відчини! — закричало знадвору, грюкаючи в двері.

— Хтось либонь стукає?—сказав Чуб, урвавши мову.

— Відчини!—закричало ще дужче.

— Це коваль!—мовив, хапаючись за капелюху, Чуб:—слухай, Солохо: де знаєш, ховай мене; я нізачо в світі не хочу навертатись на очі отому виродкові триклятому, бодай йому, чортовому синові, повискакували під очима синці, як копниці!

Солоха, і собі злякавшись, метушилась по хаті, мов очамріла і, стративши голову, показала Чубові лізти в той самий лантух, де вже сидів дяк. Бідолашний дячина не насмів ані кашлянути, ані закректати з болю, коли тяжкий дядько витеребився йому трохи не на голову та розіклав свої намерзлі на снігу чоботи по обидва боки його висків.

Коваль увійшов, ні слова не кажучи, шапки не здіймаючи, і сливе повалився на лаву. Знати було, що він у дуже поганому гуморі.

Тоді саме, як Солоха зачиняла за ним двері, хтось постукав ізнову. То був козак Свербигуз. Цього вже аж ніяк не можна було заховати в мішку, та й лантуха такого не знайшов би. Він був за самого голову товстіший, а довший ще од Чубового кума. То ж Солоха запровадила його на город, щоб вислухати од нього все, що він мав їй сказати.

Коваль утупляв очі по кутах своєї хати, прислухаючись часом до колядок, що широко лунали по всьому селу; аж потім подивився на мішки: навіщо лежать тут мішки оці? Їх давно б час прибрати звідси. Через любощі оті дурні, я зовсім з глузду зсунувся. Взавтра свято, а в хаті й досі валяється всякий мотлох. Однесу їх до кузні!

Коваль нагнувся до величезних мішків, позав'язував їх дужче і наставився завдати собі на плечі. Але, бачилось, бог знає де вітав він думками, бо почув би інакше, як зашипів Чуб, коли волосся йому зашморг-

нула зав'язка, а дебелий голова мало не в голос почав був гикати.

— Невже ж не виб'ю з голови собі Оксани тієї поганої?—говорив коваль:—не хочу й гадки про неї мати; а думки все снуються, та, як на злість, все про неї та й про неї. І як це воно так робиться, що думка проти волі лізе тобі в голову? Що за нечиста сила, мішки ніби чогось поважчали! Сюди, мабуть, накладено ще чогось, крім вугілля. Дурень я! Я й забув, що тепер мені все здається тяжче. Колись, бувало, згинав у одній руці п'ятаки мідні та кінські підкови; а тепер мішків з вугіллям не підйму. Скоро вже й од вітру валитимусь. Та ні ж бо!—гукнув він помовчавши і підбадьорившись,—що я за баба, справді! Ніхто не діжде насміятися з мене! Хоч би й десять таких мішків, усе підйму!—І швидко завдав собі на плечі мішки, що їх не донесли б і двоє дужих чоловіків.—Візьму й цього,—додав, підіймаючи невеличкого, де, скорцюбившись, лежав на самому дні чорт.—В цей, здається, я поскладав свій струмент.—Сказавши це, він вийшов із хати, насвистуючи пісні:

Мені з жінкою не возиться.

Голосніше та дужче розлягалися вулицями пісні, регіт та крики. Юрби метушливого народу побільшали ще від прийшлих з сусідніх сел. Парубки жирували й казилися досчочу. З-поміж колядок вибивалася якась весела пісня, що тут таки на місці хапався скласти котрийсь із молодиків. А то раптом якийсь один із юрби, замість колядки, пік щедрівку й на всі заставки горлав:

Щедрик, ведрик,—
Дайте вареник!
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски!

Сміхом частували штукаря. Маленька кватирочка відчинялася, і суха ручка бабусина (що сама з поваж-

ним батьком тільки й зоставалася вдома) висувалася з вікна з ковбаскою чи й шматком пирога. Парубки та дівчата навперейми наставляли мішки й підхоплювали свою здобич. В іншій місці, парубки з усіх боків позаходивши, обставали кругом дівчат; галас, гамір; той кидає грудкою снігу, той видирає мішка з усячиною. А там дівчата переймали парубка, давали йому стільця, і він сторч головою пускався долі з мішком разом. Здавалося, геть усю ніч готові гуляти. А ніч як на те так розкішно мріє. Та ще ясніший здавався місяць від ясного снігу.

Коваль став із своїми мішками. Зачувся йому змежи дівочого сміху в гурті тоненький сміх Оксани. Всі жили йому затріпотіли; та й скинувши мішки на землю, аж дяк, що на самому дні пробував, захопив, забившись, а голова вже на весь голос гикнув, подався він з малим мішком за плечима разом з гуртом парубків, що рушали услід за тою дівочою купкою, звідки почувся йому голос Оксанин.

— Так оце ж вона! Як цариця стоїть собі та очима чорними виблискує. Щось їй оповідає той парубок показний; утішне щось, знати, бо сміється. Та вона все сміється.— Помалу, буцім не з своєї волі, і сам не знаючи як, протовпився коваль у гурті та й став коло неї.

— Агов, Вакуло! І ти тут! Здоров!—промовила красуня з тою усмішкою, що трохи не з ума-розуму Вакулу зводила.—Ну, та й чи наколядував що? А черевики, що цариця носить, добув? Добудь черевики, вийду за тебе!—І зареготавшись, утікла з гуртом дівчат.

Як укопаний, стояв коваль на місці.—Ні, не можу; не сила моя більше...—сказав він.—Але, боже ж ти мій, чому вона така з біса хороша? Очі її, її речі, все чисто, так от і пече, так і пече... Ні, та не сила вже й перемогти себе. Час уже покласти край усьому: пропадай, душе, пропадом, піду втоплюся в ополонці та й споминайте, як звали!

Зважливо рушив він з місця, догнав гурт дівочий, порівнявся з Оксаною і сказав твердим голосом:

— Прощай, Оксано. Шукай собі жениха до вподоби, вари воду з кого хочеш; а мене не побачиш уже більше на цім світі.

Красуня, немов здивована, хотіла щось сказати, — але коваль махнув рукою та й утік.

— Куди, Вакуло?—кричали парубки навздогінці ковалеві.

— Прощайте, браття!—відгукнувся коваль.—Побачимось на тому світі, як бог допоможе; а на цьому вже не гуляти нам разом. Прощайте та не згадуйте лихом. Перекажіть там отцеві Кіндратові, щоб одслужив панахиду за мою грішну душу. Свічок перед іконами чудотворця та матері божої, каюсь, не обмалював через суєту мирську. Все добро, що найдеться в моїй скрині, на церкву божу. Прощайте!

Це мовивши, коваль припустився бігти знову з мішком за плечима.

— Він спав з розуму!—говорили парубки.

— Пропаца душа!—побожно прожебоніла бабуся, що якраз на те нагодилась:—піду-но я та розкажу, як коваль повісився!

Вакула тимчасом, пробігши вулиць кілька, став одвести дух. «Куди це я справді біжу?» подумав собі, — «буцімто все вже пропало! Спробую ще такого способу: зайду до запорожця Череватого Пацюка. Він, кажуть, накладає з усіма чортами і зробить усе, що тільки схоче. Піду, адже душі однаково прийдеться загинати».

На цім слові чорт, що довго лежав, ані ворухнувшись, аж підскочив у мішку з радости; та коваль, подумавши, що сам він якось зачепив мішка рукою, а мішок з того й заворушився, ударив по ньому другим кулаком і струснувши ним на плечах, попростав до Череватого Пацюка.

Череватий Пацюк цей таки був колись запорожцем; але чи його прогнали, чи він сам утік із Запорожжя,

цього ніхто не знав. Давно вже, літ із десять, а може й п'ятнадцять, проживав він у Диканьці. Спершу він жив, як справжній запорожець: нічого не робив, спав до вечора, їв за шістьох косарів та випивав за одним духом мало не ціле відро; правда, було куди й улізти: Пацюк бо хоча й на віріст невеликий, завширшки був таки добре уважистий. Ходив до того в таких просторах шараварах, що як би широко не ступив він, ніг зовсім не було знати, і здавалося, чи не винницький казан суне вулицею. Мабуть саме через це прозвали його Череватим. Не минуло й тяжнів кілька, як прибув він до села, а всяке вже знало, що він характерник. Боліло що часом у кого, зараз кликав Пацюка; а Пацюк тільки-но пошепче слів кілька, і хворобу наче рукою хто здійме. Було, згоднілий дворянин удавиться кісткою з риби, Пацюк умів так до діла вдарити кулаком у спину, що кістка трапляла куди їй слід, не зробивши ніякої шкоди дворянському горлу. Останніми часами рідко коли можна було його побачити денебудь. Причиною цього, може, були лінощі, а ще й те, може, що пролазити в двері щорік ставало йому тяжче. Тоді миряни, як кому чого треба було, самі вже мусіли приходити до нього.

Не без страху коваль відчинив двері і побачив Пацюка, що по-турецьки сидів на долівці перед невеликою діжечкою, де стояла миска з галушками. Ця миска, як назнорошне, стояла урівні з його ротом. Не рухнувши й пальцем, він нахилив трохи голову до миски і сьорбав юшку, хапаючи од часу до часу губами галушки.

— Ні, цей,—подумав собі Вакула:—цей—ще ледачий од Чуба: той, принаймні, хоч їсть ложкою; а цей не хоче й рукою рухнути.

Пацюк, певне, щиро напосівся на галушки, бо, бачилось, зовсім і не помітив, що прийшов коваль,— а той, ледве поріг переступивши, низенько йому вклонився.

— Я до твоєї ласки прийшов, Пацюче!—сказав Вакула, кланяючися знову.

Товстий Пацюк підвів голову та й знову заходився коло галушок.

— Кажуть люди, що ти, не прогнівайся на цьому слові...—сказав коваль, набираючись одваги:—я завів про це мову не для того, щоб тебе зобідити чим-небудь,—кажуть, буцім то ти доводишся трохи свояком чортові.

Промовивши теє, Вакула злякався, що повів свою річ навпростець та не підправив, як слід, гострих слів, і начуваючись, що Пацюк, схопивши діжечку разом з мискою, пшурпе йому просто в голову, відсахнувся трохи і затуливсь рукавом, щоб, бува, гаряча юшка з галушок та не забризкала йому обличчя.

Але Пацюк глипнув очима і знову заходився сьорбати галушки.

Обсмілілий коваль одважився мову далі провадити.

—Прийшов я до тебе, Пацюче, дай тобі боже всього, добра всякого до схочу, хліба в пропорції! (Коваль таки вмів як коли вкинути модне слівце; наламався в цьому, будши ще в Полтаві, як розмальовував сотникові дерев'яного паркана). Пропадати доводиться мені грішному! Ніщо не помагає на світі! Що буде, те й буде, а мушу просити ласки у самого чорта. Ну, як же, Пацюче?—казав коваль, бачучи, що той ні пари з уст:—що маю робити?

— Коли треба чорта, то й іди собі к чорту,—відказав Пацюк, не зводячи на нього навіть очей та наминаючи далі свої галушки.

— Для цього ж то саме я й прийшов до тебе,—казав Коваль кланяючися:—бо oprіч тебе, певно, ніхто на всім світі не знає до нього дороги.

Пацюк ні слова, доїдає собі галушки та й годі.

— Зроби ж ласку, чоловіче добрий, не відмовляй!—напосідав коваль:—чи свинини, чи ковбас, муки гречаної, ну, скажімо, полотен, пшона, чи ще чого іншого, коли там треба буде... як це звичайно поміж добрими

людьми поводитьсь... не пожалую... Розкажи хоч, як, приміром сказати, натрапити до нього на дорогу?

— Тому не треба далеко ходити, у кого чорт за плечима,—промовив байдуже Пацюк, і бровою не моргнувши.

Вакула витріщив на нього очі, буцім тому на лобі було написано, що ці слова означають. «Що це він торочить?» допитувався він мовчки; а роззявлений рот був наготові проглинати, як галушку, перше-ліпше слово.

Та Пацюк мовчав.

Тут помітив Вакула, що ні галушок, ні діжечки перед ним не було, а замість них стояло на долівці дві дерев'яні миски; одна була повна вареників, друга сметани. Думки та очі йому мимохідь обернулися до цієї страви. «А ну подивлюсь», говорив він сам до себе: «як от Пацюк вареники їстиме. Нахилитись, щоб сьорбать, як галушки, йому певно не захочеться, та й не можна: бо треба ж вареника перше в сметану вмочити».

Не встиг він подумати цього, як Пацюк роззявив рота; подивився на вареники і ще більше роззявив рота. Тоді вареник виплюснувся з миски, шубовснув у сметану, перекинувся на другий бік, підскочив догори та яєраз потрапив йому в рот. Пацюк з'їв і знову роззявив рота і вареник тим самим ладом помандрував за першим. А його тільки й роботи було, що жувати та ковтати.

— Бач, яка чудасія!—подумав коваль, роззявляючи з того дива рота, і зараз же помітив, що вареник преться і йому в рот, та вже, навіть, помастив губи в сметану. Відштовхнувши вареника та обтерши губи, коваль почав роздумувати про те, які то химерні речі бувають на світі та до яких тільки мудраців доводить людину нечиста сила, і намислив собі, що один тільки Пацюк і може стати йому до помочі.—Поклонюсь йому ще, хай розтлумачить, як слід... Одначе, що це за чорт! Та же сьогодні г о л о д н а к у т я,¹¹ а він

паминає вареники, вареники скромні. Який з мене справді дурень! Стою отут та гріха тільки набираюся! Назад!—і побожний коваль прожогом кинувся з хати.

Але чорт, що сидів у мішку та заздальгідь тіпився, не міг подарувати, щоб із рук йому вислизнула така добра здобич. Скоро коваль скинув мішка, він вискочив із нього та й сів верхи йому на шию.

Мороз пішов поза шкурою ковалеві. Перелякавшись та зблідши, не тямив він, що й почати, та націлився був перехриститись... Але чорт, схилившись своїм собачим писком йому на праве вухо, промовив:

— Це я—твій друг, все зроблю для товариша та друга!.. Грошей дам, скільки схочеш,—писнув йому на ліве вухо.—Оксана буде сьогодні ж таки наша,—прошепотів він, нахилиючи свій писок знову над правим ухом. Коваль стояв замислений.

— Згода,—мовив він нарешті:—за таку ціну твій буду.

Чорт сплеснув у долоні і почав з тієї радости гасати на ковалевій шиї. «Аж допіру попався, ковалю!» розмишляв сам із собою: «тепер же я, голубчику, віддячу тобі за всі твої малювання та небилиці, що вигадував на нас, чортів! Що тепер скажуть мої товариші, дізнавшись, що найбогобоязливіша на все село людина та в моїх руках?»

Тут чорт засміявся з радости, задумавши, як то дражнитиметься в пеклі з усього хвостатого кодла, як лютуватиме кривий чорт, котрого вважали з-поміж них найспритнішим до вигадок.

— Ну, Вакуло!—пропищав чорт, все не злзязчи з шиї, ніби боявся, щоб той часом не втік:—ти ж сам знаєш, що без контракту нічого не робиться.

— Гаразд,—відповів коваль:—у вас, чував я, розписуються кров'ю; стривай но, ось я достану цвяха в кешені!

Тут він заклав рукою назад—та й хіп чортяку за хвіст!

— Ото який жартун!—писнув, сміючись, чорт,— ну, годі, буде вже пустувати!

— Стривай но, голубчику! — крикнув коваль,— а ось це як тобі сподобається?—Кажучи теє, він поклав хреста, і чорт зробився тихий та лагідний, як ягнятко.—Та стривай бо,—додав стягаючи його за хвіст на землю:—знатимеш тепер у мене, як то під'юджувати на гріх добрих людей та християн чесних.

Коваль миттю скочив на його, як на коня, і підняв руку перехрестити.

— Змилуйся, Вакуло,—жалібно простогнав чорт.— Все, чого тобі тільки треба, все зроблю, пусти тільки душу на покаяние: не клади на мене того страшного хреста!

— Ага, ось яким голосом заспівав, німота триклята! Тепер знаю, що робити. Вези мене зараз же на собі! Чуєш? та лети, як птиця!

— Куди саме?—промовив смутний чорт.

— В Петербург, просто до царипі!—І коваль отерп зо страху, бачучи, що підіймається над землею.

Довго стояла Оксана, роздумуючи про чудні ковалеві слова. Уже в серці їй щось казало, що вона дуже немилосердно обійшлася з ним. «Що, коли він справді наважиться на яку страшну річ! Чом не так! Може з горя покохає іншу і з тієї злости почне зивати її першою на все село красунею? Та ні, він мене любить. Я ж така гарна! він мене нізащо в світі не проміняє; це він так собі сваволить, прикидається. Й годянки малої не мине, як прийде глянути на мене. Я й справді недобра. Треба буде, буцім то знехотя, датись йому поцілувати. Ото зрадіє!—І пустотлива красуня вже жартувала з своїми подругами.

— Стривайте,—казала которась із них;—он коваль забув мішки свої; гляньте но, що за страшенні мішки. Він не по-нашому наколядував: певне, сюди по ділій чверті барана кидали, а що вже ковбас та

хліба, то й не злічити. Ото розкіш! Цілісінькі свята можна об'їдатись.

— Це ковалеві мішки?—підхопила Оксана;—тягнімо їх мерщій до мене в хату, та подивимось гарненько, чого він сюди понакладав.

Всі сміючись пристали на таку вигадку.

— Але ми їх не підіймемо!—закричали раптом усі, силуючися зворухнути лантухи.

— Стривайте но,—озвалась Оксана:—бігаймо хутенько по санки та одвеземо санками!

Та й подалися гуртом по сані.

Невольникам таки добре набридло сидіти в мішках, хоча дяк і розколупав для себе пальцем чималу дірку. Коли б же ж ще не було народу, то може б він і додумувався якось вилізти; але вилазити з мішка привселюдно та на сміх себе виставляти...от що його стримувало, і він поклав собі чекати, тільки злегка покректуючи під Чубовими негречними чобітьми.

Чуба й самого он як кортіло на волю, почувачуци, що під ним щось таке лежить, сидіти на чому страх як було негаразд. Але зачувши доччин рішенець, він заспокоївся і не хотів уже вилазити, міркуючи собі що до хати треба було пройти щонайменше ступенів з сотню, а то ще й другу. А як вилізе, то треба буде причепуритись, застібнути кожуха, підперезатись,—скільки то праці! Та й капелюха зосталася в Солохи. То вже нехай краще дівчата завезуть на санях.

Одначе, сталося зовсім не те, чого Чуб сподівався: як дівчата побігли по сані, тоді якраз виходив із шинку сухорлявий кум, розснащений та невеселий. Шинкарка аж ніяк не хогіла йому поборгувати; думав дочекатись, чи не прийде таки часом який побожний дворянин та не почастує його; але всі дворяни, як на злість, сиділи по хатах та їли кутю з своїми, як і годиться, статечним християнам.

Роздумуючи, який то тепер став народ непутящий та яке луб'яне серце має єврейка, що торгує горілкою, кум набрів на мішки і став здивований.

— Бач, які лантухи хтось покинув на дорозі!— сказав він, оглядаючися на всі боки:—тут, мабуть, є й свинина. Та й поталанило ж комусь наколядувати стільки всякої всячини! Ото здоровецькі мішки! По-набивано їх, скажімо, самими гречаниками та кор-жами, і то добре. А коли б були тут тільки но па-ляниці, і то в смак: шинкарка за кожну паляницю дає вісьмину горілки. Треба швидше прибрати, щоб хто не побачив.

Тут завдав собі на плечі мішка з Чубом та з дяком, одначе почув, що був він надто тяжкий.

— Е, ні, важко буде самому нести,—промовив.— Та ось, як на те, іде ткач Шапуваленко. Здоров, Остапе!

— Доброго здоров'я,—одказав зупинившись ткач.

— Куди йдеш?

— А так. Іду, куди ноги несуть.

— Поможи, чоловіче добрий, мішки віднести! Ко-лядував хтось, видко, та й покинув серед дороги. Добром поділимось по-половині.

— Мішки, кажеш? а з чим же мішки, з книшами чи з паляницями?

— Та, думаю, тут усього доволі.

Виламали похалцем із ліси по кілку, поклали на них мішка та й понесли на плечах.

— Куди ж понесем його? до шинку?—запитав ткач по дорозі.

— Та й я б так думав, що до шинку; коли ж не по-вірить проклята шинкарка, подумає, чого доброго, що десь украли; до того ж я ось тільки з шинку. Од-несімо його до мене в хату. Ніхто нам не стане на заваді: жінки немає вдома.

— Таки справді нема вдома?—запитав обережний ткач.

— Хвалити господу, ми не зовсім ще з глузду зу-нулись,—мовив кум:—чорт би хіба поніс мене туди, де вона. Вова, певно, тягатиметься з бабами аж до білого дня.

— Хто там?—крикнула кумова жінка, почувши в сінях гармидер, що наробили двоє приятелів з мішком, та відчиняючи двері.

Кум так і остовпів.

— От тобі й на!—мовив ткач, опускаючи руки.

Кумова жінка була така цяця, яких чимало по білому світі. Як і чоловік її, вона сливе ніколи не сиділа вдома, а трохи не цілісінькими днями вешталася по всяких кумасях та заживних бабках, підхвалявала й під'їдала з великим смаком, та билася тільки ранками з чоловіком своїм, бо тільки на цю пору і бачилась з ним часом. Їхня хата була удвоє старіша за волосного писаря штани, стріха подекуди світила дірами. З ліси тільки рештки бовваніли, бо то ж усяке, як рушало з дому, ніколи не брало дрючка од собак, надіючися, що йшовши побіля кумового города і висмиче собі якого схоче з його ліси. В печі не топилося днів по три. Все, що нажебрає, було, мила дружина по добрих людях, ховала вона якомога од свого мужа і не раз самоправно відбирала у нього здобич, коли той не вєспішався пропити її в шинку. Кум, хоча й яку мав спокійну влачу, не любив поступатися перед нею, а через те мало не завсіди виходив із дому з попідбиваними очима, а любая його жіночка, охкаючи, пленталась розказувати бабам, як то бешкетує її чоловік та як він її збив.

Тепер можна собі здумати, як спантеличила ткача з кумом така несподіванка. Опустивши мішка, вони позаступали його собою ще й полами прикрили; та було вже пізно: кумова жінка хоча й погано бачила старими очима, проте мішка постерегла.

— Оце то добре,—сказала вона з яструбиною радістю в погляді.—Це добре, що наколядували сільки. Так от добрі люди завжди роблять. Тільки ні, щось мені здається, чи ви не підчепили денебудь. Покажіть мені; зараз же, чуєте, покажіть зараз свого мішка!

— Лисий дідько тобі покаже, а не ми,—мовив одваги набравшись кум.

— Яке тобі діло?—додав ткач,—ми наколядували, а не ти.

— Ні, ти мені покажеш таки, мерзенний п'янюго!—вереснула жінка, вдаривши високого кума кулаком у підборіддя та добираючися до мішка.

Але ткач та кум одважно заступили мішка і присилували її оступитися назад. Не встигли вони опам'ятатись, а дружина вже вискочила в сіни з коцюбою в руках. Хвацько звезла коцюбою чоловіка по руках, ткача по спині—і вже стояла коло мішка.

— Як же це ми допустили її?—сказав прочумавшись ткач.

— Еге, як ми допустили! а чом ти допустив?—відповів спокійно кум.

— У вас коцюба чи не залізна часом?—зауважив по недовгій мовчанці ткач, чухаючи спину.—Моя жінка купила того року на ярмарку коцюбу; дала півкопи; дак та нічого... не дошкуляє...

Тимчасом переможниця-жінка, поставивши на долівку каганця, розв'язала лантуха і заглянула в нього.

Та, мабуть, старечі її очі, що так добре побачили були мішка, цього разу обмилились.

— Е, да тут лежить цілий кабан!—скрикнула вона, плеснувши з радощів у долоні.

— Кабан! чуєш, цілий кабан!—штовхнув ткач кума:—а все ти наробив!

— Та так уже й буде...—знизнув плечима кум.

— Як то так? Чого ж ми повставали, відберімо мішка! ну, починай!

— Відійди геть! Оступись, кажу. Це наш кабан!—кричав підступаючи ткач.

— Геть забирайся, чортяча бабо, це не твоє добро!—казав, і собі наближаючись, кум.

Жінка взялася знову до коцюби, але Чуб саме тут виліз із мішка та й став серед сіней, потягаючись, як чоловік, що тільки но прочумався після доброго сну.

Кумова жінка скрикнула, об поли руками вдарившись, і всі, несамохіть, пороззявляли роти.

— Що це вона дурна каже: кабан! Це ж не кабан!— закинув кум, вилупивши очі.

— Чи ти'ба, якого чоловіка вперло в мішок!— сказав ткач, одсахнувшись назад із того ляку:— що хоч кажи, хоч лусни, а тут без нечистої сили не обійшлося. Та він же і в вікно не пролізе!

— Та це ж кум?— скрикнув кум придивившись.

— А ти ж думав хто!— усміхаючись мовив Чуб. Правда, славно удав я з вами штуку, а ви вже, бачця, збиралися мене з'їсти замість свинини? Стривайте но, я вас потішу: в мішку лежить ще щось таке, коли не кабан, то запевне порося, чи інша яка живність. Підо мною усе щось ворухилось.

Ткач та кум метнулись до мішка; господиня вчепилася собі з другого боку, бійка стинилась би знову, коли б дяк, побачивши тепер, що нема куди дітись, не видряпався з лантуха.

Кумова жінка, остовпівши, випустила з руки ногу, за яку взялася була волочити дяка з мішка.

— Ось і другий ще!— закричав зляканий ткач:— чорт зна яке настало на світі... аж голова морочиться... Не ковбаси й не паляниці, а людей беруть та й кидають у мішки!

— Це дяк!— мовив більше за всіх здивований Чуб:— от тобі й на! Оце то Солоха! посадовити в мішок... То ж то я бачу, у неї в хаті повно мішків... Тепер знаю я все: у неї в кожному мішку сиділо по двоє чоловіка. А я ж думав, що вона тільки-но мені одному... от тобі й Солоха!

Дівчата трохи здивувалися, не знайшовши одного мішка.

— Нічого робити, буде з нас і цього,— щебетала Оксана.

Всі гуртом узялися до мішка й поклали на сані.

Голова надумався мовчати, так собі міркуючи: коли він закричить, щоб його випущено та розв'язано мішка—дурні дівчата порозбігаються, здумують, що у мішку диявол сидить, і він зостанеться на вулиці, може, й до завтраго.

Дівчата, тимчасом, одностайно взявшись за руки, помчали, як вихор, санками по скрипучому снігу. Не одна й не дві з них, пустуючи, сідали на ґринджолята; інші, знову, вилазили аж на самого голову. Голова поклав усе перетерпіти. Нарешті, приїхали, відчинили 'навстіжень сінешні й хатні двері і з реготом утягли мішка.—Побачимо, що то лежить тут!—закричали всі, кинувшись розв'язувати.

Тут ікавка, що не давала голові просвітлої години увесь час, поки сидів він у мішку, до того, розходилася, що він почав ікати та кашляти на всю пельку.

— Ой, та тут сидить хтось!—закричали всі і з переляку кинулись прожогом у двері.

— Що за нечиста мати! Куди це вас несе, як очманілих?—запитав увіходячи в двері Чуб.

— Ой, тату!—промовила Оксана:—хтось сидить у мішку!

— В мішку? де ви його видерли, цього мішка?

— Коваль покинув його насеред дороги,—відповіли гуртом.

— Ну, чи не казав же я,—подумав собі Чуб.—Чого ж ви полякалися?

— Подивимось: ну бо, чоловіче, просимо не прогніватися, що не називаємо на ймення та по батькові, вилазь но з мішка.

Голова виліз.

— Ой!—скрикнули дівчата.

«То й голова заліз туди само», говорив сам до себе вражений Чуб, оглядаючи його з голови аж до п'ят. «Он воно як.. Е!..» більше він нічого не міг сказати.

Голові й самому було дуже ніяково, і він не знав, бідолаха, що почати.

— А надворі, мабуть, таки холодненько!—сказав він до Чуба звертаючись.

— Морозець є,—одказав Чуб.—А дозволь спитати, чим то ти мастиш свої чоботи, чи смальцем, чи, може, дьогтем?—Зовсім не те мав на думці сказати, хотілося йому поспитати:—як це ти, голово, та заліз у цей мішок?—але не розумів, як вимовилось зовсім що інше.

— Дьогтем краще,—сказав голова.—Ну, бувай здоров, Чубе!—Та й вийшов з хати, насунувши капелюху.

— Ну й навіщо це я запитав, з дурного розуму, чим він мастить чоботи?—промовив Чуб, поглядаючи на двері, куди вийшов голова:—ну й Солоха! Такого чоловіка, та щоб запакувати в мішок!.. бач, яка чортового сина баба! А я, дурило... Та де ж це той проклятущий мішок?

— Я його закинула в куток, нічого більше там уже немає,—відповіла Оксана.

— Знаю я добре ці штуки,—нічого немає. Подайте но його сюди: там ще один сидить! Струсніть но ним гарненько... Що, немає?.. Ото проклятуща баба! А поглянути тільки на неї: свята та божа, наче й скромного ніколи в рот не брала!

Та покиньмо Чуба, хай собі виказує на дозвіллі свою досаду, а вернімось до коваля, бо вже чи не дев'ята година на дворі.

Спершу моторошно здалося Вакулі, особливо як підлетів він од землі на таку височінь, аж нічого вже не міг побачити внизу, та пролетів, як тая муха, попід самим місяцем так, що коли б не нахилився трохи, то зачепив би його шапкою. Незабаром, одначе, підбадьорився та почав, навіть, підіймати чорта на глузи. Страх йому було смішно, як чорт чхав та кашляв, коли він скидав з шиї кипарисового хрестика та присував до нього. Навмисне він підіймав руку почувати голову, а чорт мчав іще швидше, думаючи, що

хотять його перехристити. Світло та ясно було вгорі. Повітря, легким сріблястим туманом поймає, було прозоре. Все було видко; і навіть можна було примітити, як, ніби той вихор, промчав проз них, сидячи в горшку, чаклун; як зорі, зібравшись до гурту, гралися в піжмурки, як клубочився хмарою осторонь від них цілий рій духів; як чорт, що танцював при місяці, скинув шапку, забачивши вершника-коваля; як летіла, вертаючись назад, мітла, на якій, очевидячки тільки по їздила, куди треба, відьма... Багато ще всякої погані зустрічали вони. Все те, коваля побачивши, на хвилину зупинялося подивитись на нього, а опісля знову шугало далі і провадило далі своє; коваль летів та й летів, і враз засіяв перед ним Петербург, увесь в огнях. (Тоді, якраз, чогось то була ілюмінація). Чорт, перелетівши через шлагбаум, перекинувся в коня, і коваль побачив себе на баскому румаку серед вулиці.

Боже ти мій! Стукіт, грюкіт, блиск; по обидва боки височіють чотирьохповерхові стіни; кінська тупотня, торохтіння коліс відкликалися громом та йшли луною з усіх чотирьох боків; будинки росли і ніби підіймались ізпід землі щоступінь; мости дрижали; карети літали; фурмани, фореси кричали; сніг свистів під тисячею саней, що мчали звідусіль; перехожі тупились та товпилися попід домами, каганцями визаними, і величезні тіні їхні манячіли по стінах, сгортаючи головами до коминів та дахів.

Зчудований оглядався коваль на всі боки. Йому здавалося, що всі доми уп'ялися в нього своїми незчисленними вогняними очима і дивились. Панів у критих сукном кожухах він побачив таку силу, що не знав, перед котрим шапку скидати. «Боже ти мій, боже, скільки тут того панства!» подумав коваль. «Я так собі гадаю, що кожен, хто тільки по пройде вулицею в кожусі, то й засідатель, то й засідатель. А ті, що проїжджаються в таких прегарних бричках із віконцями, ті як не городничі, то вже певно коми-

сари, а може й іще більше». Мізкування йому перебив чорт, запитавши:—Просто їхати до цариці, чи як?—«Ні, боязько», подумав коваль.—Тут десь, не знаю, стоять запорожці, що проїздили восени через Диканьку. Вони їхали із Січі з паперами до цариці; добре б таки з ними порадиться. Гей, сатано, залазь но до мене в кешеню та веди до запорожців!

Чорт миттю схуд і став такий маленький, що без жодного клопоту вліз йому до кешені. А Вакула не встиг оглянутись, як спинився перед великим будинком, ступив, сам не тямлячи як, на сходи, відчинив двері та аж поточився трохи назад від блиску, побачивши пишно прибрану кімнату: та обісмілювався трохи, впізнавши тих саме запорожців, що через Диканьку проїздили; сиділи вони на шовкових канапах, підобгавши під себе вимазані дьогтем чоботи і курили щонайкрепчий тютюн, званий звичайно корінцями.

— Здоровенькі були, панове! Боже вам допоможи! Ось аж де побачились!—сказав коваль, підійшовши близько та земно кланяючись.

— Що то там за чоловік?—запитався той, що сидів перед самим ковалем, у другого, що сидів подалік.

— Хіба не впізнали?—сказав коваль:—це ж я, Вакула, коваль! Як проїздили восени через Диканьку, то прогостювали, пошли вам, боже, здоров'ячка та многії літа, два дні без чогось. Я ще й нову шину натяг тоді на переднє колесо в вашій натичанці.

— А!—промовив той самий запорожець;—це той коваль, що малює так славно. Доброго здоров'я, земляче, чого тебе бог приніс?

— Та так собі, захотілось подивитись; кажуть...

— Що ж, земляче,—запитав запорожець пишаючись і бажаючи показати, що потрапить і по-московському:—што, бальной город?

Коваль і собі не хтів осоромитись та виказати себе

новаком, до того ж, як уже мали нагоду бачити, і сам він знався на письменній мові.

— Губернія знатная,—відповів байдужим голо-
сом:—що й казати, доми балшущі, картини висять
скрозь важнецькі. Многіі доми посписувані буквами
з сухозлітки до чрезвычайности. Нічого казати, роз-
чудесна припорція!

Запорожці, почувши таку вмілу мову з ковалевих
уст, склали про нього гадку дуже прихильну.

— Потім якось побалакаємо з тобою, земляче, до-
кладніше, а тепер ми їдемо зараз до цариці.

— До цариці? А чи не ласка ваша, панове, взяти
й мене з собою!

— Тебе?—промовив запорожець так, як говорить
доглядач до чотирьохлітнього свого вихованця, що
проситься посадовити його на справжню, на велику
коняку.—Що ж ти там робитимеш? Ні, не можна.—
На цій мові лице йому споважніло.—Ми, голубе,
будемо з царицею раду радити про своє.

— Та візьміть, будь ласка! — напосідав коваль.
—Проси!—шепнув він тихенько чортові, вдаривши ку-
лаком по кешені. Не встиг він цього сказати, а вже
другий запорожець мовить:

— Візьмим таки його, братця!

— А що ж, як узяти, то й узяти! — мовили
інші.

— Надівай же одержу таку, як і ми.

Коваль заходився одягатись у зелений жупан, коли
враз відчинилися двері, увійшов чоловік з брузу-
ментами і ознаймив, що пора їхати.

Чудно знову видалося ковалеві, коли помчав він
у величезній кареті, гойдаючись на ресорах, як по-
обидва боки втікали повз його чотирьохповерхові
будинки, а бруківка сама, здавалося, з громом ко-
тилася під ноги коням.

— Боже ж ти мій, якого світла!—думав собі ко-
валь:—у нас і вдень не буває так ясно.

Карета стала перед палатами. Запорожці позла-

зили, увійшли в пишні та розкішні сіни й побралися по сліпуче-освітлених сходах.

— Що за сходи!—шепотів коваль сам до себе:— шкода й ногами топтати. А які ж то оздоби! А ще кажуть: брешуть казки! еге, чи й не брешуть, до біса! Боже ти мій милий, що за поруччя, а яка робота! Та тут заліза самого карбованців таки на п'ятдесят вийшло!

Піднявшись вже на сходи, запорожці пройшли першу світлицю. Несміло йшов за ними коваль, щохвили боячися послизнутись на паркеті. Пройшли три світлиці, а коваль усе ще не переставав дивуватись. Увійшовши в четверту, він підійшов, мимоволі, до малюнка, що висів на стіні. Була то пречиста діва з дитятком на руках.

— Що за картина! Що за красне малювання! — метикував він:— так тобі аж горить! Як жива! А дитя святее! і рученята згорнуло, і усміхається, бідненьке! А фарби! Боже мій, боже, які фарби! Тут вохри, запевне, і на копійку не пішло, а все бакан та гришпан. А голуба так і грає! Лепська робота! Грунт, запевне, наводили блейвасом. Та проте, хоч і яке предивне тут малювання, але з цієї мідяної ручки,—провадив далі, підходячи до дверей та обмацуючи замка,—ще більше годиться дивуватись. Та як же ж то вироблена чисто! Я так собі думаю, все це німецькі ковалі за великі гроші робили...—Може б довго ще міркував коваль, коли б льокай з гальонами не штовхнув його під руку та не нагадав, щоб не одбивався од гурту.

Запорожці пройшли ще дві світлиці та й зупинились. Тут звелено їм дождити. У покої товпилося скілька генералів у гаптованих золотом мундирах.

Запорожці уклонилися на всі боки та й поставали собі купкою. За яку хвилину увійшов, у супроводі цілого почту, добре огрядний чоловік величної постави у гетьманському мундирі, в жовтих чобітках.

Волосся на ньому було розкудочене, на одному оці скалка, на обличчі вмальовувалась якась погордлива величність, у всіх рухах знати було звичку наказувати. Всі генерали, що досі виступали досить бундючно в золотих своїх мундирах, заметушились та з низенькими поклонами, здавалося, так і ловили кожне його слово та навіть щонайменший рух, щоб у цю ж мить полетіти виконувать його. Але гетьманові мов би й байдуже до того, він ледве кивнув головою та й підійшов до запорожців.

Всі запорожці до ніг йому вклонилися.

— Чи всі ви тутечки?—запитав він прокволом, вимовляючи слова трохи в ніс.

— Та всі, батьку!—відповіли запорожці, кланяючись знову.

— Не забудете казати так, як я вас навчав?

— Ні, батьку, не забудемо.

— Це цар?—запитав коваль у одного з запорожців.

— Який там тобі цар! Це ще тільки Потьомкин,—відповів той.

З другої кімнати почулись голоси, і коваль не знав, де свої очі подіти, коли увійшло безліч паній у сатових, з довгими хвостами вбраннях та придворців у каптанах, золотом гаптованих та з позалітаними кісками. Він тільки бачив блиск великий та й годі. Запорожці раптом попадали на землю і, як один, закричали:—Змилуйся, мамо, змилуйся!

Коваль, не бачучи нічого, простягся й собі з великою щирістю на підлозі.

— Встаньте!—пролунав над ними владний і разом милий голос.

Деякотрі придворці заметушились і взялися штовхати запорожців.

— Не встанемо, мамо, не встанемо, помремо, а не повстаємо!—галасували запорожці.

Потьомкин аж кусав собі губи, нарешті, пійшов сам і пошепки наказав щось одному зміж запорожців. Запорожці повставали.

Тоді одважився й коваль підвести голову і побачив перед себе невелику на виріст жінку, сказати навіть товсту¹², панудровану, з блакитними очима та з величною до того посмішкою, що все так упорядкала й могла належать самій лиш порфіроносній жінці.

— Найясніший обіцяв мене познакомити сьогодні з моїм народом, якого я ще досі не бачила,—казала блакитноока пані, цікаво розглядаючи запорожців.

— Чи добре вас тут контентують?—провадила далі, ізближаючись.

— Та спасибі, мамо! Харч дають добрий, хоч баранині тутешній куди там до нашої запорозької, чом би якось і не животіти?..

Потьомкин насупився, бачивши, що запорожці кажуть зовсім не те, чого він їх навчав.

Один із запорожців, прибравши поважної постави, виступив із гурту:

— Змилуйся, мамо! Чим тебе твій вірний народ прогнівив? Чи ми тягли руку за невірною татарвою; чи укладали які' угоди з турчином, а чи, може, зрадили тебе або хоч помислили зрадити? Завіщо ж неласка така? Спершу чули ми, що велиш еси скрізь будувати фортеці проти нас; опісля чули, що хочеш нас повертати¹³ на карабінерів: тепер чуємо про нові напасті. У чому ж звинуватилось військо запорозьке?¹⁴ В тому хіба, що перепровадило твоє військо через Перекоп та допомогло твоїм генералам порубати кримців?..

Потьомкин мовчав та недбало чистив маленькою щіточкою свої діаманти, що мав ними повинизувані руки.

— Чого ж хочете ви?—ласкаво та уважливо запитала Катерина.

Запорожці скинули один на одного значущим поглядом.

— Тепер час! Цариця запитує, чого хочете?—сказав сам до себе коваль та й гримнув як стій на землю.

— Ваша царська величносте, не звеліть іскарати, а звеліть помилувати! З чого, не в гнів вашій царській милості кажучи, зроблено черевики, що на ногах ваших? Я думаю, жоден швець, ні в якому на світі царстві, не зуміє так пошити. Боже ти наш єдиний, що б то було, коли б моя жінка та взулася в такі черевики!

Цариця засміялася. Все панство зареготалося й собі. Потьомкин і хмурнів і усміхався разом. Запорожці почали підштовхувати коваля, думаючи, чи не з'їхав він часом з глузду.

— Встань!—мовила ласкаво цариця,—коли вже так тобі заманулось мати такі черевики, то це легко зробити. Принесіть йому зараз же черевики найдорожчі, з золотом. Далєбі, мені дуже до вподоби ця простодушність. Оце вам,—провадила цариця, звертаючи погляд на повновидого, але трохи блідого чоловіка, що стояв осторонь, одягнений у простенький каптан з великими перламутровими гудзиками, з якого давалося пізнати, що він не належить до придворців:—річ, гідна дотепного пера вашого!

— Ви, ваша імператорська величність, надто ласкаві до мене. Тут треба, принаймні, Ляфонтена,—відповів, уклонившись, чоловік із перламутровими гудзиками.

— Щиро скажу вам: я й досі милуюся та не на милуюся з вашого «Бригадира». Ви напрочуд гарно читаете. Одначе,—казала далі цариця, звертаючися знову до запорожців:—я чула, що у вас на Січі ніколи не женяться.

— Як же, мамо! Та ж чоловікові, сама здорова знаєш, без жінки ніяк не прожити,—одказав той самий запорожець, що розмовляв із ковалем, і ковалеві дивно стало, почувши, що той запорожець, так добре знавши письменську мову, балакає з царицею, як навмисне, зовсім таки простацькою, мужичою, як то кажуть, говіркою. «Ну, й хитрі ж люди!» подумав собі: «певне недурно він це робить».

— Не ченці ми,—провадив далі запорожець:—а люди грішні. Ласі, як і всі чесні християни, до скороминки. Є у нас чимало таких, що мають жінок, тільки не живуть з ними на Січі. Єсть такі, що мають жінок у Польщі; є такі, що мають жінок на Україні, є, знову й такі, що й у Туреччині жінок мають.

Саме тут принесено ковалеві черевики.

— Боже ж ти мій, боже, що ж то за оздоба!—скрикнув він радісно, ухопивши черевики.—Ваша пресвітла величність! Що ж, коли на ногах такі от черевики, та либонь ходите ви в них, ваше благородие, і на лід ковзатися¹⁵, то вже які то самі ніжки мають бути? Я так собі думаю, що вже не інакше, як із чистого сахару.

Цариця, що й справді мала на диво стрункі та прегарні ніжки, мимохіть усміхнулася, чуючи такий комплімент від простодушного коваля,—був з нього, одягненого по запорозькому, справжній красень, хоч і мав він надто смагляве лице.

Зрадівши, що так приязно з ним та прихильно розмовляють, коваль наважився вже був питати гарненько у цариці про все: чи правда тому, що царі їдять тільки мед та сало, та багато дечого іншого,—але почувши, що запорожці штовхають його попід боки, поклав краще мовчати; і коли цариця, звернувшись до дідів, взяла розпитувати, як то там у них живуть на Січі, які звичаї поводяться,—він, відійшовши назад, нагнувся до кешені, промовив стиха: «Винось мене звідси хутчій!» та й опинився раптом за шлагбаумом.

— Утопився! Їй-богу, втопився! От щоб я з цього місця не зійшла, коли не втопився!—докотіла гладка ткачіха, стоячи між диканськими молодіцями посеред вулиці.

— Що ж, хіба я вам брехуха яка? Хіба я в кого корову украла? Чи кому, може, наврочила, що мені не ймуть віри?—верещала баба в козацькій свиті, з синім носом, розмахуючи руками:—та щоб мені

по вік судній води не захотілось пити, коли стара Переперчиха не бачила сама на власні очі, як повісився коваль!

— Коваль повісився? От тобі й на!—сказав голова, виходячи од Чуба; спинився й протисся ближче до гурту, де йшла ця розмова.

— Скажи лучче, щоб тобі горілки не захотілося пити, стара п'янюго!—огризалась ткачиха:—треба бути такій дурноверхій, як ти, щоб вішатися! він утопився, утопився в ополонці! Це я так само добре знаю, як те, що ти була допіру у шинкарки.

— Соромітнице! Вач, вона чим дорікає?—одсврювалась баба з синім носом.—Мовчала б уже краще така непотріб! Хіба думаєш, я не знаю, що до тебе дяк щовечора ходить?

Ткачиха спалахнула.

— Що дяк? до кого дяк? Що ти там брешеш?

— Дяк?—заспівала, пробиваючись до них, дячиха у заячому кожущку, синьою китайкою критому.—Я вам покажу дяка! Котра це каже: дяк?

— Та ось до кого дяк учащає!—сказала баба з синім носом, показуючи на ткачиху.

— То це ти, суко,—закричала дячиха, до ткачихи підступаючи:—то це ти, відьмо, напускаєш на нього туману та лихими зіллями напуваєш, щоб до тебе ходив?

— Відчепись од мене, сатано!—говорила, назад оступаючись, ткачиха.

— Ач, триклята відьма! Бодай же ти не діждала своїх діток бачити, ледащице паскудна! пху!..—і дячиха плюнула просто межі очі ткачиси.

Ткачиха хотіла й собі так само зробити, та замість того плюнула в неголену бороду голові, який протисся був, щоб краще все почути, аж до самих супротивниць.

— Ах, ти ж бабера погана!—закричав голова, утираючись полою та замахуючись батогом. Всі з лайкою сипнули врозтіч.

— Фе, бридота!—приказував він, усе ще обтираючись.—То коваль, виходить, утопився. Боже ти мій! а що ж то за скусний маляр з нього був, які гострі серпи, плуги умів, викувувати, яка сила була! Еге,—провадив далі, замислений:—таких людей мало в нас на селі. То ж то я, ще сидючи в проклятому мішку, примічав, що він, бідолаха, дуже вже смутний та невеселий. Оце тобі й коваль! Був, а тепер і нема. А я ще збирався підкувати свою рябу кобилу!..—і перейнятий такими побожними думками; голова поплентався тихо додому.

Оксана збентежилась, такі почувши вісті. Мало йняла вона віри Переперчишиним очам та терсвеням бабським; знала, що богобоязливий коваль не зважиться занастити свою душу. Та що, коли він і справді пішов, наповратившись, ніколи більше не вертатись у село? А навряд чи й деінде знайдеться такий молодець, як коваль. Він же так кохав її, за усіх найдовше перетерплював він її вередування! Красуня цілу ніч під своїм укривалом поверталася з правого боку на лівий, а з лівого на правий,—і не могла заснути. То, розкидавшись з чарівними розкошами, які нічна пільма ховала навіть од неї самої, вона мало не вголос лаяла себе. То, стипившись, наважувалась ні про що не думати—і все думала. І вся вогнем горіла; а на ранок закохалася в коваля аж по самі уші.

Чуба Вакулина доля не втішила й не засмутила. Він думав уже про одне: ніяк не міг забути Солошиної зрадливісті і спросоння навіть лаяв та картав її.

Розвиднилось. У церкві ще до схід сонця було повно людей. Підстаркуваті жінки, в білих намітках, в білих суконних свитках, побожно христились, з самого приходу стоячи. Дворянки, в зелених та жовтих кофтах, а деякі навіть у синіх кунтушах із золотими вильотами, стояли перед них. Дівчата, що на головах мали понамотувані цілі крамниці стрічок,

на шиях намиста, хрестів та дукатів, намагалися протовпитись щоближче до іконостасу. Та попереду всіх стояли дворяни, звичайні собі селяни, з ву-сами, з чубами, з товстими потилицями, тільки що погідголювані, мало не всі в кобеняках, з-під яких виставлялася біла, а в декого й синя свитка. На всіх обличчях, куди оком кинь, сяяло свято: голова облизувався, бачучи, як то він розговлятиметься ковбасою; дівчата помишляли про те, як будуть ковзатися з хлопцями на льоду; баби щиріше, ніж коли, шептали молитви. На всю церкву чути було, як козак Свербигуз бив поклони. Одна тільки Оксана стояла сама не своя. І молилася й не молилася. На серці в неї спливалосся стільки всяких почувань, одно від одного болючіших, одно від одного сумніших, що обличчя її виявляло тільки великий неспокій; слези бриніли в очах. Дівчата не могли ніяк добрати розуму, від чого це їй сталось, і в голову собі не клали, що причина тому коваль. Однак, не сама тільки Оксана думала та передумувала про коваля. Всі громадяни постерегли, що свято наче й не свято. Все нібито чогось бракувало. А тут ще дяк, як на лихо, після подорожі в мішку охрип та деренчав насилу-силу; що правда, заїжджий півчий гарно таки потягав баса; що ж то вийшло б, якби ще й коваль: він усе, бувало, скоро заведуть «отче наш» або «іже херувими», стане на криласі і виводить відтіль на той самий глас, що й у Полтаві співають. До того ж він один правив у церкві за титаря. Вже й заутреню одправили; по заутрені одійшла обідня... Де ж це й справді той коваль запроторився?

Ще дужче на останку ночі поспішався чорт із ковалем назад. І миттю опинився Вакула біля своєї хати. Саме в той час заспівав півень.

— Куди?—закричав він, ухопивши за хвіст чорта, що намірявся дременути:—чекай но, приятелю, це ще не все: я ж іще не подякував тобі.—Та схопивши

хвойдину, вперіцив його три рази, і бідолашний чорт припустив навтьоки, як дядько, що допіру одпарив його засідатель. Так, от замість одурити, спокусити та пошити в дурні інших, ворог чоловічеський сам попав на слизьке.

Після цього Вакула ввійшов у сіни, зарився в сіно та й проспав аж до обіда. Прокинувшись, він злякався: сонце підбилося вже височенько.—Я ж проспав і заутреню і обідню!—Тут побожний коваль удався в тугу, міркуючи собі, що це, певне, бог навмисне, караючи його за грішну думку занепасти свою душу, наслав сон, який не дав йому навіть в церкві побувати такого великого свята. Та заспокоївши себе тим, що в ту неділю висповідається у всьому перед попом, та од сьогоднішнього таки дня стане бити по п'ятдесят поклонів цілісінський рік, заглянув він до хати; але там не було нікого. Солоха, як видно, ще не повернулась. Потиху витяг він із-за пазухи черевки і знову зачудувався, дорогу роботу ровглядаючи та згадуючи дивні дива минулої ночі; умився, причепурився якнайкраще, одягся в те саме убрання, що добув у запорожців, витяг із скрині нову шапку з решетилівських смушків з синім верхом, що не надівав ще й разу, одколи купив її, ще в Полтаві будвши; витяг нового пишно-барвистого пояса; поскладав усе це разом з нагайкою в хустку та й попростував до Чуба.

Чуб витріщив очі, як увійшов до нього коваль, і не знав на що дивуватись: чи на те, що коваль воскрес, чи на те, що коваль насмілився до нього прийти, чи на те, нарешті, що він вистроївся на такого чепуруна та запорожця. Але ще більше він зумився, коли Вакула розв'язав хустку та поклав перед ним новісіньку шапку та невиданого ще на все село пояса, лосом:

Змилуйся, батьку, не гнівайсь! Ось тобі й на—а сам бухнув йому в ноги і промовив благучим гогайка; бий, скільки душа схоче, віддаюсь тобі в руки:

у всьому каюсь; бий, та не гнівайся тільки. Ти ж колись братався з покійним батьком моїм, хліба-соли разом заживали та могоричі пили.

Чуб, таки не помалу вдоволений, хоч того й не показуючи, дивився, як коваль, що нікому на селі не дозволяв собі в кашу наплювати, згинав у руці п'ятаки та підкови як гречані млинці, той самий коваль валявся в ногах у нього. Щоб собі це більшої ваги надати, Чуб узяв нагайку й вдарив його тричі по спині:

— Ну, буде з тебе, вставай! Старих людей завсіди слухай. Забудьмо все, що було поміж нами. Ну, а тепер кажи, чого тобі хочеться?

— Віддай, батьку, за мене Оксану!

Чуб подумав трохи, споглянув на шапку та пояса, — шапка була чудесна, пояс теж незгірший, — згадав зрадницю Солоху і зважливо сказав:

— Добре! засилай сватів!

— Ой! — скрикнула Оксана, ступивши на поріг та побачивши коваля, і вп'яла у нього здивовані та радісні очі.

— Ось поглянь, які я тобі приніс черевики, — промовив Вакула: — то ж ті самі, що цариця носить.

— Ні, ні, не треба мені черевиків, — одказала вона, відмахуючись руками та не зводячи з нього очей: — я й без черевиків... — не договорила далі й зашарілася.

Коваль наблизився, взяв її за руку; красуня й оченята спустила. Ніколи не була вона така навдивовижу хороша.

Зчарований коваль тихенько поцілував її, обличчя їй ще більше спалахнуло, і вона стала ще вродливіша.

Проїздив, якось, через Диканьку блаженної пам'яті архиерей, похваляв місце, де стоїть село, та ідучи вулицею й став перед новою хатою.

— А чия це хата така розмальована? — запитав преосвященний у гарної молодиці з немовлятком на руках, що стояла коло дверей.

— Ковалева Вакулина!—відказала йому, кланяючись Оксана, бо то ж таки й була вона.

— Славно, лепська робота, — мовив преосвященний, розглядаючи двері та вікна. А вікна всі обведені були червоною фарбою; скрізь же по дверях були козаки на конях із люльками в зубах. Та ще дужче похвалив преосвященний Вакулу, як дізнався, що він додержав церковного покаяння та покрасив без грошей всього лівого криласа зеленою фарбою з червоними квітками. Проте ще не все: на стіні збоку, як увійдеш у церкву, змалював Вакула чорта в пеклі, та такого ж тобі мерзенного, що всі плювали, побіля нього проходячи; а молодиці, тільки но розплачеться у котрої на руках дитина, зараз було підносить її до картини та й каже:—бач, ось яка кака намальована!—І дитя, стримуючи слізоньки, скося поглядало на картину і тулилося до материного лона.

СТРАШНА ПОМСТА

I

Шумить, гремить край Київ: осавула Горобець справляє весілля свого сина. Наїхало багато людей до осавули в гості. В старовину любили добре попоїсти, ще більш випити любили, а найбільше любили погуляти. Приїхав на гнідому коні своїм і запорожець Микитка просто з п'яного гульбища з Перемишляполя, ¹ де частував він сім днів та й сім ночів червоним вином шляхтичів королівських. Прибув і побратим осавулів, Данило Бурульбаш, з того берега Дніпра, де між двома горам стояв його хутір, з молодю дружиною Катериною і з однолітком сином. Дивувалися гості на біле лице пані Катерини, на чорні брови, як німецький оксамит, на ошатну сукню і спідницю з блакитного полутабенку та на чоботи із срібними підковами; та ще більше дивувалися з того, що не приїхав разом з нею старий батько. Тільки один рік і жив він на Задніпрі, а двадцять і один тинявся незнать де і вернувся до дочки своєї, коли та вже пішла заміж і породила сина. Він десь то багато б знав розказати дивного. Та чом би й не розказати, так довго бувавши по чужих світах! Там десь то все не так: і люди не ті, і церквів нема Христових... Та він не приїхав.

Гостям подавали варенуху з сливами та родзинками і на чималім гарілі коровай. ² Музики взялися до шкоринки, спеченої разом з грошима, і притихши на часину, поскладали коло себе цимбали, скрипки й бубни. На той час дівчата й молодиці, втершись

вишиваними хустками, знов виступали з лави, а парубки, узявшись в боки й гордовито навкруги поглядаючи, зібрались були полетіти їм назустріч,—коли це старий осавула виніс дві ікони благословити молодих. Ті ікони були у нього від праведного схимника, старця Варфоломея. Не багаті на них ризи, не горять вони ні сріблом, ні золотом, та ніяка нечиста сила навіть не торкнеться того, у кого вони в домі. Звівши ікони догори, осавула збирався проказати коротку молитву... коли це закричали ізлякавшись ті що бавилися на землі діти, а слідом за ними поточивсь народ, і всі, злякані, показували пальцями на переднього серед них козака. Хто він такий, ніхто не знав. Та він уже протанцював напрочуд козачка і розвеселив був людей коло себе. Коли ж осавула ізвів ікони, вся стать козакова відмінилась: ніс виріс і скривився набік, замісто карих плигають зелені очі, губи засинились, підборіддя почало дрижати й загострилося мов піка, ікло вибігло з рота, з-за голови надувся горб, і був козак—уже дід.

— Це він! Це він!—кричали люди, тісно збиваючись до купи.

— Чародій³ появився знову!—кричали матері, хапаючи своїх дітей на руки.

Велично й сановито вийшов наперед осавула і промовив голосно, наставивши проти нього ікони:

— Згинь ти, подобо сатани, тут тобі не місце!—І, зашипівши і клацнувши як вовк зубами, згинув дивовижний дід.

Покотились і зашуміли, що море те в негоду, пересяди серед народу та розмови.

— Що це за чародій?—допитувались молоді та небувалі люди.

— Буде лихо!—говорили старі, головою крутячи. І скрізь, по всьому широкому подвір'ї осавуловім, почали гуртуватися люди і слухати, що повідають про дивного чародія. Та всі говорили різно і певного чого ніхто не вмів сказати про нього.

На двір викотили бочку меду і чимало поставили ві дер грецького вина. Все знов повеселішало. Вдарили музики: дівчата, молодиці, хвацьке козацтво, в барвистих жупанах, полетіли. Дев'яностолітня й столітня старизна, підпивши, пішла й собі пританцювувати, згадуючи нестак і марно пропащі роки. ⁴ Гуляли до пізньої ночі, гуляли так, як тепера та й не гуляють. Почали гості розходитись, та мало хто подався додому. Багато зосталось ночувати в осавули серед широкого двору; а ще більше козацтва поснуло само, непрохане, під лавками, на долівці, коло коня, під хлівом: де заточилась з хмелю козацька голова, там і лежить і хропе на весь Київ.

II

Тихо світить по всьому світу. То місяць зійшов з-за гори. Ніби дамаським дорогим та білим, як той сніг, серпанком укрив він горовитий берег Дніпра, і тінь зайшла ще далі в соснові нетри.

Серединою Дніпра плив дуб. Сидять спереду два хлопці, чорні козацькі шапки набакир, і з-під весел, як з кресала іскри, летять бризки на всі боки.

Чом же не співають козаки? Чом про те не говорять, як вже ходять ксьондзи по Україні і перехрищують козацький люд на католиків; ні про те, як два дні билась орда при Солонім озері. Як їм співати, як споминати про славні діла: пан їх Данило затуманився, і рукав кармазинового жупану спустився з дуба і черпає воду. Пані їх Катерина тихо колише дитину і очей з неї не зводить, а на опатну сукню, неприкриту полотном, сірим порохом сідає вода.

Любо подивитися ⁵ з середини Дніпра на високі гори, на широкі луки, на зелені ліси! Гори ті—не гори: підгір'я в них нема, внизу в них, як і зверху, гостра верховина, і під ними, і над ними високе небо. Ті ліси, що на пагорах, не ліси: то волосся вирросло на кудлатій голові в лісового діда. Під нею в⁶ воді

миється борода, і під бородою, і над волоссям високе небо. Ті луги—не луги: то зелений пояс вперезав посередині кругле небо, і в верхній половині, і в нижній половині гуляє місяць.

Не дивиться пан Данило навкруги, дивиться лиш на молоду дружину свою.

— Що, дружино моя молода, Катерино моя золота, в печаль вдалася? ⁶

— Не в печаль я вдалася, Данило, мій пане! Налякали мене предивні речі про чародія. Кажуть, що він народився такий страшний... і ніхто серед дітей не хотів з ним гратись. Слухай, пане Данило, яке страшне розказують: ніби йому все ввижалося, що всі сміються з його. Стрінеться йому над темний вечір якийсь чоловік, то все йому здається, що він роззявляє рота і вискалює зуби. І другого дня знаходили мертвого того чоловіка. Моторошно, страшно було мені, як слухала я цих речей,—говорила Катерина, виймаючи хустку і витираючи нею лице приспаної на руках дитини. На тій хустці вона сама повишивала червоним шовком листя й ягідки.

Пан Данило не озвався і поглядав усе в темний бік, де далеко, з-за лісу, чорнів земляний вал, а з-за валу височів старий замок. Над бровами раптом ⁷ прорізались три зморшки; ліва рука гладила молодцькі вуса.

— Не так і страшно, що чародій,—говорив він,—як страшно, що гість він недобрий. Що за примха напала його сюди приволоктися? Я чув, що хочуть ляхи ставити якусь фортецю, щоб утнути нам шлях до запорожців. Може це й правда... Я розкидаю ⁸ чортяче гніздо, скоро тільки зачую, ⁹ що в ньому завелось якесь пристановище. Сплю старого чаклуна, що й воронам не буде на поживу. Щось мені здається, чимало в нього золота і всякого добра. Он де живе цей диявол! Коли в нього не без золота... Зараз будемо плисти коло хрестів—це гробовище. Тут гние його нечисте предків'я. Повідають, всі вони

ладні були себе продати за шеляг сатані з душею і з подертими жупанами. Коли ж у нього й справді є золото, то гаятись нема чого тепер: не завжди на війні здобудеш...

— Ой, знаю, що замислив ти: не віщує мені нічого доброго зустріч із ним. А ти таким важким духом дихаєш, так гостро поглядаєш, брови тобі так хмарно налягли на очі!..¹⁰

— Мовчала б ти, бабо!⁶¹ — з серця сказав Данило:— з вами хто злигається, сам бабою стане. Хлопче, дай-но огню до люльки! — Тут обернувся він до одного з гребців, і той, вибивши з своєї люльки жар, почав перекладати його до люльки свого пана.

— Чаклуном мене лякає!—казав далі пан Данило.— Козак, хвалити бога, ні чортів, ні ксьондзів не боїться. Оце було б діла, якби ми жінок почали слухати! Чи так, хлопці? Жінка козацька—люлька та шабля гостра!

Катерина примовкла, втопивши очі в сонну воду; а вітер збирав у зморшки воду, і весь Дніпро брався сріблом, як вовча шерсть серед ночі.

Дуб повернув і пішов близько лісистого берега. На березі мріло гробовище: ветхі хрести купилися до гурту. Не росте між ними калина, ні трава не зеленіє, тільки місяць гріє їх з небесної високости.

— Чи чуєте, хлопці, щось кричить? Чи не гукає нас хто на допомогу!—сказав пан Данило, обернувшись до гребців своїх.

— Чути гомін, і, здається, відтіля,—разом сказали хлопці, показуючи на гробовище.

Та все стихло. Дуб повернув і став обходити береговий виступ. Враз гребці поспускали весла і прикро вставились очима. Застиг і пан Данило: страх і холод продерся в козацькі жили.

Хрест на могилі захитався, і тихо знявся з неї висохлий мертвець. Борода до пояса; на пальцях довгі кігті, від самих пальців довші. Тихо підвів він руки догори. Лице йому міналося і перекривив-

лось. Страшну м'юку, видимо, зносив він.—Душно мені! душно!—простогнав диким, нелюдським голо-сом. Голос його, як той ніж, різав по серцю, і мерт-вець ураз сунув під землю. Захитався другий хрест, і знов вийшов мертвець, ще страшніший, ще вищий від першого: увесь заріс; борода до колін, і ще довші костяні кігті. Ще страшніше закричав він:—Душно мені!—і пішов під землю. Похитнувся третій хрест, підвівся третій мертвець. Здавалося, самі лиш кості звелися високо над землею. Борода аж по самі п'яти; пальці з довгими кігтями вп'ялися в землю. Страшно простяг він руки догори, наче хотів сягнути місяця, і закричав так, якби хтось пиляв його жовті кості...

Дитя, приспане на руках у Катерини, заплакало і збудилось; сама пані скрикнула; гребці погубили шапки в Дніпрі; та й сам пан здригнувся.

Все враз ізникло, як і не було; а хлопці таки дов-генько не бралися за весла. Заклопотаний Буруль-баш глянув на молоду дружину свою, що злякана гойдала на руках розплакану дитину, пригорнув її до серця й поцілував у чоло.

— Не лякайся, Катерино! Глянь: нічого нема!—говорив він, показуючи навкруги.—Це чаклун хоче настрашити людей, щоб ніхто не добрався до нечистого гнізда його. Та самих бабів він і налякає цим! Дай но сюди мені на руки сина!

Сказавши це, підняв пан Данило свого сина вгору і підніс до губів:—Що ж, Іване, не боїшся ти чаклу-нів? ні, кажи, тату, я—козак! Годі бо, покинь пла-кати! От додому приїдемо! А приїдемо додому, мати нагодує кашею; покладе тебе в колиску спати, заспіває.

Люлі, люлі, люлі!
Люлі, синку, люлі!
Рости ж, синку, в забаву!
Козачеству на славу,
Воріженькам в розправу! ¹²

— Слухай, Катерино! здається мені, що батько твій не хоче жити в злагоді з нами. Приїхав понурій,

суворий, сердиться, чи що... Ну, коли сердитий, то чого й приїжджати? Не схотів випити за козацьку волю! Дитини не погойдав на руках. Спершу хотів був я звірити йому все, що лежить на серці, та скувало щось мене, і мова запнулася. Ні, не козацьке в нього серце! Козацькі серця коли вже де зійдуться, то як не вискочать з грудей одно другому назустріч! Що, хлопці мої любі, чи скоро берег? Ну, шапки я вам нові дам. Тобі, Стецько, дам в оксамит із золотом оздоблену. Зняв я її разом з головою в татарина. Увесь його знаряд припав мені, саму лиш його душу випустив я на волю. Ну, приставай! от, Іване, ми й приїхали, а ти все плачеш! Візьми його, Катерино!

Всі повиходили. З-за гори стало видно солом'яний верх; то батьківський будинок пана Данила.¹³ За ними ще гора, а там вже й поле, а далі, хоч сто верстов пройди, не знайдеш ні одного козака.

III

Хутір пана Данила поміж двома горами у вузькій балці, що бігла до Дніпра. Невисокі в його будинки: хата знадвору як і в простих козаків. І в ній одна світлиця, та вистачає там місця і йому, і дружині його, і старій служниці, і десятьом виборним хлопцям. Кругом стін вгорі йдуть дубові полиці. Густо на них стоять миски, горшки для трапези. Єсть там і кубки срібні, і чарки, золотом цяцьковані—даризна і здобуток з війни. Нижче висять дорогі мушкети, шаблі, пицалі, списи. По волі і з неволі дісталися вони від татар, турків і ляхів. Тим то вони такі й пощерблені. На їх поглядаючи, пану Данилові як на живі знаки згадуються його бойові герці. По-під стінами, внизу, дубові, рівно тесані лавки; коло них, перед лежанкою, висить колиска на вірвечках, прив'язаних до кільця у стелі. У всій світлиці долівка гладенько бита і мащена глиною.

На лавці спить з дружиною пан Данило, на ле-

жанці стара служниця; в колисці бавиться і присипляється мале дитя; на долівці покотом сплять хлопці.¹⁴ Та козакові краще спиться на чистій землі під ясним небом; йому ні пуховика, ні перини не треба: підмостить він собі під голови свіжого сіна і вільно простягнеться на землі. Весело йому, прокинувшись серед ночі, глянути на високе, засіяне зорями небо і стрепенутись від нічного холоду, що відсвіжив козацькі кості; потягаючись і буркочучи крізь сон, запалює він люльку і закутується глибше в теплий кожух.

Нерано прокинувся Бурульбаш після вчорашнього погуляння, а прокинувшись сів у кутку на лаві й почав гострити нову, що виміняв, турецьку шаблю; а пані Катерина взялася гаптувати золотом шовковий рушник.

Коли це увійшов Катеринин батько, розгніваний, хмурий, із заморською люлькою в зубах, підійшов до дочки і гостро почав допитуватися: що за причина тому, що так пізно вернулась вона додому.

— Про таке, тестю, не її, а мене б питатися! Не жінка, а чоловік одвіт держить. Такий бо в нас звичай,—не прогнівайся!—говорив Данило, не кидаючи своєї роботи,—може по яких бусурменських землях так не заведено,—то я вже не знаю.

Кров шибнула до понурого обличчя тестевого, і очі дико блиснули:—Кому ж, як не батькові, наглядати за своєю дочкою?—бурмотів він.—Ну, то я тебе питаю: де волочився до пізньої ночі?

— А, це вже до діла, тестю добрий! На це я тобі скажу, що я давно вже не з тих, що баби сповивають. Бував я на коні, шаблю гостру в руках вдержав би. Ну, та й ще дечого тямлю... Тямлю, щоб нікому за те, що я чиню, справи не здавати.

— Бачу, Данило, знаю, що хочеш ти сварки! хто криється, у того десь то недобре на умі.

— Думай, що хочеш!—мовив Данило,—та й я думку маю. Хвалити бога, ще ні в однім нечистім ділі не

бував; завсіди боронив я віру православну та отчизну; не так, як інші зайдисвіти, що тиняються бозна де, коли православні на смерть б'ються, а тоді наскочать збирати не ними сіяне жито. Навіть на уніятів тих не скидаються, не заглянуть до божої церкви. Таких би треба допитати крутенько, де то вони волочаться.

— Гей, козаче! щоб ти знав... я не дуже влучаю: не багато, а за сотню сажнів куля моя прошиває серце. Та й рубатися я не мастак: від чоловіка зостаються хіба шматочки, от не більші за крупу, що на кашу.

— Я готовий,—одмовив пан Данило, легко розтявши повітря шаблею, буцім то знав, на що її гострив.

— Данило!—закричала вголос Катерина, схопивши його за руку і на ній повиснувши.—Згадай, безуме, поглянь, на кого ти руку здіймаєш!.. Батьку, як той сніг біла твоя голова, а ти розпалився як необачний хлопець!

— Жінко!—грізно гукнув Данило:—ти знаєш, не люблю я цього; дивись свого бабського діла!

Шаблі страшно брязнули; залізо рубало залізо, і іскрами, як приском, обсипали себе козаки. Плачучи подалася Катерина до другої світлиці; впала на постіль і затулила уші, щоб не чути брязкоту шабель. Та не так билися козаки, щоб можна було приглушити ті удари. Серце її мало рватися на шматки. По всьому її тілу, чула вона, билися ті удари: тук, тук!—Ні, не сила терпіти... Може, кров червона вже струмком біжить із білого тіла. Може, оце знемагає мій милий; а я тут лежу!—І вся ізблідла, ледве дух одводячи, ввійшла до хати.

Рівно й страшно бились козаки; ні той, ні той не перемагає. Ось насідає Катеринин батько, подається пан Данило. Наступає пан Данило, поступається понурий батько, і знову нарівні. Киплять. Розмахнулись... гах! Шаблі дзвенять... і з громом на бік одлетіли клинки.

— Хвалити бога!—промовила Катерина і скрик

нула знову, як побачила, що козаки взялися за мушкети. Поправили кремені, звели курки.

Стрельнув пан Данило, не влучив... Націлився батько... Та він стар чоловік; він бачить не так ясно, як молодий; а таки не дрижить його рука. Розлігся постріл... Поточився пан Данило. Кров червона за-красила лівий рукав козацького жупана.

— Ні!—крикнув він,—не продам себе так дешево. Не ліва рука, а правиця отаман. Висить у мене на стіні пистоль турецький: ще ніколи не було, щоб він зрадив мене. То йди зо стіни, давній товаришу! ставай другові до послуги!

Данило сягнув рукою.

— Данило!—несамовито закричала, схопивши його за руки й кинувшись йому до ніг, Катерина:—не за себе благаю. Мені один кінець: недостойна та жона, що живе після свого мужа. Дніпро, холодний Дніпро буде моєю домовиною... Та зглянься ж на сина, Данило! зглянься на сина! Хто пригріє бідну дитину? Хто приголубить його? Хто навчить його літати на воронім коню, битися за волю й за віру, пити-гуляти по-козацькому? Загинеш, мій сину, загинеш! Не хоче тебе знати батько твій! Дивись, як одвертається од тебе. О! я тепер знаю тебе! Ти звір, а не людина! Вовче серце в тебе, а думка лукавої гадини! Я ж думала, що в тебе хоч крихточка жалю є, що в твоїм кам'янім тілі людське чуття горить. Як же страшно я завелася! Тобі це радість дасть. Твої кості танцюватимуть весело в гробі, зачувши, як нечестиві звірі-ляхи вкинуть в огонь твого сина, коли син твій буде кричати під ножами та окропом. О, я знаю тебе! Ти рад був би з домовини встати і роздимати шапкою огонь, що вихором узявся під ним!

— Годі, Катерино! іди до мене, мій любесенький Іване, дай я поцілую тебе! Ні, дитино моя, ніхто не зачепить і волосинки твоєї. Ти виростеш на славу отчизні; як той вихор, будеш ти літати перед козаками, в оксамитній шалочці на голові, з шаблею

гострою в руці. Подай же, батьку, руку! Забудьмо, що було між нами! Як чим тебе скривдив, каюсь. Чого ж ти не даєш руки?—говорив Данило Катериніному батькові, що все стояв на місці, не показуючи на лиці своїм ні гніву, ні замирення.

— Батьку мій!—крикнула Катерина, обнявши й поцілувавши його:—не будь неблаганний, даруй Данилові: він тобі більше не завдасть жалю!

— Тебе тільки ради, моя дочко, дарую!—одмовив він, її поцілувавши і чудно блиснувши очима.

Катерина стенулася трохи: чудний їй здався і поцілунок, і дивний блиск очей. Вона схилилася на стіл, де зав'язував поранену свою руку пан Данило, передумуючи, що не гаразд і не по-козацькому вчинив, просивши йому дарувати, коли нічим не винен.

IV

Засвітився день, та не ясний: небо хмарилось, і тонкий дощ сіявся на поля, на ліси, на широкий Дніпро. Збудилася пані Катерина, та не радісна: очі заплакані, і вся вона смутна та невпокійна.

— Мужу мій милий, мужу дорогий! дивний сон мені снився!

— Який сон, Катерино, пані моя люба?

— Снилось мені, так чудно, і так ясно, наче зараз бачу, снилось мені, що батько мій та й єсть ота потвора, що бачили в осавули. Та прошу я тебе, не йми віри снам: чого у сні не привидиться! Буцім то стояла я перед ним, дрижала вся, страхалась, і від кожного слова його стогнали мої жили. Якби ж ти чув, що він говорив...

— А що ж він говорив, Катерино моя золота?

— Говорив він: ти глянь на мене, Катерино, я вродливий! Люди дарма кажуть, що я поганий. Я буду тобі гарним мужем. Подивись, як я свічу очима! Тут він повів на мене огненними своїми очима, я крикнула і прокинулася.

— Ну, сни чимало правди кажуть. Та чи знаєш ти, що за горою не дуже тихо? Чи не ляхи стали виглядати знову? До мене Горобець засилав переказати, щоб я не спав. Марний клопіт: я й так не сплю. Хлопці мої цієї ночі засікали дванадцять засік. Посполитих почастиємо олив'яними сливами, а шляхтичі танцюватимуть і від батогів.

— А чи батько про це знає?

— Сидить мені в печінках твій батько! я й досі розгадати його не вмю. Десь то чимало нагрішив він у чужій землі. Справді, що воно за причина: живе вже з місяць і хоч би коли розходився, як годиться козакові! Меду не схотів випити. Чуєш, Катерино, не схотів того меду випити, що я витрусив у берестівських євреїв.¹⁵ Гей, хлопче!—гукнув пан Данило,—біжи, малий, до пивниці та наточи меду. Навіть горілки не п'є. Лиха година! Я гадаю, пані Катерино, що він і в господа Христа не вірує. Га? як тобі вдається?

— Не знати, що говориш ти, пане Данило!

— Дивно, пані,—казав Данило, беручи глиняний кухоль від козака:—погані католики та й ті ласі до горілки; не п'ють хіба що тільки турки. А що, Стецько, багато лизнув меду в погребі?

— Та тільки покуштував, пане!

— Брепеш, песький сину! Оп де мухи як пообсідали вуса! По очах бачу, що хильнув з піввідра. Ой, козаки! що за хвацький народ! Все ладен для товариша, а хмільне сам висушить. Я, пані Катерино, щось давненько вже п'яний був. Га?

— Чого давно! а минулого...

— Не бійся, не бійся, більше кухля не вип'ю. А он і наш турецький ігумен суне до хати!—буркнув він крізь зуби, побачивши тестя, що нагинці входив у двері.

— А що ж це таке, дочко?—казав батько, знявши шапку й поправляючи пояса, де висіла шабля з незнаними самоцвітами:—сонце вже височенько, а в тебе обід не готовий.

— Готовий, батьку, обід, зараз поставимо! виймай горшки з галушками!—сказала пані Катерина до старої служниці, що обгирала дерев'яний посуд,—або нехай я сама вийму,—говорила далі Катерина:— а ти поклич хлопців.

Всі сіли кружка на долівці: проти покуття старий батько, на ліву руку пан Данило, на праву руку пані Катерина і десять найвірніших козаків у синіх та жовтих жупанах.

— Не люблю я тих галушок!—сказав старий батько, трохи попоївши і поклавши ложку:—нічого в їх до смаку нема!

— Знаю, що тобі краща єврейська локшина,—погадав пан Данило.—Та чого ж, тестю,—казав далі вголос:—ти кажеш, що несмачні галушки? Не так зварені, чи що? Моя Катерина такі галушки варить, що й гетьман не щодня таких попоїсть. А бридитись ними нічого. Це християнська страва! Всі святі й угодники божі їли галушки.

Ні слова батько; замовк і пан Данило.

Подали смаженої свинини з капустою й сливами.

— Не їм я свинини!—сказав Катеринин батько, вигрібаючи ложкою капусту.

— Чом би не їсти свинини?—сказав Данило,—то турки та євреї не вживають свинини.

Ще тяжче посупивсь батько.

Саму лемішку з молоком їв старий батько і замісто горілки потяг із пляшки, що була за пазухою, якоїсь чорної води.

Пообідавши заснув пан Данило молодецьким сном і прокинувся аж під вечір. Сів і почав листи писати до козацького війська;¹⁶ а пані Катерина колихала ногою колиску, сидючи на лежанці. Сидить пан Данило та поглядає лівим оком в рукописьмо, а правим у віконце. А в віконці здалека блищать гори і Дніпро. За Дніпром синіють ліси. Мигтить угорі проясніле нічне небо; та не далеким небом, не синім лісом милується пан Данило; дивиться він на гострий ріг бе-

реговий, де чорніє старий замок. Йому привидилось, ніби блиснуло в замку огнем узеньке віконце. Та все тихо. Це щось так здалось йому. Чути тільки, як глухо шумить внизу Дніпро; і з трьох боків, один за одним, розлягаються удари раптом розбурканих хвиль. Він не бунтує. Він, мов старий дід, бурчить і нарікає; все йому немиле; все одмінилось кругом його; стиха ворогує він з надбережними горами, лісами, дугами і несе на їх скаргу до Чорного моря.

Ось на широкому Дніпрі зачорнів човен; і в замку буцім блиснуло щось. Стиха свиснув Данило, і вибіг на свист вірний хлопець.

— Бери, Стецько, з собою швидше шаблю гостру та мушкета і гайда за мною!

— Ти йдеш?—спитала пані Катерина.

— Піду, жінко. Треба оглянути все кругом; чи все в порядку.

— Мені таки страшно zostаватися самій. Сон мене так і налягає. Коли б хоч не приснилося те саме? Я й не знаю, чи справді то приснилось, бо все було як живе.

— З тобою стара зостається; а в сінях і на дворі сплять козак!

— Стара вже спить, а на козаків я щось не дуже покладаюся. Слухай, пане Данило, замкни мене в кімнаті, а ключа візьми з собою. То хоч не так страшно буде, а козак нехай лягають під дверима.

— Нехай і так,—сказав пан Данило, витираючи пил з мушкета і насипаючи на полицю пороху.

Вірний Стецько уже стояв готовий у всім козацьким уборі. Данило взяв смушеву шапку, закрив віконце, засунув на дверях засув, замкнув і вийшов потишеньку з двору між сонними своїми козаками в гори.

Небо трохи не все вияснилось. Свіжий вітер ледведле повівав з Дніпра. Коли б не чути було здалека, як скигнуть чайка, то все здавалось би німим. Та ось почувся шелест... Бурульбаш з вірним слугою тихо заховалися за терен, що прикривав зроблену засіку.¹⁷

Хтось в червоному жупані, з двома пістолями, із шаблею при боці, сходяв з гори.—Це тесть!—промовив пан Данило, приглядаючись з-за куща.—Чого та куди йому йти об такій парі? Стецько! гляди мені, пильнуй гаразд, куди візьмуть тропу пан-отець.—Чоловік в червоному жупані зійшов аж до берега і повернувся до гострого ріжка.—Ага! он куди!—сказав пан Данило.

— А що, Стецько, та він якраз потягся до чаклунського кубла?

— Та вже ж не куди інше, пане Данило! бо ми побачили б його з другого боку. Він ізник саме коло замку.

— Давай виліземо, а тоді підемо назирці. Щось тут воно негаразд. Ні, Катерино, казав я тобі, що батько твій лихий чоловік, не так він і поведився, як православний.

Вже промайнули пан Данило і його вірний хлопець на виступині берега. Ось уже їх і не видно. Нерозбудний ліс кругом замку покрив їх. Верхнє віконце ледве засвітилось. Внизу стоять козаки і думають, як би їм вилізти. Ні брами, ні дверей не видно. З двору, мабуть, єсть хід; та як зайдеш туди? Здалску чути, як брязкають ланцюгами та бігають собаки.

— Що його довго думати?—сказав пан Данило, побачивши перед вікном високого дуба:—стій тут, хлопче! я вилізу на дуба; з нього можна заглядати просто у вікно.

Зняв тут він із себе пояс, кинув на землю шаблю, щоб не бряжчала, і, вхопившись за віття, виліз на гору. Віконце все ще світилося. Примостившись на суку, коло самого вікна, взявся він рукою за дерево і бачить: в кімнаті і свічки нема, а світиться. На стінах чудні письмена. Висить зброя та чудернацька все: такої неносять ні турки, ні кримці, ні ляхи, ні християни, ні славний народ шведський. Попід стелею туди й назад мигтять кажани, і тіні їх снуються по стінах, по дверях, по помосту. Ось відчинились без

скрипу двері. Увіходить якийсь у червоному жупані і просто до стола, накритого білим обрусом. Це він, це тесть! Пан Данило спустився трохи нижче і при-тулювся дужче до дерева.

Та тому ніколи оглядатися, чи не дивиться хто в ві-конце. Він прийшов похмурий, з тяжким духом, зир-вав з стола обрус—і враз по всій кімнаті розлилося ясно-голубе світло. Тільки хвилі того, що було перед тим, ясно-золотого світла, не змішані мінилися, по-ринали, як в голубому морі, і лягали смугами, ніби на мармурі. Тоді поставив він на столі горщика і ки-дав до нього якесь зілля.

Пан Данило приглядався і не побачив уже на йому червоного жупана; замість того на йому вже широкі шаравари, як от турки носять; за поясом пістолі; на голові якась чудернацька шалка, списана вся не руським і не польським письмом. На лице глянув—і лице почало мінитися: ніс витягся і повис над губами; рот ураз розлізся до ушей,¹⁸ зуб виштиркнувся з рота; і став перед ним той самий чаклун, що проявився на весіллі в осавули. «До правди сон твій, Катерино!» погадав Бурульбаш.

Чаклун почав походити кругом стола, письмена почали швидше мінитися на стіні, а кажани взялись літати дужче вниз і догори, туди й назад. Голубе світло все рідшало, рідшало і якби й зовсім погасло. І світ-лицею пішло уже тонке рожеве світло. Здавалося, тихим дзвоном розливалось чарівне світло по всіх кут-ках і враз ізникло, і впала тьма. Зринав тільки гомін, ніби вітер тихої вечірньої години награвав, круж-ляючи над дзеркалом води, нахиляючи нижче в воду срібні верби. І ввижається панові Данилові, що в світ-лиці місяць світить, ходять зорі, мріє темно-сине небо, і студінь ночної прохолоди аж дихнула йому в лице. І ввижається панові Данилові (він аж за вус себе смикав, чи не спить часом), що то не небо вже в світлиці, а його власна опочивальня; висять на стіні його татарські та турецькі шаблі; по стінах полиці, на

полицях хатній посуд та начиння; на столі хліб і сіль; висить колиска... та замість образів визирають страшні обличчя; на лежанці... але густий туман укриває все, і стало знову темно, і знов із дивним дзвоном освітілась вся світлиця рожевим світлом, і знов як стій стоїть чаклун, в чудній чалмі своїй. Дзвони стали дужчі та густіші, тонке рожеве світло яснішало, і щось біле, наче хмарка, майоріло серед хати; і видиться пану Данилові, що хмара та не хмара, що то жінка стоїть; тільки з чого вона: з повітря чи що зіткана? Та чого ж стоїть вона і землі не торкає, і не спершись ні на що, і крізь неї просвічує рожеве світло, і мріють на стіні знаки? От вона якось покивала прозорою головою своєю: тихо світяться її блідо-голубі очі; коси звиваються і розсипаються на плечах її, як ясносірий туман; губи блідо рожевіють, ніби крізь білопрозоре вранішнє небо просвічує ледве видне рожеве світло зорі; брови ледве чорніють...

Ой! це ж Катерина! Почув Данило, що весь він закам'янів; він хоче щось сказати, та губи ворухаються без слів.

Кам'яно стояв чаклун на своєму місці.

— Де ти була?—спитав він, і та, що стояла перед ним, затремтіла.

— Ой, нащо ти мене покликав?—тихо простогнала вона.—Мені було так радісно. Я була там, де народилась і прожила п'ятнадцять літ. Як же гарно там! Який зелений і пахучий той луг, де гралась я дитиною: і польові квітки ті самі, і хата наша, і город! Та як же пригорнула мене ласкава моя мати! Яка любов в її очах! Вона приголубила мене, цілувала в лице і в губи, розчісувала дрібним гребенем мою русу косу... Батьку!—і вона втопила в чарівника бліді свої очі:—нащо ти зарівав мою матір?

Грізно чаклун погрозив пальцем.—Чи я тобі казав¹⁹ говорити про це?—і прозора красуня²⁰ затремтіла.—Де тепер пані твоя?

— Пані моя, Катерина, тепер заснула, а я й зра

діла тому, знялася й полетіла. Давно вже хотілося побачити матір. Мені враз стало п'ятнадцять літ; вся зробилась я легка, мов пташина. Нащо ти мене покликав?

— Ти не забула, що я казав тобі вчора?—спитався чаклун так стиха, аж ледве було чути.

— Ні, ні, не забула; та чого не дала б я, щоб забути. Нещасна Катерина! вона багато чого не знає, що знає душа її.

— Це Катеринина душа,—подумав пан Данило; та все ще не смів поворухнутись.

— Покайся, батьку! Чи не страшно, що за кожним твоїм душогубством мерці встають з гробів?

— Ти знов своєї?—грізно урвав чаклун.—Я доведу свого, я приневолю тебе зробити, що мені треба. Катерина любитиме мене!..

— О, ти потвора, а не батько мій!—простогнала вона.—Та не буде по-твоєму! Правда, що маєш силу нечистими чарами твоїми викликати душу й мучити її; та один тільки бог може силувати її робити те, чого він захоче. Ні, ніколи Катерина, доки я буду в її тілі, не зважиться на вчинок богопротивний. Батьку, страшний суд ізближається!²¹ Коли б ти й не батько мій був, і тоді б не присилював мене зрадити мого любого та вірного мужа. Коли б муж мій і не був мені вірний та добрий,²² і то не зрадила б його, бо не любить бог душ, що присягу й вірність ламають.²³

І втопила вона бліді очі свої в віконце, під яким сидів пан Данило, і застигла незрушно...

— Куди ти дивишся? Кого ти там бачиш?—закричав чаклун; примарна Катерина затремтіла.²⁴ Та вже пан Данило був давно на землі й повертався з своїм вірним Стецьком до своїх гір.

— Страшно, страшно!—говорив він до себе, чуючи, як потерпає козацьке серце; і скоро перейшов двір свій, де ще так само твердо спали козаки, крім одного, що сидів на варті й палив люльку.

Небо все засіялось зорями.

— Як же добре, що ти збудив мене!—говорила Катерина, протираючи очі вишитим рукавом своєї сорочки і кругом оглядаючи мужа, що стояв перед нею.— Який же сон страшний мені снився! Як важко було дихати мені! Ох!.. Мені здавалось, що я вмираю...

— А який сон, чи не такий часом?—і почав Бурульбаш розповідати дружині своїй усе, що бачив.

— Ти як же це знаєш, мужу мій?—спитала вражена²⁵ Катерина.—Тільки ні, багато чого я не знаю з того, що кажеш. Ні, того мені не снилося, що батько вбив матір мою; ні мерців, нічого того не снилось мені. Ні, Данило, ти не так щось розказуєш. Ох, який же страшний батько мій!

— Та й не диво, що ти не все бачила. Не знаєш ти й десятої частки того, про що душа знає. Чи знаєш ти, що твій батько антихрист? Іще торік, коли збирався я з ляхами разом на кримців (тоді ще я держав руку за цим зрадливим народом)²⁶ мені казав ігумен Братського монастиря,—а він, жінко, святий чоловік,—що антихрист має силу викликати душу кожної людини; а душа мандрує по своїй волі, коли засне вона, і літає разом з архангелами коло божої світлиці. Мені й з першого разу не припало до серця²⁷ батька твого лице. Коли б я знав, що в тебе такий батько, не побрався б я був з тобою: я покинув би тебе і не взяв би гріха на душу, поріднившись з кодом антихристовим.

— Данило!—мовила плачучи й лице руками закривши Катерина:—чим же винна я перед тобою? Чи я зрадила тебе, мій мужу любий? Чим я повернула на себе гній твій? Чи не вірно тобі служила? Чи сказала слово яке недогідне, коли під чаркою вертався ти з козацького погуляння?²⁸ Чи тобі сина чорнобрового не породила?..

— Не плач, Катерино, я вже знаю тебе і довіку не покину. Гріхи всі на батькові твоєму.

— Ні, не взивай його батьком моїм! Не батько він мені. Як перед богом—відрікаюсь я його, відрікаюсь свого батька! Він антихрист, боговідступник! Гинув би, потопав би він,—не подам руки врятувати його. Чи сохнув би од лихого зілля,—не дам йому води напитися. Ти в мене батько мій!

VI

В глибокім глибищі в пана Данила, за трьома замками, сидить чаклун, в залізні пута закутий; а віддлак над Дніпром палахкотить чортів його замок, і як кров червоні хвилі хлюпоцуть і вирують кругом давезних стін. Не за чародійство і не за діла богопротивні сидить в глибокім глибищі чаклун. За те судитиме бог. Сидигь він за потаємну зраду, за змову з ворогами православної руської²⁹ землі, щоб продати католикам народ український і огнем попалити церкви християнські. Понурий сидить чаклун; чорна як ніч думка опала його. Один тільки день зосталося життя його, а вввв завтра він попрощається з світом. Завтра його скарають. Та не така легка буде його кара: то ще за ласку, як зварять його живого в казані, чи з живого грішну шкуру здеруть. Посупився чаклун, голову похилив. Може він уже й кається перед смертним часом, та не такі гріхи його, щоб бог простив йому. Вгорі проти нього вузьке вікно, заплетене залізними ґратами. Брязкаючи путами, звівся він до вікна подивитись, чи не пройде часом його дочка. Вона лагідна й лепам'язозлобна,³⁰ як голубка, чи не змилосоєрдиться вона над батьком... Та нікого не видно. Внизу в'ється дорога; ніхто нею не пройде. Нижче розкошує Дніпро; йому до всіх байдуже: він буєє, і журно слухати колодникові рівний гомін його.

Он хтось замаячів на дорозі—це козак! і важко відхнув бранець.³¹ І знов скрізь пустка. Он здалека хтось надходить... Майорить зелений кунтуш... Го-

рить на голові золотий кораблик... Це вона! Ще ближче припав він до вікна. Ось уже зовсім підходить...

— Катерино! дочко! змилосьердсья, ласки прошу!..³²

Вона німа, вона не хоче слухать, вона й очей не наверне до темниці, і вже пройшла, вже зникла.

Пустка у всьому світі. Журно шумить Дніпро. Журба опадає серце; та чи тямить цю журбу чаклун?³³

Заходить вечір. Вже й сонце сідає.³⁴ Уже й нема його. Вже й вечір: похолодало; десь там віл реве; відкілясь то добувається гомін, мабуть, люди вертаються з поля і жартують; на Дніпрі човен никає... Що кому до колодника? Блиснув на небі срібний серп. От хтось іде з того боку дорогою. Важко доглянути в темряві. Це вертається Катерина.

— Дочко! Христа ради, бо й люті вовчата не будуть рвати свою матір, — дочко, зглянься³⁵ на свого злочинця батька!

Не слухає вона й переходить далі.

— Дочко, ради нещасної матері!..

Вона спинилась.

— Підійди, прийми останнє моє слово!

— Нащо ти кличеш мене, боговідступнику? Не зови мене дочкою! Ми чужі з тобою. Чого ти хочеш від мене нещасної моєї матері ради?

— Катерино! скоро мені вмирати, знаю я, мене твій муж прив'язати хоче до хвоста коневі³⁶ й пустити в поле, а може й страшнішу яку ізмислить кару...

— Хіба знайти на світі кару на твої гріхи? Ти її діждеш; ніхто за тебе не заступиться.

— Катерино! не кара мене лякає, лякають муки на тім світі... Ти безгрішна, Катерино, твоя душа буде вітати в Траурі коло бога; а боговідступницька душа батька твого буде горіти в огні вічному, і ніколи не загасне той огонь: дужче й гарячіше буде він розпалюватись; росина не впаде на мене, ні вітром не повіє...

— Такої кару не моя сила применшити, — сказала Катерина, одвернувшись.

— Катерино! стань, на одно слово: ти можеш мою душу порятувати. Ти ще не знаєш, який добрий і милосердний єсть бог.³⁷ Чи ти чула про Павла апостола, що це була за грішна людина, а потім же він покався і присвятився?

— Щоб я вчинила, щоб твою душу порятувала,³⁸— мовила Катерина:—чи то мені, жінці недолугій, про це помислити?

— Коли б мені визволитися звідпіля, я все покинув би. Покаюся: в печери піду, уберу шорстку волосяницю, день і ніч богові буду молитись. Не те що скоромного, а й риби не скуштую, одежі не стелитиму, щоб спати! І все буду молитися та молитись! Коли ж не здійме з мене милосердя боже хоч малої частки гріхів, закопаюся по саму шию в землю чи замуруюся в кам'яну стіну; ні їсти, ні пити не буду, і так помру; а все добро своє віддам на ченців, щоб сорок днів і сорок ночів правили по мені панахиду.

Задумана стала Катерина.

— Хоч би й одімкнула, то не розкувати тебе.

— Я не боюсь кайданів,—говорив він,—кажеш, що вони закували мені руки й ноги. Ні, я напустив їм туману³⁹ і замість руки подав їм сухе дерево. Ось де я, дивись, на мені зараз ніяких пут,—сказав він, виходячи на середину.—Я й стін би цих не боявся і пройшов би крізь них, та муж твій не відає, що то за стіни. Будував їх святий схимник, і ніяка нечиста сила не може звідци вивести колодника, не відімкнувши тим самим ключем, що замикав святий свою келію. Таку саму келію викопаю собі й я, грішник великий, як на волю вийду.

— Слухай, я випущу тебе, а що як ти мене дуриш,—сказала Катерина, ставши коло дверей,—і замість покаятися⁴⁰ знов будеш дияволові братом?

— Ні, Катерино, небагато мені жити на світі. Вже й без кари ізближається кончина моя. Невже ж ти думаєш, що я сам себе вкину у муки вічні?

Замки загреміли.

— Прощай же! нехай боронить бог тебе милосердний, дитино моя!—сказав чаклун, її поцілувавши.

— Не підступайся до мене, грішнику неслвітній, ⁴¹ тікай чим-дуж!..—говорила Катерина.

Та він уже зник.

— Я випустила його,—сказала вона, злякавшись і нестямно озираючи стіни.—Що казати тепер своєму мужу? Пропаша я. Тепер хоч жива лягай у домовину!—І заривавши впала вона на пеня, де сидів колодник.—Та я врятувала душу,—промовила вона стиха,—і бог мені дарує. А муж мій... Вперше оце обдурила я його. Ой, як же страшно, як важко буде мені перед ним правди не говорити! Хтось іде! Це він! муж!—несамовито скрикнула вона і нечутвенна впала на землю.

VII

— Це я, рідненька моя! Це я, мое серденько!—почула Катерина, до пам'яті прийшовши, й побачила коло себе стару служницю. Стара, нахилившись, здавалося, щось шепотіла і простягнувши над нею суху свою руку, кропила її холодною водою.

— Де я?—проговорила Катерина, зводячись і оглядаючись.—Шумить Дніпро підо мною, за мною гори... куди завела ти мене, бабуню?

— Я не завела тебе, а вивела; винесла на руках своїх з задушного глибища. А двері ключиком замкнула, щоб не було тобі чого від пана Данила.

— А ключ же де?—сказала Катерина, поглянувши на свій пояс.—Не бачу його.

— Його одв'язав твій муж, щоб подивитись на чаклуна, дитино моя.

— Подивитись?.. Бабуню, пропала я!—скрикнула Катерина.

— Нехай бог нас милує од цього, дитино моя! Мовчи тільки, пані моя, ніхто нічого не знатиме!

— Та він утік, антихрист проклятий! Чи ти чула,

Катерино, утік він,—сказав пан Данило, підходячи до дружини своєї.

Очі кресали іскри; шабля, брязкаючи, билася при боці в його.

Як нежива стала Катерина.

— Хтось його випустив, мій любий мужу!—промовила вона тремтячи.

— Випустив, правда; та чорт випустив. Подивись,—замісто нього колода закована в залізо. І попустив же бог, що чорт козацьких рук не боїться. Нехай би тільки думку про це мав у голові хоч один з моїх козаків, та я про це дізнався б... я й кару йому не здумав би!

— А коли б це я?..—похопилася Катерина і злякавшись замовкла.

— Коли б це таке вчинила, тоді не дружина ти мені була. Зашив би тебе в мішок і втопив би на середині Дніпра!

Дух забило Катерині, і їй здавалось, що коси від голови її одриваються.

VIII

На прикордонному шляху, в корчмі, збіглися ляхи та й гуляють уже два дні. Чимало того наброду.⁴² Посходились десь то для якогось наскоку: дехто й мушкети має; цокають остроги; брязчать шаблі. Пани бенькетують і вихваляються, повідають про діла свої небувалі, глузують з віри православної, прозивають народ український хлопами своїми, і бундючно крутять вуса, і бундючно, голови позадиравши, повиверталися на лавках. З ними й ксьондз укупі. Та й ксьондз у них як і сами: він же й не скидається на християнського панотця. П'є й гуляє з ними і верзе нечестивим язиком своїм соромицькі речі. А з ними й челядинці: поодкидали за плечі рукава дертих жупанів своїх і похожають козиром, як би й справді щось путне. Грають в карти, б'ють картою один

одного по носі. Понабирали з собою жінок чужих. Галас, бійка!.. Пани казяться й жарти заводять: смикають за бороду шинкаря, малюють йому на лобі хреста; влучають в жінок сліпими набоями та й витанцьовують краков'яка з нечестивим ксьондзем своїм. Не було ще такого сорому на руській землі з часів татарських. Десь то їй бог призначив за гріхи зносити такий сором.⁴³ Чути серед всього бешкету, як говорено про задніпрянський хутір пана Данила, про вродливу жінку його... На лихії вчинки збіглася оця зграя!

ІХ

Сидить пан Данило кінець стола в своїй світлиці, на лікоть схилившись, і замислився. Сидить на лежанці пані Катерина і співає пісню.

— Сумно мені чогось, дружино моя!—каже пан Данило.—І голова болить моя, і серце болить. Щось тяжко-важко мені. Недалечко вже ходить смерть моя.

— Любий мій мужу! Прихились до мене голівонькою! Жени від себе ції чорні думи,—погадала Катерина, та вимовити не насмілилась. Гірко було їй, з провинною своєю, ласку мужеву приймати.

— Слухай, дружино моя!—сказав Данило,—доглядай сина, як мене не стане. Не буде тобі од бога щастя, що покинеш його, ні на цьому, ні на тому світі. Тяжко буде костям моїм в сирій землі гнити, а ще тяжче буде душі моїй!

— Що ти говориш, мужу мій? Чи не ти глузував із нас, бідних жінок? А й сам таке говориш, як жінка недолуга. Тобі ще довго жити.

— Ні, Катерино, чує душа, що близько смерть. Якось то сумно стає тепер на світі. Люте врем'я⁴⁴ надходить. Ох, були колись та були часи; вже ж їм не вертатись! Ще живий він був, честь і слава нашого війська, старий Конашевич! Ось перед очима в мене йдуть полки козацькі! То ж були золоті часи, Катерино! старий гетьман сидів на воронім коню. Бли-

пала в руці булава; навкруг сердюки; пообіч кипіло⁴⁵ червоне море козацьке. Загув гетьман—і все як стій поставало, як укопане. Та й заплакав старий, як почав пригадувати нам про бувальщину та про лицарські герці. Гей, коли б ти знала, Катерино, як билися ми тоді з турками! На голові в мене й тепер рубець. Чотири кулі в чотирьох місцях прошли мене. І ні одна з цих ран не загоїлась ще й досі. Скільки ми тоді набрали золота! А самоцвіти то й шапками черпали козаки. Яких коней, Катерино, коли б же ти знала, яких коней ми тоді позаймали! Ой, та вже ж мені так не воювати! Й не старий, здається, і тілом дуж;⁴⁶ а шабля козацька падає із рук, живу на безділлі, і сам не знаю, для чого живу. Ладу нема на Україні: полковники з осавулами гризуться, як собаки, межі себе. Нема старшої голови над всіма. Шляхетство все позміняло на звичай польський, лукавства набралось... продало душу, перейшовши на унію. Гей, врем'я люте! давній час! Де ж ділись ви, літа мої? Біжи, малий, до пивниці та наточи кухоль меду. За колишню долю вип'ю та за бувальщину!

— Чим гостей частувати, пане? Надходять ляхи з лугу!—промовив до хати увійшовши Стецько.

— Знаю, по що ідуть вони,—промовив підводячись Данило.—Сідлайте ж, козаки мої вірні, коней! беріться до зброї! шаблі в руки! та не забудьте набрати олив'яних галушок. Почесно треба привітати гостей.

Та ще не встигли козаки на коней власти й набити мушкети, а вже ляхи, що лист на землю восени опалий, засіяли всю гору.

— Еге, та тут єсть із ким і помірятись!⁴⁷ сказав Данило, поглядаючи на товстих панів, що бундючно вигравали попередку на конях в золотій зброї.—Видко, ще раз доведеться нам добре погуляти! Потіпся ж ти, козацька душе, останній раз! Гуляйте, хлопці, прийшло наше свято!

І почалось на горах погуляння. І закурів бенькет: ходять мечі; літають кулі; іржуть і тупочуть коні.

Від галасу голова скаженіє; сліпнуть очі від диму. Все перемішалось. Та козак знає, де друг, а де ворог; чи прошумить куля—хилиться молодецький іздець із коня; свисне шабля—котиться по землі голова, лопоче язиком нерозумну мову.

Та знати посеред збоїща червоний верх козацької шапки пана Данила; мигтить золотий пояс на синім жупані; вихором виграєє грива коня вороного. Як орел, літає він і тут і там; гукає до козаків і вимахує шаблею дамаською і рубає з правого ще й з лівого плеча. Рубай, козаче, та гуляй, козаче! потіш же молодецьке серце; та не заглядайся на зброю золоту і тії жупани: топчи під ноги злото й самоцвіти! Коли, козаче! та гуляй, козаче! та назад оглядайся: ляхи нечестиві підпалюють уже хати і худобу налякану заганяють. І мов вихор повернув пан Данило назад, і шапка з червоним верхом майорить уже коло хатів, і рідшає кругом нього збоїще.

Не час не годину б'ються козаки з ляхами. Небагато зостається й тих і тих. Та не втомиться пан Данило:⁴⁸ з сідла збиває довгим списом своїм, піпих баским конем топче. Вже чисто стає серед двору, вже ляхи розбігаються; вже здирають козаки з убитих золоті жупани і пишну зброю; вже пан Данило стає до погоні, і озирнувся, щоб своїх зібрати... і аж закипів у гніві: побачив батька Катерининого, Он де стоїть на горі, націляється на нього з мушкета. Данило погнав коня просто на нього... Козаче, на смерть ідеш!.. Гремить мушкет—і чаклун ізгинув за горою. Тільки вірний Стецько бачив, як майнула червона одежа та чудернацька шапка. Похитнувся козак та й упав на землю. Побіг вірний Стецько до свого пана—лежить же пан його, на землі простягшись та ясні очі закривши. Кров червона скипілася на грудях. Та, знати, почув пан вірного слугу свого. Помалу звів повіки; блиснув очима:—Прощавай же, Стецько! Катерині скажи, щоб доглядала сина! Доглядайте й ви його, слуги мої вірні!—та й затих.

Вилетіла козацька душа з білого тіла;⁴⁹ посиніли уста. Спить козак, не прокинеться.

Заплакав слуга вірний та й Катерину кличе:
— Ходи, моя пані, ходи: твій пан загулявся та й лежить він п'янесенький на сирій землі; коли ж то йому прокинутися!

Вдарилась руками Катерина і як сніп на мертво тіло повалилась.—Мужу ж мій!⁵⁰ чи це ти лежиш тут, очі склепивши? Устань, мій соколе милий, дай свою рученьку! підведися! Та хоч раз подивися на твою Катерину, промов хоч одно словечко до мене... Мовчиш, мовчиш ти, мій ясний пане! Посинів ти, як те чорне море. Серце твоє не б'ється! Та чого ж ти холодний такий, мій пане? Не горючі ж десь мої сльози, що тебе не загіють! Десь то не вголос плач мій, що тебе не збудить! Хто ж поведе тепер твоє військо? Хто заграє на твоєму конику вороному, та голосно загукає, та блисне шаблею перед козаками? Ой, козаки, козаченьки! де честь і слава ваша? Лежить же честь і слава ваша, очі склепивши та на сирій землі. Поховайте ж мене, разом з ним поховайте! засипте мені очі землею! щоб налягли мені кленові дошки на білії груди! Нащо здалася мені тепер краса моя!

Плаче та б'ється Катерина; а здалеку геть курява встає: поспішає старий осавула Горобець на підмогу.

Х

Красен Дніпро під ясну погоду, коли вільно та рівно несе крізь ліси і гори повні води свої. Не сколихнеться; ні прогремить. Дивишся й не знаєш, стала чи плине його величава ширина, і ввижається, наче весь вилитий він з кришталю, і наче голубий блискучий шлях, без міри в ширину, без краю в дальину, лине і в'ється по зеленому світу. Любо тоді і гарячому сонцю поглянути з високости і скупати проміння в холодних кришталевих водах, і надбережним лісам ясно змалюватись у воді. Зеленокудрі! вони

тиснуться разом з польовим квітами до води і нахилившись милуються в ній і не намілюються, і не відірвуться від ясної своєї подоби, і всміхаються до неї, і вітають її, гойдаючи гілками. На середину ж Дніпра вони бояться глянуть: ніхто, крім сонця та голубого неба, не загляне туди. Та не кожна й птиця долетить до середини Дніпра. Пишний! рівної йому нема ріки у світі. Красен Дніпро і теплої літньої ночі, коли все засинає,—і людина, і звір, і птиця, а бог один велично оглядає небо і землю і велично стрясає ризу. Із ризи сіються зорі. Зорі світять і горять над світом і всі разом одбиваються в Дніпрі. Всіх полонив їх Дніпро в темнім лоні своїм. Ні одна не втече від нього: може загасне на небі. Чорний ліс, обсіпаний сонним гайворонням, і споконвіку розламані гори, звисаючи, змагаються вкрити його хоч би довгою тінню своєю. Марно! Нічого нема в світі, що б могло укрити Дніпро. Синій, синій, плине він рівним потоком і серед ночі, як серед дня, мріє в таку дальину, скільки сягнути може людське око. Мліючи і пригортаючись ближче до берегів від холоду нічного, він засвічується срібним прослідом; прослід зблискує як клинок дамаської шаблі, а він, синій, ізнов заснув. Красен і тоді Дніпро і рівної йому нема ріки на світі. Коли ж посунуть по небу горами сині хмари, чорний ліс хитається з корінням, дуби тріщать, і блискавка, зламавшись у хмарі, враз освітить увесь світ—гнівен тоді Дніпро! Водяні могили гремлять, об гори вдаряючись, і з блиском і зойком відбігають назад, і плачуть, і голосять в даліні. Так побивається стара козакова мати, виражаючи сина свого до війська. Свавільний та дужий, їде він на воронім коні, у боки взявшись і заломивши шапку, а вона, ридаючи, біжить за ним, хапається за стремена, ловить удила, і ламає над ним руки, і вмивається гарячими сльозами.

Моторошно чорніють серед бойовища хвиль обгорілі пні й каміння на виступині берега. І б'ється об

берег, здіймаючись угору і падаючи вниз, хочачи пристати човен. Хто ж то з козаків наважився їздити човном у таку годину, коли розсердився старий Дніпро? Десь то не знає він, що той людей як мух глитає.

Човен пристав, і вийшов з нього чаклун. Невеселий він: гірка йому тризна, що справили козаки над убитим своїм паном. Дорого заплатили ляхи: сорок ще й чотири пани з усією зброею й жупанами, та тридцять і три хлопи порубано на шматки; а всіх інших разом з кіньми погнали в полон, продавати татарам.

Кам'яними сходами зійшов він між обгорілими пнями додолу, де глибоко в землі викопана була в нього землянка. Тихо зайшов він, не рипнувши дверима, поставив на стіл, застелений обрусом, горщик і кидав довгими руками своїми якесь то чудне зілля; взяв кухоль, видовбаний з якогось дивного дерева, зачерпнув ним води й почав лити, пошептом проказуючи якісь то чарівні примови. Із'явилось рожеве світло в хаті; і страшно було б тоді глянуть йому в лице. Воно видавалося криваве, глибокі зморшки лиш чорніли на йому, очі горіли, як полум'я. Грішник нечестивий! вже й борода давно посивіла, і лице зморшками пооране, і висох увесь, а все ще не кидає богопротивного намислу. Серед хати завіялася біла хмара, і щось схоже на радість сяйнуло на лиці його. Та чого ж це враз він остовпів, розкривши рот, боячись поворухнутись, і від чого волосся наїжилось йому на голові? В хмарі перед ним світилося чиясь то дивне лице. Непрохане, некликане, прийшло воно до нього в гості; що далі, виразнішало і видивлялося недвижними очима. Обриси його, брови, очі, губи,— все невідоме йому. Ніколи зроду він його не бачив. І що, здалось би, в йому страшного, а непереможний страх напав на нього. А дивна невідомо голова крізь хмару все не схитнувшись видивлялася на нього. Хмара вже й розвіялася; а незнані обриси ще виразніше різьбилися, і гострі очі не відривалися від нього.

Чаклун від страху пополотнів. Диким, не своїм голо-
сом скрикнув, перекинув горшка... Все зникло.

XI

— Заспокойся, моя люба сестро!—говорив старий осавула Горобець.—Сни мало коли правду кажуть.

— Приляж, сестрице!—говорила молода його не-
вістка.—Я покличу бабу-ворожку, проти неї ніяка
сила не вистоїть. Вона викачає переполох тобі.

— Нічого не бійся!—говорив син його, хватаю-
чись за шаблю.—Ніхто тебе не скривдить.

Хмурно, темними очима дивилася на всіх Катерина
і не могла здобутися на слово.—Сама ж заподіяла
загибель собі: я випустила його!

Напоследок промовила вона:

— Я не маю від нього спокою! Ось уже десять день
у вас я в Києві, а горя ні на краплю не сплило. Га-
дала, хоч буду потиху ростити сина до помсти... Страш-
ний, страшний приснився мені сон! Не дай боже й вам
бачити таке! Серце моє ще й досі як не вискочить.
«Я зарубаю твоє дитя, Катерино», кричав він, «як
не підеш за мене заміж!..»—і заридавши, кинулась
вона до колиски; а злякане дитя простягло рученята
і кричало.

Кипів, аж іскри кресав, осавули син від гніву,
чувши таку мову.

Розходився й сам осавула Горобець:

— Та нехай но він наважиться, клятий антихрист,
прийти сюди; побачить, чи є ще сила в руках старого
козака. Бог свідок,—говорив він, звівши вгору мудрі
свої очі,—чи не літав же я подати руку братові Да-
нилові? Його свята воля! Застав уже на холодній по-
стелі, де багато, багато полягло козацького люду.
Зате хіба не бучна була тризна по ньому? Чи випу-
стили хоч одного ляха живого? Заспокойся ж, моя
дитино! ніхто не насміє тебе скривдити, хіба що мене
не буде, ні мого сина.

Скінчивши мову свою, старий осавула підійшов до колиски, і дитя, побачивши на очкурі його в срібній оправі красну люльку і гаман з блискучим кресалом, простягло до нього ручки й засміялось.

— У батька вдалося!— сказав старий осавула, знімаючи з себе люльку й віддаючи йому, — ще з колиски не виліз, а вже береться люльки курити!

Стиха зітхнула Катерина і стала колихати колиску. Пристали на те, щоб проспати ніч укупі; і незабаром поснули всі. Заснула й Катерина.

У хаті й на дворі скрізь було тихо; не спали тільки козаки, стоячи при сторожі. Коли враз Катерина, скрикнувши, схопилась, і за нею попрокидалися всі. — Його вбито, зарізано!— кричала вона й метнулась до колиски. Всі обступили колиску і покам'яніли від страху, побачивши, що в ній лежала нежива дитина. Ні слова не вимовив ні один, не знаючи, що й думать про невітній злочин.

XII

Далеко від землі Української, проїхавши Польщу, минувши і велелюдний город Ільвів,⁵¹ розляглися рядами гостроверхі гори. Гора за горою, як кам'яними заковами, засновують вони вправо і вліво землю і обковують її кам'яною товщиною, щоб не просочилося шумливе та буйне море. Залягли кам'яні пасма до Волощини і до Седмиградського краю, і громадищем стали, наче та підкова, між народом галицьким та угорським.⁵² Немає таких гір в наших сторонах. Окові неосяжні вони озирнути їх; а на іншу верховину не ступала й нога людська. Дивно вони показують: чи не свавільне то море вирвалося в бурю з широких берегів, підкинуло вихором потворні хвилі, і вони, скам'янівши, zostались незрушними на обвітрі? Чи не зірвались то з неба важенні хмари та й завалили собою землю? бо й вони такі самі сірі, а біла верховина світиться й іскриться проти сонця. Ще до Карпат-

ських гір почувеш руську мову, та й за горами ще десь-не-десь обізветься якби рідне слово; а там уже й віра не та, і мова інша. Живе там велелюдний народ угорський, їздить на конях, рубається і п'є незгірше від козака; а за кінську зброю та дорогі жупани не скупиться добувати з кешені червінці. Широкі й великі є між горами озера.⁵³ Як кристаль недвижні вони і мов дзеркало відбивають в собі голі верховини гір і зелене їх підгір'я.

Та хто серед ночі, світять чи не світять зорі, їде на воронім коні-велетні? який багатир нелюдської постави біжить попід горами, понад озерами, відсвічується з велетенним конем в застиглих водах, і неосяжна тінь його страшно стелеться по горах? Сяє вибиваний панцир; за плечем спис; брязкає при сидлі шабля; шолом на голові; чорніють вуса; очі заплющені; вії спустилися—він спить. І, сонний, тримає поводи, і за ним сидить на тім коні малий джура⁵¹ і так само спить, і сонний держиться за багатиря. Хто він, куди, чого їде? Хто ж відає. Не день та й не два вже він переїздить горами. Засвітить день, зійде сонце, його не видно; часом лиш примічали верховинці, що по горах стелеться чиясь то довга тінь, а небо ясне, і на йому ні хмаринки. Тільки ж ніч приведе темряву, знов його видно, і відбивається в озерах, і за ним граючи біжить тінь його. Вже проїхав багато він гір і виїхав на Криван. Над цю гору нема вищої серед Карпату: як цар здіймається вона над іншими. Тут становився кінь і вершник, і ще дужче сон його облягає, і хмари насунувши оповили його.

XIII

— Цить... тихо, бабо! не стукай так, дитя моє заснуло. Довго кричав син мій, тепер спить. Я піду в ліс, бабо! Та що ти так дивишся на мене? ти страшна: в тебе з очей тягнуться залізні кліщі... ух, які довжезні! і червоні як огонь! Ти мабуть таки відьма!

А як ти відьма, то згинь відціля! Ти вкрадеш мого сина. Який же безглуздий цей осавула: думає, що мені весело живеться в Києві; ні, тут і муж мій, і син; хто ж буде доглядати вдома? Я втекла таж тихо, що ні кіт, ні сробака не почули. Ти хочеш, бабо, стати молодую?—це зовсім не важко; треба тільки танцювати; от дивись, як я танцюю...—і по такій недоладній мові пішла в танець Катерина, безумно позираючи навколо і взявшись у боки. Верещала і притупувала вона ногами; без ладу, без такту дзвеніли срібні підківки. Незаплетені чорні коси мотались по білій шиї. Мов птиця, не спиняючись, летіла вона, тріпаючи руками й киваючи головою, і здавалось, що знесилівши або в землю брязнеться, або подасться із світу. Сумна стояла стара няня, і сльозами виповнилися її глибокі зморшки; важкий камінь лежав на серці вірним козакам, що дивились на свою пані. Вже зовсім знесиліла вона і помалу тупала ногами на одному місці, гадаючи, що танцює горлиці.

— А я намисто маю, парубки!—промовила вона, ставши,—а в вас нема!.. Де муж мій?—скрикнула вона враз, вихопивши з-за пояса турецький кинджал.—Ой, це ж не такий ніж, як треба!—Тут і сльози й туга прокинулися на її лиці.—В мого батька глибоко серце, він не достане до нього. У нього серце з заліза коване. Йому скувала одна відьма на пекельнім огні. Чом не йде батько мій? Невже він не знає, що вже час заколоти його? Десь то він хоче, щоб я сама прийшла...—і, не докінчивши, чудно засміялась.—Яке смішне я пригадала: я згадала, як ховали мого мужа. Його ж живого поховали!.. Такий сміх опадав мене... слухайте! ось слухайте!—і замісто слів почала вона співати пісню:

Біжить візок кривавенький;⁵⁶
У тім візку козак лежить,
Постреляний, порубаний,
В правій ручці дротик держить,
З того дроту крівця біжить;
Біжить ріка кривавая.

Над річкою явір стоїть;
Над явором ворон криче.
За козаком мати плаче.
Не плач, мати, не журися!
Бо вже твій син оженився.
Та взяв жінку паняночку,
В чистім полі земляночку,
І без дверець, без віконець,
Та вже пісні вийшов кінець.
Танцювала риба з раком...

А хто мене не полюбить, трясця його матір!

Так плуталися в неї всі пісні. Вже день і другий живе вона в своїй хаті і не хоче й чути про Київ, і не молиться, й тікає від людей; від ранку до пізнього вечора блукає темними лісами. Гострі шпички поккололи біле лице й плечі; вітер тіпає розпущені коси; осінні листя шелестить під ногами в неї—ні на віщо не гляне вона. В час, коли вечірня зірка погасає, ще не сходять зорі, ні місяць не світить, а вже страшно ходити в лісі: по деревах деруться й хапаються за гілки нехрищені діти, ридають, регочуться, котяться клубком по стежках і в лапатій кропиві; із дніпрових хвиль вибігають гуртами ті що стратили себе дівчата; коси ллються з зеленої голови на плечі, вода, дзюркочучи, збігає з довгих кіс на землю, і дівчина світиться крізь воду, як крізь шклянну сорочку; уста дивно всміхаються, щоби палають, очі виманюють душу... вона згоріла б від кохання, вона б зацілувала... Тікай, хрищений чоловіче! Уста її—лід, постеля—холодна вода; вона залоскоче тебе і затягне в річку. Катерина не гляне ні на кого, не боїться, безумна, русалок, бігає пізно з ножем своїм і батька шукає.

Рано вранці приїхав якийсь то гість, показний із себе, в червонім жупані, і про пана Данила розпитує, слухає про все, втирає рукавом заплакані очі і плечима наже. Він, бач, воював разом з покійником Бурульбашем; разом рубались вони з кримцями й турками; чи сподівався ж він, щоб таке сталося з паном Данилом. Розповідає ще гість і про всякі інші пригоди і пані Катерину хоче бачити.

Катерина спершу не слухала нічого того, що говорив гість; перегодя ж стала, ніби й при своєму розумі, наслухати його мови. Він завів про те, як вони жили разом з Данилом, наче брат з братом; як одного разу під греблею від кримців заховались... Катерина слухала і з нього очей не зводила.

— Вона одійде!—думали хлопці, глядячи на неї.— Цей гість pomoже їй! Вона вже слухає, якби й при розумі!

Гість почав оповідати вже про те, як пан Данило, розкривши одного разу перед ним серце, сказав йому:—Дивися ж, брате Копряне, коли з божої волі не стане мене на світі, візьми до себе дружину, і нехай тобі вона дружиною буде...

Страшно втопила в нього очі Катерина.

— А!—скрикнула вона:—це він! батько!—і кинулась на нього з ножем.

Довго боровся той, вириваючи в неї ножа. Та таки вирвав, замахнувся—і стався страшний злочин: батько убив безумну дочку свою.

Нестямившись козаки кинулись були на нього; та чаклун устиг вже скочити на коня і зник з очей.

XIV

За Київом проявилось нечуване диво. Всі пани й гетьмани збирались на це диво подивитись: враз стало видно далеко на всі кінці світу. Здалеку засинів Лиман, за Лиманом розливалось Чорне море. Бувалі люди впізнали й Крим, що горою здіймався з моря, і болотяний Сиваш. З лівої руки видно було землю Галицьку.⁵⁶

— А ото що таке?—допитувались зібрані люди⁵⁷ у старих дідів, показуючи, як далеко мріють під небом, більше скидаючись на хмари, сірі та білі верховини.

— То гори Карпатські!—проказували старі люди:—серед них є такі, де звіку сніг не тане; а хмари пристають і ноцують там.

Тут із'явилося нове диво: хмари позлітали з найвищої гори, і на верховині її появилася у всій лицарській зброї вершник на коні з заплющеними очима, і його так видно, якби стояв зблизька.⁵⁸

Тут, серед здивованого і зляканого люду, один скочив на коня і моторошно озираючись навкруги, буцім шукаючи очима, чи не женеться хто за ним, хапаючись з усієї сили, погнав коня свого. То був чаклун. Чого ж то так перелякався він?⁵⁹ Із страхом приглянувшись чудному лицареві, побачив він, що в нього те саме лице, що стало було перед ним, як він чаклував. Сам не стямився, чого в йому все знітилося, таке уздрівши, і, боязко оглядаючись, мчав він конем, аж поки застав його вечір і виглянули зорі. Тут завернув він додому, може мав допитатися в нечистої сили, що означає таке диво. Вже він наставився перескочити конем через вузьку річку, що рукавом перелягла дорогу, коли це кінь зо всього розгону зупинився, обернув до нього морду, і—диво—засміявся! білі зуби страшно блиснули двома рядами в темряві. Здибилось волосся на голові чаклунові. Дико закричав він і заплакав від нестями, і погнав коня просто до Києва. Ввижалося йому, що з усіх боків усе бігло ловити його: дерева, обступивши темним лісом, і мов живі, киваючи чорними бородами і витягаючи довге віття, намагалися задушити його; зорі, здавалось, бігли поперед нього, всім на грішника показуючи; сама дорога, ввижалося, мчала слідом за ним.

Неприкаяний чаклун летів у Київ до святих печер.

XV

Відлюдний сидів у своїй печері перед лампадою схимник і очей не одводив від святого письма. Вже багато літ, як він замкнувся у своїй печері. Вже зробив собі з дощок труну, де лягав спати замість постелі. Закрив святий старець свою книгу і молвився...

Коли це вбіг чоловік, чудний і страшний із себе. Остовпів святий схимник вперше і назад подався, побачивши такого чоловіка. Увесь дрижав той, як осиковий лист; очі дико косили; страшний огонь моторошно сипався з очей; морозом подихало на душу потворне його лице.

— Молися, отче, молися!—закричав несамовито:— молися за душу пропащу!—і звалився на землю.

Святий схимник перехрестився, узяв книгу, розгорнув і з страху відступив назад і впустив книгу:

— Ні, неспогаданий грішнику! нема тобі милосердя! тікай звідціль! не можу я молитися за тебе!

— Ні?—закричав, мов безумний, грішник.

— Глянь но: святі букви в писанії кров'ю налилися. Світ ще не бачив такого грішника!

— Отче! глузуєш з мене!

— Геть, грішнику окаянный! Не глузую з тебе. Страх мене опадає. Недобре бути людині з тобою вкупі!

— Ні, ні, ти глузуєш,⁶⁰ не кажи... я бачу, як розкривається рот твій: он де біліють у ряд старі твої зуби...

І мов скажений кинувся він—і забив святого схимника.

Тяжко щось застогнало, і стогін пролетів через поле й ліс. Із-за лісу звелися худі, сухії руки з довгими кігтями: затремтіли й зникли.

І вже ні страху, нічого не чув він. Все бачить він якось неясно. В ушах шумить, в голові гуде, як від хмелю, і все, що є перед очима, немов павутинням укривається. Скочивши на коня, поїхав він просто до Канева, збираючись звідти через Черкаси повернути до татар, аж до Криму, сам не знаючи чого. Іде вже він день і другий, а Канева нема. Дорога та сама; час би вже йому давно бути, та Канева не знати. Здаля з'яснили бані на церквах. Та це ж не Канів, це Шумськ. Здивувався чарівник, бачивши, що заїхав він зовсім у іншу сторону. Назад до Київa погнав коня і за день видно стало город; та не Київ, а Галич,

город ще далі від Київа, як Шумськ, і вже від уторців недалеко. Не знавши, що чинити, повернув він коня знов назад, та бачить знову, що їде в противну сторону і все вперед. Не потрапив би ніхто в світі розказати, що було на душі чаклуновій; а коли б хто заглянув і побачив, що там діялось, то вже не досипав би ночі і не засміявся б ніколи. То була не злість, і не страх, і не люта досада. Нема такого слова на світі, щоб можна було його назвати. Його палило, пекло, він хотів би весь світ витоптати коном своїм, взяти всю землю від Київа до Галича з людьми, з усім, і потопити її в Чорнім морі. Та не з злости хотілось йому це вчинити; ні, і сам не знав з чого. Весь іздрігнувся він, коли вже завиднілись близько перед ним Карпатські гори і високий Криван, накривши своє тім'я, як шапкою, сірою хмарою; а кінь усе мчав і вже гасав по горах. Хмари враз розійшлися, і перед ним із'явився в страхітній величі той вершник. Він намагається спинитись; сильно натягує удила; дико іржав кінь, здіймаючи гриву, і мчав долицаря. Тут здається чаклунові, що все в йому завмерло, що незрушний вершник ворухиться і враз одкрив свої очі: угледів, як біжить до нього чаклун, і засміявся. Гроном розлігся моторошний сміх по горах і задзвенів у серці чаклуновім, його всього струсивши. Здавалося, хтось то дужий вліз у нього і ходив у нутрі його і молотами бив у серце, у жили... так страшно вдарив у його цей сміх.

Ухопив вершник страшною рукою чаклуна і підняв його догори. Враз умер чаклун і після смерти розплющив очі. Та вже був мертвий і дивився як мертвий. Так страшно не дивиться ні живий, ні воскреслий. Водив він у всі боки мертвими очима і угледів, як позовдилися мерці від Київа і від землі Галицької, і від Карпату, що як викапані скидалися лицем на нього.

Білі, білі, один одного вищі, один одного коцавіші, поставали вони круг вершника, що держав

у руці страшну здобич. Ще раз лицар засміявся і кинув її в безодню. І всі мерці скочили в безодню, підхопили того мерця і зубами його розривали. Та й ще один, найвищий, найстрашніший, хотів підвестися з землі; та, не міг, не сила була—такий великий виріс він в землі; а коли б підвівся, то перекинув би й Карпат, і Седмиградську землю, і землю Турецьку. Тільки трохи зрушився він, і пішов від того струс по всій землі. І багато поперекидалося⁶¹ скрізь хатів, і багато задавило людей.

Часто чути по Карпату свист, як тисяча млинів шумить колесами в воді. То в безодні неприторенній, що туди ніхто не заглядав, і близько жахаючись підходити, мерці гризуть мерця. Траплялось зчаста по всьому світі, що земля трусилась від одного кінця та й до другого; то від того буває, кажуть письменні люди, що стоїть десь то коло моря гора, і з неї вихоплюється полум'я і течуть огненні ріки. Та старі ліди, що живуть і в Угорщині і в землі Галицькій, краще знають це і кажуть, що то хоче звестися, в землі вирісши, великий, великий мертвець і землю трусить.

XVI

У городі у Глухові⁶² зібрались люди коло старця бандуриста, і вже довгенько слухали, що сліпий грав на бандурі. Ще таких прегарних пісень і так хороше не співав ні один бандурист. Спершу почав він про гетьманщину давню за Сагайдачного та Хмельницького гетьманів. Інші то були часи: козацтво було в славі; топтало вороги під ноги,⁶³ та й ніхто б не зважився з його насміхатись. Співав старий і веселих пісень і кивав на людей, як зрячий; а пальці, з прив'язаними шпичками, літали як мухи по струнах, і струни, здавалося, сами гомоніли; а кругом люди, старі голови поскилавши, а молоді та й позводивши очі на старця, не насмілялися й слова шепнути одне до одного.

— А ще,—сказав старець:—я вам проспівую про одну давезну справу.—Люди поставали ще тісніше, і сліпий заспівав:

«За пана Степана, князя Седмиградського (був князь Седмиградський і в ляхів), жили були Іван та Петро козаки. Жили вони так, як брат з братом.—Пам'ятай, Іване, що добудеш,—всім ділитися: коли кому радість,—радість і другому; коли кому горе,—горе і обом; коли кому що здобути, нарівно ділити; коли хто в полон попаде,—другий продай усе і давай викуп, а то й сам іди в полон.—І правда, що б не здобували козаки, усім ділилися: чи заганяли чужу худобу, чи коней, усім ділилися, усе було нарівно.

«Воював король Степан з турчином. Вже три тижні воює він з турчином, а все не може його вигнати. А в турчина був паша такий, що сам з десятьма яничарами міг порубати хоч би й полк. Ось оповістив король Степан, що якби знайшовся лицар та привів до нього того пашу живого чи мертвого, дасть йому одному стільки грошей, скільки на все військо дає.

«Ходімо брате, та й зловимо пашу!» сказав брат Іван Петрові. І поїхали козаки, один в один бік, а той у другий.

«Чи вловив би ще, чи не вловив Петро, а вже Іван веде пашу на аркані за шию та до самого короля. «Бравий лицар!» каже король Степан і наказує видати йому одному стільки грошей, скільки на ціле військо; і наказує одрізати йому землі там, де він собі схоче, і худоби дати, скільки намислить. Як узав Іван гроші від короля, того ж дня розділив усе по половині, собі й Петрові. Взяв Петро половину грошей королівських, та не міг того знести, що Іванові така честь випала від короля, і затаїв помсту на душі глибоко.

«От їхали обидва лицарі на подаровану королем землю, за Карпат. Посадовив козак Іван на коня сина свого, прив'язавши його до себе. Вже впали присмерки,—а вони все їдуть. Хлопчик заснує, і сам Іван почав дрімати.

«Гей, не дрімай, козаче, бо по горах дорога непевна!.. Та в козака такий кінь, що сам скрізь дорогу знає, не спіткнеться та й не обвалиться. Є там між горами провалля, в проваллі дна ніхто не бачив; скільки від землі до неба, стільки ж до дна того провалля. Понад самим проваллям дорога—двоє людей ще проїхали б, а троє вже ніяк. Почав обережно ступати кінь з сонним козаком. Поруч їхав Петро, увесь трусився і духа затаїв від радощів. Оглянувся та й штовхнув побратима в провалля. І кінь з козаком і з дитиною полетів у те провалля.

«Ухопився ж таки козак за корінь, і сам кінь полетів у безодню. Став він видиратися, з сином за плечима, нагору; трохи вже не виліз, ізвів очі та й побачив, що Петро наставив списа, щоб назад його ізштовхнути. «Боже ж ти мій праведний, краще б мені очей не зводити, як бачити, що рідний брат списа наставляє назад мене ізштовхнути! Брате мій милий! Коли ж мене списом, якщо вже мені так на роду написано; та візьми сина; чим же безневинна дитина винна, щоб їй загинути такою лютою смертю?» Засміявся Петро та й штовхнув списом його, і козак з дитиною упав на дно. Забрав собі Петро добро усе і жив як паша. Табунів ні в кого не було таких, як у Петра; овець і баранів нігде стільки не було. І помер Петро.

«Коли ж помер Петро, покликав бог душі обох братів, Петра й Івана на суд. «Великий є грішник цей чоловік!» сказав бог. «Іване, не доберу я йому швидко кари; вибери ж ти сам йому кару!» Довго думав Іван, кари добираючи, і сказав: «Велику кривду мені вчи-

нив цей чоловік: зрадив брата свого, як той Юда, і звів мій чесний рід і потомство на землі. А чоловік без роду чесного і без потомства, як хлібне зерно, в землю вкинуте, що марно загинуло в землі. Сходу нема—ніхто й не знатиме, що було зерно посіяне.

«Вчини ж, боже, так, щоб все потомство його не мало на землі щастя, щоб останній в роду був такий злочинець, якого й світ не бачив. І від кожного його злочину щоб діди й прадіди його не мали б спокою в гробах, і зносячи муку тяжку, що такої й світ не знав, вставали б із гробів. А Юда Петро щоб не мав сили підвестись, і від того терпів би муку ще страшнішу, і щоб їв, мов скажений, землю, і щоб під землею корчився!

«І в той час, як сповниться міра злочинів того чоловіка, ізведи мене, боже, з того провалля на коні на гору круту, і щоб прийшов він до мене, і я кину його з тої гори в найглибше провалля, і всі мерці, його діди ще й прадіди, де б вони не були за життя, щоб усі потяглись з усіх земель гризти його за ті муки, що він завдавав їм, і щоб вічно його гризли, і втішився б я, на його муки глядячи! А Юда Петро щоб не міг известися з землі, щоб поривався гризти й собі, та гриз би сам себе, а кості його щоб росли що далі то більше, щоб через те ще більші ставали його болі. Та мука для нього буде найстрашніша: бо для чоловіка немає муки більшої, як хотіти помсти та й не могти помститись».

«Страшної кари ти ізмислив, чоловіче!» бог каже. «Нехай же буде все так, як ти сказав, та й ти сиди вічно там на коні своїм, і не буде тобі царства небесного, поки сидітимеш ти там на коні своїм!» І то все так збулося, як було сказано: і понині стоїть на Карпаті на коні чарівний лицар, і бачить, як в безоднім проваллі мерці гризуть мерця, і чує, як лежачи під

землею мертвець росте, глидає в страшних муках свої кості і страшно стрясає всю землю»...

Вже старий закінчив свою пісню; вже знов почав перебирати струни; вже завів смішних приспівок про Хому та Ярему, про Шкляра Стокозу... та старе їй мале ще не опам'яталися і довго стояли, голови похиливши, та роздумуючи над страшним, з тих старих часів, ділом.

ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА ТА ЇХ ТІТОНЬКА

З цією історією та сталася історія: нам розказував її, як приїздив з Гадячого, Степан Іванович Курочка. А треба ж вам знати, що пам'ять у мене—то й не сказати, яка лиха: чи говори, чи не говори,—все одно. Однаково, що й у решето воду лити. Отже за собою такий гріх знаючи, нарочито й просив його її на папері списати. Ну, дай йому боже здоров'я, чоловік він був завсіди для мене добрий, взяв та й списав. Поклав я її до столика маленького; та ви, мабуть, гаразд його знаєте: він стоїть у кутку, як саме в двері увійти... Та я й забувся, що ви ніколи й не бугали в мене... Стара моя, що вже тридцять літ живу з нею, грамоти зроду не вчилася; нема з чим і критись! Отож і примічаю я, що вона пиріжки пече все на якімсь папері. Пиріжки вона, любі читателі мої,¹ пече навдивовижу, і добріших пиріжків ви ніде не їстимете... Глянув я якось на спідку пиріжка, аж бачу: писані якісь слова. Так наче серце моє чуло; до столика—а од зошита й половини нема! Інші листочки, як які були,—всі на пироги розтаскала! Ну, що його робити? Не битися ж на старості літ! Торік довелося якось мені через Гадяч їхати. Нарочито, ще до города не доїжджаючи, зав'язав узлика, щоб не забувся об тім Степана Івановича попросити. Мало того: сам собі приобіцявся, що тільки по чхну в городі, то щоб при тому про нього згадати. Усе дарма. І через город проїхав, і чхнув, і висякався до хустки, а все чисто забув; та вже згадав,

як верстов шість від рогатки од'їхав. Та й нічого² не вдієш,—довелося без кінця друкувати. А проте, як хто схотів би нестеменно знати, про що мова мовиться далі у цій повісті, то нехай-но тільки назначито в Гадяч приїде та Степана Івановича попрѣсить. Він з утіхою великою розкаже її хоч би й знов од самого початку до кінця. Живе ж він недалечко церкви мурованої. Тут таки зразу—маленька вуличка: повернеш у вуличку, то будуть другі, чи так що й треті ворота. Та нащо вам краще: як побачите у дворі велику таку жердину з перепелом, і виїде назустріч вам баба³дебела в зеленій спідниці (а він не від речі сказаши, живе собі нежонатий),—то оце ж його й двір. А проте ви можете зустріти його на базарі, де він щоранку буває, так до дев'ятої години, вибирає собі на обід риби й якої городини та з отцем Антипом провадить бесіду, а то й з євреєм, що одкупа держить. Ви його одразу й пізнаєте, бо ні в кого ж крім нього й нема штанів з кольорової вибійки та китайчатого жовтого сурдута. От вам іще приміта: як ходить він, то все руками розмахує. Ще засідатель тамтешній, небіжчик Денис Петрович, бувало як побачить його здалеку, то таки й скаже: «Гляньте но, гляньте, он де вітряк суне!»

I

ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА

Чотири вже роки, як Іван Федорович Шпонька на покої та й живе у своїм хуторі Витребеньках. Як був він іще Ванюшею, вчився він у Гадяцькій повітовій школі і, слід сказати, була з нього дитина над усі доброзвичайна та найупадливіша. Учитель граматики російської, Никихвор Тимохвієвич Дієпричастя, бувало кажс, що якби усі в нього такі до науки упадливі були, як Шпонька, то він ніколи б не носив з собою до школи кленової лінійки, якою—сам признавався—аж наморитьсяс часом, по руках ледарів та пустунів

б'ючи. Зшиток у нього все чистенький, зусюди облінований, ніде ані цяточки. Сидів він завжди тихо, руки склавши і знявши очі на учителя, і ніколи не бувало, щоб ото вішав товаришеві навперед себе папірців на спину, чи щось вирізував на лаві, чи грався, поки прийде учитель, в тісної баби.³ Коли кому треба було ножика, перо поправити, він одразу й удавався до Івана Федоровича, знаючи, що в того завжди й ніжик є, і Іван Федорович, тоді ще просто собі Ванюша, виймав його з малого шкуратяного чехольчика, що висів у петельці його сіренького сурдута, і просив тільки не шкребти пера самим лезом, завіряючи, що для того є тупий край. Така звичайність незабаром здобула йому увагу навіть самого учителя латинської мови, що одного його кахикання в сінях, перше ніж з'являлися в дверях його шинеля фризова та мережана віспою твар,⁴ наганяло страху на всю школу. Цей страшний учитель, що на катедрі в нього завжди лежали два пучки різок, а половина учнів все було стояли навколішках, зробив Івана Федоровича аудитором, дарма що в класі був не один з багато кращою кебетою. Тут таки не можна обминути одного випадку, що поклався на все його життя. Один із довірених йому учеників, щоб прихилити свого аудитора записати йому в спискові *scit*⁵, дарма що він свого уроку і в зуб не знав,⁶ приніс до класу загорнутий у папір млинєць з маслом. Іван Федорович пильнував справедливості, та на ту саме пору був голодний і не зміг опертися спокусі; узяв млинця, поставив перед собою книжку та й давай їсти, і так був убрався в ту роботу, що й не помітив, як враз настала мертва по всьому класі тиша. Тоді тільки з страхом отямився він, як страшна рука, простягнувшись із фризової шинелі, вхопила його за вухо й витягла посеред класу.—Подавай сюди млинця! Подавай, кажу тобі, ледащо!⁷—промовив грізний учитель, схопив пальцями масляного млинця і викинув його крізь вікно, суворо наказавши школярам у дворі підіймати його. Потому

він тут таки дуже боляче вибив Івана Федоровича по руках; і справді: руки винні, що брали, а не яке інше тіло...⁸ Та хоч як там було, а тільки з тієї пори несмилливість, і без того з ним нерозлучна, ще дужче опала його. Може дя пригода і призвела до того, що він ніколи не мав охоти вступити на штатську службу, побачивши на ділі, що не все щастить приховувати кінці.

Було вже йому мало не п'ятнадцять літ, коли він перейшов до другого класу, де замість скороченого катехизису та чотирьох правил арифметики, узявся він за повний та за книжку про повинності людини та за дробі. Та побачивши, що далі в ліс, то більше днів і діставши звістку, що батенько⁹ сказали довго жити, перебув іще два роки і, за згодою паніматки, вступив потім до П*** пішого полку.

П*** піший полк був зовсім не з тих, що інші полки, дарма що стояв він здебільшого по селах, а був проте на такій нозі, що інший і кавалерійський проти нього не потягне. Більша частина офіцерів пила виморозки і вміла тягати євреїв за пейси незгірш од гусарів; кілька душ навіть танцювали мазурки, і полковник П*** полку ніколи не забував згадати про те, розмовляючи з кимсь у товаристві:— У мене, пане,— говорив він звичайно, за кожним разом плескаючи себе по череву:— багато хто танцює мазурку, пане; вельми багато, пане, ще й як багато, пане!¹⁰— Щоб іще показати освіченість П*** пішого полку, ми додамо, що двоє офіцерів були завзяті картярі в банк і програвали було часом мундир, кашкета, шинелю, китиці та ремінь од п'аблі, навіть дещо спідне з одежі, а це не раз-у-раз і серед кавалеристів трапляється.

Товаришування з такими людьми проте ні трохи не обсмілило Івана Федоровича. І як він не пив виморозків, воліючи чарку горілки перед обідом та вечерею, не танцював мазурки і не грав у банк, то, натурально, мусів раз-у-раз zostавалися сам. Таким способом, як інші роз'їжджали обивательськими¹¹ по дрібніших панах, він, засівши у себе дома, управлявся

в роботі, що до смаку тільки сумирній та добрій вдачі: то чистив гудзики, то читав оракула,¹² то ставляв пастки на мишей по всіх кутках у хаті, а то й просто, скинувши мундира, лежав на ліжку.

Зате не було нікого справнішого од Івана Федоровича на весь полк. І зводом своїм він так командував, що ротний¹³ раз-у-раз ставляв його за зразок. Зате ж невдовзі, через одинадцять років після прапорщицького рангу,¹⁴ було підвищено його у підпоручники.

У той час він дістав звістку, що паніматка померла, а тітка, рідна сестра паніматчина, яку він знав тільки з того, що вона привозила йому за дитячих літ і посилала навіть до Гадячого сушені груші та власними руками роблені дуже добрі пряники (з матінкою вона була у сварці, і тому Іван Федорович опісля її й не бачив),—так от ця тітка, свого доброго серця ради, взялася заправляти його невеличким маєтком, про що його в свій час листом сповістила.

Іван Федорович, бувши зовсім певний щодо тітчиного доброго розуму, почав, як і давніше, одбувати свою службу. Інший на його місці, діставши такий ранг, забрав би собі в голову; але пиха була зовсім не його вдача. І зробившись підпоручником, він був той таки самий Іван Федорович, яким був колись і в прапорщицькому ранзі. Перебувши чотири роки після цієї знаменної для нього події, він збирався виступити разом з полком із Могилівської губернії до Великоросії, як от дістав такого листа:

«Любезний племіннику.

Іване Федоровичу!

Посилаю тобі білизну: п'ять пар нитяних шкарпеток та чотири сорочки тонкого полотна; та ще хочу поговорити з тобою об ділі; як ти вже маєш не абиякого чина, та й сам, мабуть, про те знаєш, і прийшов у такі літа, що час тобі і за хазяйство взя-

тися, то на військовій службі тобі нема чого служити далі. Я вже стара і не можу всього доглянути у твоєму хазяйстві; та й справді багато чого маю до того ж повістити тобі наодинці. Приїжджай же, Ванюшо! Дожидаюся превеликої втіхи з тобою побачитись і з щиросердною любов'ю застаюсь твоя тітка

В а с и л и с а Ц у п ч е в с ь к а. ¹⁵

А яка у нас на городі ріпа виросла, більше того що на картоплю схожа, як на ріпу».

Через тиждень після цього листа Іван Федорович одписав таке на одповідь:

«Ласкава добродійко, тітонько,
Василисо Кашпаровна!

Премного дякую вам, що прислали білизну. А надто шкарпетки в мене дуже старі, що навіть денщик штопав їх чотири рази і дуже вони до того позбігалися. А що думаєте ви про мою службу, то у всьому істинна правда вапа, і от уже третій день, як я подав на вислугу. І тільки мене одзволять, зразу ж найму підводчика. Давнього вашого припоручення, що писали ви про пшеницю на насіння, про сибірську арнаутку,—не міг зробити: у всій Могилевській губернії нема такої. Свиней же тут одгодовують найбільше брагою, домішуючи трошки перешумованого пива.

З найправдивішою шаною, ласкава добродійко тітонько, вашим пробуваю племінником

І в а н о м Ш п о н ь к о ю».

На останку¹⁶ Іван Федорович здобув абшит і ранг поручника, найняв за сорок карбованців єврея від Могилева до Гадячого і сів у бричку саме під ту пору, як дерева одяглися молодим, ще нерясним листям, вся земля зазеленіла новою травичкою і по всьому полі пахло весною, .

II Д О Р О Г А

В дорозі не сталось нічого надто прикметного. Іхали трохи більш як два тижні. Воно може й швидше приїхав би Іван Федорович, так коли ж побожний єврей шабашував по суботах і, нап'явши своє запинало, увесь день молився. А проте, з Івана Федоровича, як я мав нагоду принотувати вище, була така людина, що не підпускала до себе нудьги. Він на той час розпаковував чамайдана,¹⁷ виймав білизну, переглядав її гарненько, чи доладу її випрано, чи доладу складено, здіймав обережненько пушок з нового мундира, пошитого вже без погончиків і знов усе те складав найчепурнішим способом. До книжок він здебільшого охоти не мав; а коли й заглядав часом до'оракула, так то через те, що любив знаходити там усе звісне, кілька раз читане. Так городянин кожного дня простує до клубу, не для того, щоб якоїсь там новини почути, але щоб зустріти тих приятелів, з якими хто зна відколи звик гомоніти в клубі. Так чиновник з правдивою втіхою вичитує адрес-календар по кілька раз на день; не задля якого там дипломатичного клопоту, але його аж надто бавить друкований розпис іменам. «А! Іван Гаврилович такий то!»¹⁸ проказує він стиха сам до себе. «А оце й я!.. Гм!..». А другим разом знов читає з тими самими вигуками.

По двох тижнях подорожі Іван Федорович доїхав до хутірця, верстов за сто від Гадячого. Було те у п'ятницю. Сонце давно вже зайшло, коли він заїхав з бричкою і з євреєм на постійний двір.

Цей постійний двір був, як усі постійні двори по маленьких хуторах та селах. Подорожнього в них, як заведено, трактують з усеї сили вівсом та сіном, так наче б то він мав бути поштовий кінь. Та коли б йому схотілося поспідати, як звичайно спідають добрі люди, то зберіг би свій апетит цілісіньким до другого разу. Іван Федорович, 'знаючи все те, задалегідь

припас дві в'язки бубликів та ковбаси і, загадавши дати чарку горілки, якої в жодному постійному дворі не бракує, узявся за свою вечерю, засівши на лаві до дубового столу, твердо вкопаного в долівку.

Тимчасом почувся гуркіт брички. Ворота заскрипіли, але бричка довго не в'їздила у двір. Гучний голос лаявся з бабою, що держала корчомку.

— Я заїду,— почув Іван Федорович,—та коли хоч одна блошиця укусить мене в твоїй хаті, то прибію, їй-же богу прибію, стара відьмо! І за сіно нічого не дам!

Хвилину пізніше двері одчинилися і ввійшов, чи краще сказавши, вліз товстенький чоловік у зеленому сурдуті. Голова його твердо вгрузла у короткій шиї, що видавалася іще товща під двоїстим підборіддям. Та й на вигляд, здавалося, був він із тих людей, що ніколи не сушили собі голови дурницями і що все життя їхнє котилося, як підмазане.

— Доброго здоров'я, мостивий пане!¹⁹—промовив він, побачивши Івана Федоровича.

Іван Федорович мовчки вклонився.

— А дозвольте спитати, з ким маю честь?—провадив товстий подорожній. При такому допиті Іван Федорович мимоволі підвівся з місця і став на витяжку, що робив звичайно, коли його розпитував про що полковник.

— Вислужений поручник²⁰ Іван Федорів Шпонька,— одповів він.

— А чи можна знати,²¹ в які місця прямуєте?

— У власний хугір, пане, у Витребеньки.

— Витребеньки!—мало не скрикнув пильний допитувач.²²—Дозвольте, добродію мій, дозвольте,—говорив він, підступаючи до нього і розмахуючи руками, так наче²³ хтось його не підпускав, або він продирався крізь людський тиск, і підступивши обійняв кругом²⁴ Івана Федоровича і розцілувався спочатку у праву, тоді у ліву, та й знову у праву щоку. Івану Федоровичу дуже сподобалось оте чоломкання, бо ж його гу-

бам здалися товсті щокі проїжджого за пухкі подушки.—Дозвольте, добродію, познайомитись,—говорив далі товстюк,—я ділич таки Гадяцького повіту і сусіда ваш. Живу я од хутора вашого, од Витребеньок, не далі як за п'ять верстов, у селі Хортищі; а звати мене Григорій Григорович Сторченко. А якже, а якже, добродію мій,—і знать вас не схочу, як не приїдете в гості до Хортища. Тепер я поспішаю в своїй потребі... А що це?—промовив він ласкавим голосом своєму козачкові,²⁵ хлопцеві в латаному на ліктях козакинї, що увійшовши до хати, заставляв з непевністю на виду стіл вузликами та ящиками.—Що це? що?—і голос Григорія Григоровича ставав помалу грізніший та грізніший.—Хіба я це сюди велів тобі ставити, мое серце?²⁶ Хіба я це сюди казав тобі ставити, гадюко! Чи не казав я тобі наперед розігріти курку, пройди-світе! Геть!—скрикнув він, тупнувши ногою.—Стривай, мармизо! Де погребець²⁷ з пляшками? Іване Федоровичу!—говорив він, наливаючи чарочку настоянки:—прошу покорно—лікарственої!

— Ій-богу, пане, не можу... мені вже довелося...— промовив Іван Федорович, мнучись.

— І слухати не хочу, добродію мій!—присилив голоса поміщик:—і слухати не хочу! З місця не рушу, поки не вип'єте!..

Іван Федорович, побачивши, що відмовитися не можна, не без приємности випив.

— Це курятина, добродію мій!—провадив товстий Григорій Григорович, розрізаючи її ножем у дерев'яному ящику.—Було б вам відомо²⁸, що куховарка моя Явдоха часом любить клюкнуту і через те раз-у-раз пересушує. Гей, хлопче!—тут звернувся він до хлопчика в козакинї, що приніс перину і подушки:—постели мені долі серед хати. Та гляди, сіна клади вище під подушку. Та висмикни в баби пасмо прядива з мички заткнуту на ніч вуха. Було б вам відомо, добродію мій, що в мене заведено затикати на ніч вуха з того проклятого припадку,²⁹ коли в одній руській корчмі³⁰

заліз мені в ліве ухо тарган. Прокляті капали,³¹ як я довідався потім, їдять навіть борщ з тарганами.³² Не можна й розказати, що зо мною сталося: так свербить в усі, так свербить... ну, просто хоч на стіну лізь! Помогла мені уже в наших краях проста собі баба, та й чим би ви думали? от собі відшіптуванням. Що ви скажете, мій добродію, про лікарів? Я думаю, вони таки морочать і дурять нас. Інша баба двадцять раз краще тямить, як усі ті лікарі!

— Істинно, добродію, це ви нестеменную правду повідаєте. Інша таки то справді буває...—Тут він спинився, немов би не добираючи далі годящого слова.³³ Не завадить тут і мені сказати, що він звичайно не був щедрий на слова. Може все це було з несміливости, а може й хотілося якнайкраще висловитися.

— Та гарненько, кажу, гарненько перетрусси сіно!— примовляв Григорій Григорович своєму козачкові.— Тут сіно таке погане, що й не доглянеш, як трапиться сучок. Дозвольте, добродію, віддати вам надобраніч. Завтра уже не побачимось: я вдосвіта виїжджаю. Єврей ваш шабашуватиме, бо завтра субота, отож вам нема чого вставати рано. Та не забувайте моєї прозьби:³⁴ і знать вас не знаю, як не приїдете до Хортища!

Тут камердинер Григорія Григоровича стягнув з нього сурдут та чоботи і натяг замість того халат,— а Григорій Григорович повалився на постіль, і, здавалось, одна величезна перина лягла на другу.

— Гей, хлопче, куди ж це ти, гадюко!³⁵ Іди сюди, поправ ковдру! Гей, хлопче, підмости під голову сіна. А що, коней уже напоєно? Ще сіна! Сюди, під цей бік! Та поправ, гадюко, гаразд, кажу тобі, ковдру! Отак, іще! Ох!..

Тут Григорій Григорович зітхнув ще разів зо два і пустив страшний носовий висвист по всій хаті, похрюпуючи часами так, що баба, на лежанці дримаючи, прокидалася, враз витріщала очі на всі боки і, нічого не побачивши, заспокоювалася і засинала знов.

На завтра, коли Іван Федорович прокинувся, товстого поміщика вже не було.³⁶ Це була єдина прикметна пригода,³⁷ що сталася з ним дорогою. На третій день після цього він під'їздив до свого хуторця.

Тут почув він, що серце в нього сильно забилося, коли визирнув, махаючи крилами, вітряк і коли в міру того, як єврей поганяв своїх коней під гору, в долині показувався рядок верб. Живо і ясно виблискував поміж ними став і дихав холодком. Тут він купався колись. В цьому самому ставку він з хлоп'ятами брів колись по шию в воді—по раки. Бричка виїхала на греблю, і Іван Федорович побачив той самий старосвітський домочок, укритий очеретом; ті самі яблуні й черешні, по яких він лазив колись крадькома. Тільки що заїхав він у двір, як зусюди позбігалися собаки всілякої масти: руді, сірі, рябі. Деякі з них гавкаючи кидалися коням під ноги; інші бігли ззаду, почувши, що вісь вимащено салом. Один, стоячи коло пекарні і накривши кістку лапою, західився на весь голос; другий гавкав здалеку і бігав назад і вперед, помахуючи хвостом і немов примовляючи: «Ось погляньте, люди хрищені, який я молодий та хороший!..» Хлоп'ята в замурзаних сорочках бігли дивитись. Свиня, що похажала по двору з шістнадцятьма поросятами, підняла вгору допитливо своє рило і хрюкнула дужче проти звичайного. У дворі лежало на землі багато ряден з пшеницею, просом та ячменем і сушилися на сонці.³⁸ На стрісі сушилося теж чимало всілякого зілля: Петрових батогів, нечуй-вітру та іншого.

Іван Федорович так захопився, все те розглядаючи, що стямився тільки тоді, як рябий собака вкусив єврея, що злавив з брички, за литку. Збіглася двірня, а то були куховарка, одна баба та дві дівки у шерстяних спідницях—і після перших вигуків: «Та це ж панич наші!», оповістили, що тітонька садили на городі пшеничку разом з дівкою Палажкою та машталірм Омельком, який часто правив за городника

й сторожа. Але тітонька, що здалека примітила вкриту рогожею брочку, була вже тут. І Іван Федорович дивом здивувався, коли вона сливе що підняла його на руках, немов був непевен, чи це та сама тітка, що була писала йому про свою неміч та хвороби.

III

ІТОНЬКА

Тітонька Василиса Кашпаровна мала на той час літ біля п'ятдесяти. Замужем вона не була ніколи і говорила звичайно, що дівоча стать для неї найдорожча в світі. Проте, як пригадаю, ніхто до неї й не сватався. Бувало все те від того, що всі чисто чоловіки робилися коло неї якісь несміливі і ніколи не наважувалися освідчитися їй. «Дуже великого характеру Василиса Кашпаровна!» говорили женихи і говорили правду, бо ж Василиса Кашпаровна хоч кого зробить од трави тихішим. П'яничку мірошника, що був уже зовсім нікчемний, вона твердою рукою власною доти день-у-день за чуба смикала, аж поки, без жодних особливих заходів, таки зробила з нього золото—не чоловіка. Зросту була вона велетенського; огрядність і силу мала не меншої міри. Здавалося, природа допустилася непростеної помилки, призначивши їй носити темно-брунатний по буднях капот з дрібненькими зборочками та червону кашемирову шаль на великдень і на свої іменини, тоді як їй чи не найбільше були б до покраси драгунські вуса та високі ботфорти. Зате все, коло чого ходила, пасувало до її вигляду: вона їздила сама човном, погрібаючись веслом незгірше від якого рибалки; біла дичину; стояла невідступно в косарів над душею; знала достеменно, скільки в неї динь та кавунів на баштані, брала мостового по п'ять копійок з воза, що переїздив через її греблю; лізла на дерево і трусила груші; біла ледачих васалів своєю страшною

рукою і підносила достойним чарку горілки з тієї ж руки-в тадики. Мало не все вкупі—вона лаялась, красила прядиво, бігала на пекарню, робила квас, варила медове варення, клопоталася цілий день і всюди встигала. А через те їй сталося, що маленький маєток Івана Федоровича,—всього вісімнадцять душ у останню ревізію,—процвітав у всій силі цього слова. До того ж вона аж надто любила свого племінника і пильно збивала для нього копійчину.

Тільки приїхав Іван Федорович додому, як життя його змінилося зовсім і пішло геть іншою цариною. Здавалося, природа на те їй створила його, щоб саме заправляти вісімнадцятидушним господарством. Сама тітка помітила, що з нього буде добрий господар, хоч не у всі проте справи господарські дозволяла йому встрівати.

— Воно ще молода дитина!—звичайно промовляла вона, дарма, що Івану Федоровичу було мало не сорок літ: а де ж йому все знати!—А проте він неодступно бував при женцях та при косарях, і це давало невимовну втіху його сумирній душі. Дружній вимах десятка і більше того блискучих кіс; шелест полеглої рівним покосом трави; а там подекуди заливні співи жничок, то веселі, як гостям назустріч, то сумно-жалібні, як розлука; тихий, чистий вечір, ой, який же вечір! яке вільне та свіже повітря! і яке все живе тоді: степ червоніє, синіє і горить квітами; перепели, дрофи, чайки, коники, тисячі мушок—і від них свист, сюрчання, гудіння, перетріскування, крик, а то їй ураз суголосний хор, і все те не замовкає ні на одну хвилину. А сонце западає їй ховається. Ой! як же посвіжіло, як гарно стало! По полю то там, то там розкладають огнища, наставляють казани; навкруги казанів сідають довговусі косарі. Пара від галушок стелеться. Сутінки сірішають... І не сказати, що тоді робилося з Іваном Федоровичем. Він забував навіть, приставши до косарів, покуштувати їхніх галушок, до яких мав охоту,

і стояв як стій на однім місці, стежачи очима за чайкою, що пропадала в небі, або перераховуючи копи нажатого хліба, що вкривали поле.

Незабаром про Івана Федоровича скрізь пішла чутка, як про великого хазяїна. Тітонька і не навтішається з свого племінника, і ніколи не мице нагоди похвалитися їм. Одного дня—було це вже по жнивах, а саме під кінець місяця липня—Василиса Кашпаровна, взявши Івана Федоровича з таємничим виглядом за руку, оговістила, що вона тепер хоче поговорити з ним об ділі, яке вже здавна її клопоче.

— Тобі, любий Іване Федоровичу,—так почала вона:—відомо, що в твоєму хуторі вісімнадцять душ, правда це у ревізії, а так набереться більше,—може, буде і двадцять чотири. Та не про те мова. Ти знаєш той лісок, що за нашою левадою, і, мабуть, знаєш за тим таки ліском широченький луг—в ньому маломало не двадцять десятин, а сіна стільки, що можна кожного року продавати більше, ніж на сто карбованців, а надто як поставлять у Гадячі, кажуть люди, кінного полка.

— А як же, тітонько, знаю: сіно там дуже добре.

— Та це я й сама знаю, що дуже добре; а чи знаєш ти, що вся земля тая, як по правді,—твоя. Чого ж ти так очі витріщив? От і слухай, Іване Федоровичу. Ти пам'ятаєш Степана Кузьмовича? Та й що питати, еге ж, пам'ятаєш! Ти тоді таке мале було, що не могло б його і на ім'я вимовити. Де ж пак! пригадую, ще як приїхала я на саме пущення перед Пилипівкою і взяла була тебе на ручки, то ти мало мені сукні не спаскудив. Тільки-тільки встигла тебе передати мамці Матроні; от який ти тоді був поганий. Та не про те мова. Вся земля, що за нашим хутором, і саме село Хортище було Степана Кузьмовича. Він, щоб ти знав, ще тебе на світі не було, як почав був наїздити до твоєї матінки; та й те сказати, в такий час саме, як твого батечка не бувало вдома. Та я проте не на докір їй говорю, Упокой господи її душу!—хоч по-

кійниця раз-у-раз мене кривдила. Та не про те мова. Як уже там було, а тільки Степан Кузьмович відписав тобі на даровизну та саму землю, про яку оце тобі казано. Але покійниця, твоя матінка, не при людях згадуючи, кумедної якоїсь була вдачі. Сам чорт, прости мене господи за таке погане слово, з нею розуму не достав би. Де вона діла той дарчий лист,—бог один знає. Я думаю, просто, що він у руки попався цьому старому паничеві Григорію Григоровичу Сторченкові. Отож цьому пузатому пройдисвітові перейшов увесь його маєток. Я ладна на що хоч закластися, коли він не потаїв листа.

— Дозвольте доложити, тітонько: чи не той це Сторченко, що я на станції спізнався?—Тут Іван Федорович розказав про своє спіткання.

— Хто його знає,—одказала, трохи подумавши тітонька:—може він і не пройдисвіт. Правда, він усього півроку як переїхав сюди до нас жити; за такий час чоловіка не визнаєш. Стара його мати, чула я, сама дуже розумна жінка, і, кажуть, он як тямить огірки солити. Та й килими власні її дівчата дуже гарно уміють ткати. Та як ти кажеш, що він тебе гаразд привітав, то їдь до нього. Може старий грішник послухається своєї совісти і віддасть, що не його добро. Можеш, чого доброго, поїхати і бричкою, тільки проклята дівтора усі гвіздки повитягала ззаду, треба сказати Омелькові, щоб поприбивав скрізь як слід реміння.

— Та нащо, тітонько? Я візьму візок, що ви їздите дичину стріляти.

На цім розмова скінчилася.

IV

ОБІД

В обідню пору Іван Федорович виїхав до села Хортища і трохи потерпав, як почав був ізближатись до панського будинку. Будинок цей був довгенький та

не під очеретом, як у багатьох околиць поміщиків, а під драницею. Дві комори у дворі теж під драницею, ворота дубові. Іван Федорович скидався на того фєрта,³⁹ що приїхавши на баль, де не погляне, то всі вбрані краще од нього. З пошани він покинув свій візок біля комори і підійшов до рундука пішки.

— А, Іван Федорович!— гукнув товстий Григорій Григорович, похожавши по двору в сурдуті, але без краватки, жилета та підтяжок. Та й цей убір, здавалося, обтяжував його огрядну постать, бо піт так і котився з нього струмками.— Що ж це ви казали, що зразу й приїдете, тільки з тіткою побачитесь, та так і не приїхали!— По цих словах губи Івана Федоровича потрапили на ті самі знайомі подушки.

— Найбільше... клопоти хазяйські. Та я приїхав до вас на годинку, маю діло...

— На годинку? От цього вже не буде! Гей, хлопче!— гукнув товстий господар і той самий хлопець в козакинї вибіг із пекарні.— Скажи Касянові, щоб зараз же припер ворота, чуєш, щоб припер як слід. А коней от цього пана хай розпряже зараз мені. Прошу до хати! Тут така спека, що в мене вся сорочка мокра.

Іван Федорович, увійшовши до хати, наважився не дармувати часу і, не вважаючи на свою несміливість, чим-дуж наступати.

— Тітонька мала честь... переказували мені, що дарчий лист покійного Степана Кузьмовича...

І не сказати, як скривилося на ці слова широке обличчя Григорія Григоровича.— Йй-богу, нічого не чую!— відповів він.— Було б вам відомо, що в мене у лівому усі сидів тарган. У руських хатах прокляті кацапи скрізь порозводили тарганів. Нілким пером не списати, що то за мука була,—свербить та й свербить! Помогла мені вже одна стара баба і от дуже просто...

— Я хотів сказати...—наважився перебити Іван Федорович, бачучи, що Григорій Григорович навмисне зводить мову на інше;—що в духовній небіж-

чика Степана Кузьмовича згадується, тее, про дарчий лист... тим листом приписано мені...

— Я знаю, тітонька це вам уже наговорила... Брехня, аж їй-же богу, брехня! Ніякого дарчого листа не писав покійний. Хоч воно і згадується в духовній про якийсь лист, але де ж він? Ніхто його не подавав. Я вам говорю це, бо таки щиро вам добра жичу. Їй-богу, все те брехня!

Іван Федорович замовк, міркуючи собі, що може й справді тітоньці так тільки здалося.

— А от і пані-матонька йдуть із сестрами!— сказав Григорій Григорович:— значить пора обідати... ходім! З цими словами він потягнув Івана Федоровича за руку до кімнати, де стояли на столі горілка та закуска.

На той саме час увійшла бабуся низенька,—ну, просто тобі кофейник у чепчику,—з двома паннами, білявою й чорнявою. Іван Федорович, як чемний кавалір, підійшов до ручки спочатку бабусиної, а потім і обох панночок.

— Це, матінко, наш сусіда Іван Федорович Шпонька!—сказав Григорій Григорович.

Бабуся пильно дивилася на Івана Федоровича, або може то тільки здавалося, що дивилась. А проте то була довершена добрість. Вачилось, вона так і хотіла запитатися в Івана Федоровича: «а скільки ви на зиму огірків насолюєте?»

— Ви горілку пили?—спитала бабуся.

— Ви, матінко, либонь не виспались!—сказав Григорій Григорович:—та хто ж питає гостя, пив він, чи ні? Ви тільки частуйте, а чи пили ми, чи ні, то вже наше діло. Іване Федоровичу! Прошу золототисячкової чи Трохимовського сивушки,—яка вам краще до вподоби? Іване Івановичу, а ти чого став?—проказав Григорій Григорович, навернувшись назад, і Іван Федорович побачив перед горілкою Івана Івановича в довгополому сурдуті, з величезним стоячим комірцем, що закривав йому всю щитилицю, так що голтва його сиділа в комірі, як у бричці.

Іван Іванович підійшов до горілки, потер руки, оглянув гаразд чарку, налив, підняв проти світла, хильнув за раз усю горілку із чарки в рота, але не ковтаючи, пополоסקав нею як слід у роті і вже тоді ковтнув. І закусивши хлібом з солоними опеньками, звернувся до Івана Федоровича.

— Чи не з Іваном Федоровичем, паном Шпонькою, маю честь?

— Так і єсть, пане!⁴⁰— відповів Іван Федорович.

— Дуже, дуже змінилися, добродію, з тих часів, як я вас знаю. А як же,— провадив Іван Іванович:— я ж вас ще отакеньким пам'ятаю!— При тому він показав долонею на аршин від долівки.— Покійні батенько ваш, царство небесне, на диво був чоловік. Кавуни та дині у нього все такі бували, що тепер ніде й не побачите. От хоч би й тут,— казав він далі, одводячи його на бік:— подадуть вам за столом дині,— що це за дині? І не дивився б! Чи вірите, мостивий добродію, у нього кавуни були,— проказав він, немов з таїною звиряючись та розвівши руками, так наче мав обійняти якесь товсте дерево:— їй-богу, он які!

— Ходімте до столу!— сказав Григорій Григорович, взявши Івана Федоровича за руку.

Григорій Григорович сів на звичайному своєму місці кінець столу, завісившись величезною серветкою і так-о скидаючись на тих героїв, що ото циркульники на своїх вивісках малюють. Іван Федорович, червоніючи, сів на вказане йому місце проти двох панночок, а Іван Іванович спромігся примоститися біля нього, радіючи душею, що матиме кому оповідати свою мудрість.⁴¹

— Було б вам куприка не брати, Іване Федоровичу. Це ж індичка!— промовила стара до Івана Федоровича, якому на той час підніс блюдо сільський камердин у сірому фраку з чорною латкою.— Візьміть спинки!

— Матінко! та ж вас ніхто не просить встрявати!— промовив Григорій Григорович.— Було б вам відомо,

гість сам знає, що йому взяти. Іване Федоровичу, візьміть крильце, оте друге, з пупком. Та чого ж ви так мало взяли? Беріть ніжку! А ти чого рота роззявив там з блюдом? Прости! Ставай, ледащо, навколішки, проказуй мені зараз: «Іване Федоровичу, візьміть ніжку!»

— Іване Федоровичу, візьміть ніжку!—проревів, стаючи навколішки, камердин з блюдом.

— Гм, що це за індички!—промовив стиха Іван Іванович, вдаючи нехтування та обертаючись до свого сусіда.—Хіба такі мають бути індички? От якби ви в мене індичок побачили! От, повірте, що в однієї жиру більше, ніж у десятка таких, як оце. Чи повірите, мій добродію, навіть дивитися гидко, як ходять по двору,—такі вигодувані!..

— Іване Івановичу, та ти брешеш!—сказав Григорій Григорович, дослухавшись до його речей.

— Я вам скажу,—знову провадив своєї Іван Іванович до сусіда, удаючи наче не чув Григорія Григоровича слова:—торік, коли я посилав їх до Гадячого, давали по п'ятдесят копійок за штуку. Та й то не хотів брати.

— Іване Івановичу, я ж тобі кажу, що брешеш ти!—проказав Григорій Григоровичу, задля більшої виразності, склад за складом і голосніше, як перше.

Але Іван Іванович, удаючи наче б то річ зовсім не до нього, провадив таки те саме, тільки багато вже тихше:—Далебі, мій добродію, не хотів брати. В Гадячому ні в одного тобі поміщика...

— Іване Івановичу! таки дурень ти та й більш нічого,—голосно промовив Григорій Григорович.—Та Іван же Федорович знає все те краще, як ти, і тобі не повірить.

Тут Іван Іванович тяжко образився, замовк та й заходився біля індички, дарма що була вона не така годована, як ті, що ото гидко на них і дивитись.

Брязкання ножів, ложок та тарілок на якийсь час заступило розмову: та найдужче чути було Гри-

горія Григоровича висмоктування мозку з баранячої кістки.

— Чи ви читали, — трохи перемовчавши спитав Іван Іванович, висовуючи голову з своєї брички до Івана Федоровича: — книжку «Путешествие Коробейникова ко святым местам»? От де справжня втіха для душі й серця! Тепер таких книжок не друкують. Жаль мені превеликий, що не глянув, якого року.

Іван Федорович, зачувши, що мова про книжку, почав дбайливо набирати собі соусу.

— По правді, дивне диво, добродію, як подумаєш, що простий собі міщанин та пройшов усіма тими місцями. Більше, як три тисячі верстов, добродію мій, більше як три тисячі верстов! Істинно, сам господь його сподобив побувати в Палестині та в Єрусалимі!

— Так ви говорите, що він, — сказав Іван Федорович, котрий чимало чув про Єрусалим іще від свого денщика: — був у Єрусалимі?

— Про що ви там таке говорите, Іване Федоровичу? — запитався з кінець стілу Григорій Григорович.

— Я, теє то, мав нагоду⁴² зауважити, що які то є далекі на світі землі! — сказав Іван Федорович, сердечно вдоволений, що вимовив таку довгу й тяжку фразу.

— Не вірте йому, Іване Федоровичу! — сказав Григорій Григорович, не дочувши гаразд: — все чисто бреше!

Тимчасом обід скінчився. Григорій Григорович пішов до своєї кімнати, як звичайно, похропти трохи. А гості пішли слідом за старенькою господинею та паннами до вітальні, де той самий стіл, на якому вони покинули, йдучи обідати, горілку, наче дивною зміною якоюсь, вкрився блюдечками з усяковим варенням та блюдами з вишнями, динями та кавунами.

Що Григорія Григоровича нема в хаті, було знати по всьому. Господиня стала говіркіша і сама без жодної прозьби розкривала усякі секрети, і як пастилу

робити та як сушити груші. Навіть панни заговорили; проте білява, що здавалося років на шість молодша від сестри і що мала на око літ двадцять п'ять, була мовчазніша.

Та найбільше говорив і діяв Іван Іванович. Певний, що тепер його ніхто не переб'є та й не засоромить, він говорив і про огірки, і про картоплю, як її садити, і про те, які були колись розумні люди—куди проти теперішніх,—і про те, як усе в світі дедалі то розумнішає і доходить наймудріших вигадок. Коротко, був він із тих людей, що з найбільшою втіхою воліють віддаватися найсолодшим для душі розмовам, і говоритимуть про все, про що тільки можна говорити. Коли розмова провадилася про справи важливі і побожні, то Іван Іванович зітхав після кожного слова, покиваючи помалу головою; коли про господарські, то висовував голову з своєї брички і робив такі міни, що глянувши на нього, здається, можна було б прочитати, як саме робити грушевий квас, які завбільшки ті дині, що він говорив, і які ситі ті гуси, що бігають у нього по двору. Кінець кінцем, уже ввечері на превелику силу пощастило Івану Федоровичу розпрощатись. І хоч який був податний, хоч як його силували почувати, а він устоявся таки, щоб їхати, і поїхав.

V

НОВІ НАМИСЛИ ТІТЧИНІ

— Ну, що? виманив у старого лиходія листа?— Так питаючись зустріла Івана Федоровича тітонька, що нетерпляче дожидала його уже кілька годин на ганку і не втерпіла кінець кінцем, щоб не вибігти за ворота.

— Ні, тітонько!—сказав Іван Федорович, злізаючи з візка:—у Григорія Григоровича ніякого листа немає

— І ти йому повірив? Бреше, проклятий! Коли небудь попаду, то ей-ей власними руками випорю

Е, я таки спущу йому сала! А треба б одначе наперед поговорити з нашим підсудком, чи не можна судом з нього стягти. Та не про те тепер мова. Ну що ж, чи добрий обід був?

— Вельми... таки так, тітонько.

— Ну, а що ж подавали вам, розкажи! Знаю, що стара добре тямить за кухнею доглянути.

— Сирники були із сметаною, тітонько. Соус з голубами, начиненими...

— А індичка була з сливами?—питалася тітонька, бо й сама була з перших готувати цю страву.⁴³

— Була й індичка... Вельми гарні панночки—Григорія Григоровича сестри, особливо білява.

— А!—сказала тітонька і пильно подивилася на Івана Федоровича, що почервонів і піс в землю потупив. Нова думка мигнула їй у голові.—Ну що ж?—спиталася вона з цікавістю і жваво:—які в неї брови?—Не шкодить додати, що тітонька завжди покладала найпершу красу жіночу в бровах.

— Брови, тітонько, зовсім такі, як ви ото розказували, у вас були замолоду. І по всьому личку дрібненьке ластовиння.

— А!—сказала тітка, задоволена увагою Івана Федоровича, що проте і на думці не мав сказати тим якогось комплімента.—Яке ж було на ній убрання? хоч правда, тепер і не знати таких дебелих матерій, як от приміром у мене на цьому капоті. Та не про те мова. Ну та й як же ти говориш з нею про що-небудь?

— Тобто, як?.. я, тітонько? Ви, може, думаєте вже...

— А що ж! що тут дивного? сам бог велів! Може, тобі з нею на роду написано жити укупочці.⁴⁴

— Я не стямлюся, тітонько, як то ви можете таке говорити. Це показує, що ви зовсім мене не знаєте!

— Гай-гай, уже й образився!—промовила тітонька. «Ще молода дитина!» подумала вона сама до себе: «нічого не знає; треба звести їх до купи, хай розпізнаються».

Тут тітонька пішла глянути до пекарні й покинула Івана Федоровича. Але з цього часу вона тільки й думала про те, щоб якнайскорше побачити свого племінника жонатим і поняньчити маленьких унучків. В голові їй громадилися самі лишень весільні приготування і було помітно, що вона в усіх справах метушилася більше, як було, хоч справи від того йшли не так на краще, як на гірше. Частенько, пораючись коло якогось солодкого тіста,— вона ніколи не довіряла куховарці,— вона, загадавшись і уявивши, як біля неї стоїть маленький внучок і просить пиріжка, неуважно простягала до нього руку з найкращим шматком, а дворовий собака, спожиткувавши теє, хапав зубами ласий шматок і голосним своїм жваканням виводив її з задуми, за що раз-у-раз і бито його кочергою. Навіть забулася вона про свої кохані справи⁴⁵ і вже годі їздити на полювання, а надто як замість куріпки та підстрелила ворону, чого ніколи з нею не бувало.

Аж от через чотири дні всі побачили викочену з повітки на двір бричку. Машталір Омелько, він же городник і сторож, ще з раннього рана вистукував молотком і прибивав реміння, без перестану одганяючи собак, що лизали колеса. За свою повинність маю повідомити читальників, що це була та сама бричка, якою їздив іще Адам. І через те, коли хто видаватиме за адамівську якусь іншу, то це суцзя брехня, і та бричка запевне фальшива. Зовсім невідомо, як урядувалася вона од потопа. Треба думати, що в Носівім ковчегові була нарочито зроблена для неї повітка. Дуже шкода, що не можна доладу списати для читальників її статъ. Досить сказати, що Василиса Кашпаровна була задоволена з її архітектури і раз-у-раз виливала свій жалъ, що повиводилися з моди старовинні екіпажі. Самий склад тої брички,—трохи набік, тобто так, що права сторона її була багато вища од лівої,—був дуже їй до вподоби, бо ж з одного боку може, так вона говорила, влізти людина мала

на виріст, а з другого велика. А проте у бричці могло вміститися яких душ п'ять малих на виріст і тройко таких, як тітонька. Десь коло полудня Омелько, упоравшись з бричкою, вивів із стайні трое коней, мало чим молодших од брички, і почав припрягати їх мотузками до величного повозу. Іван Федорович і тітонька, один з лівої руки, друга з правої, влізли до брички, і вона рушила. Стрічні дорогою мужики, побачивши такий пишній екіпаж (тітка дуже не часто виїжджала ним), з повагою спинялись, скидали шапки і низенько вклонялися. Годин через дві повіз став перед ґанком,—гадаю, нема чого й говорити, що перед ґанком Сторченкового дому. Григорія Григоровича не було вдома. Стара господиня з паннами вийшла зустріти гостей до їдальні. Тітонька підступила препишною ходою, з неабиякою зграбністю виставила одну ногу вперед і промовила голосно:

— Дуже я рада, моя пані добродійко, що маю честь персонально вам на пошану віддати. А з респектом разом дозвольте подякувати за гостинність вашу проти мого племінника Івана Федоровича, що дуже її вихваляє. Добряча у вас гречка,⁴⁶ добродійко. Я бачила її, як до села під'їздила. Дозвольте спитатися, чи багато кіп берете ви з десятини?

По цьому відбулося чоломкання до всіх. Коли ж посідали у вітальні, то старенька господиня почала:

— Про гречку нічого вам не скажу: то Григорія Григоровича справа. Я вже давно про те не дбаю; та й не сила: уже стара. Колись, пам'ятаю, бувала у нас гречка по пояс; а тепер бозна що. Хоч проте кажуть, що теперечки усе наче б то краще.—Тут старенька зітхнула. І як кому спостережливому, то почулося б у цьому зітханні зітхання старосвітського вісімнадцятого століття.

— Чула я, пані моя, що у вас власні ваші дівчата чудові уміють ткати килими,—сказала Василиса Кашпаровна, і тим зачепила стареньку за струну найчутливішу. При тих словах вона немов ожила і речі

в неї полилися про те, як треба красити прядивс⁴⁷ і як сукати для того нитку. З килимів незабаром розмова з'їхала на солоні огірки та на сушені груші. Коротко сказати, не минуло й години, як обидві пані⁴⁸ так розговорилися між собою, наче б то вік були знайомі. Василиса Кашпаровна багато дечого почала уже говорити з нею таким тихим голосом, що Іван Федорович нічого не міг і розібрати.

— Може б ласка ваша подивитися?—сказала, встаючи, стара господиня.

За нею підвелися панни і Василиса Кашпаровна, і всі рушили до дівочої. Тітонька проте дала Івану Федоровичу знак, щоб зостався і щось потиху сказала старенькій.

— Машенько!—сказала старенька, вдаючися до білявої панночки,—зостанься з гостем та поговори з ним, щоб гостю не було нудно самому.

Білява панна зосталася і сіла на канапу. Іван Федорович сидів на своєму стільці, як на огні, червонів і спускав очі; та панна, здавалося, зовсім того не помічала і байдужісінько сиділа собі на канапі, пильно розглядаючись по стіні та по вікнах або ведучи очима услід за кицькою, що боязко пробігала попід стільцями.

Іван Федорович трохи прибадьорився і хотів був розпочати розмову; але, здавалося, всі слова свої він погубив дорогою. Ні одне не спадало на думку.

Мовчанка стояла щось із чверть години. Панночка сиділа, як і давніше.

Коли це Іван Федорович враз набрався духу.

— Улітку дуже багато мух, добродійко!—вимовив він напівтремтячим голосом.

— Аж надто багато,—на одвіт панна.—Братік нарочито зробили хлопавку із старого матінчиного черевика; та їх усе ще таки дуже багато.

Тут розмова знов урвалася. Іван Федорович ніякими способами уже не здобувався на мову.⁴⁹

Аж ось господиня з тітонькою та чорнявою панною

повернулися. Поговоривши ще трохи, Василиса Кашпаровна попрощалася з старою і з паннами, хоч і як запрошували її зостатися на ніч. Стара і панна вийшли на ганок проважати гостей і довго ще кланялися тітоньці і племінникові, що виглядали з брички.

— Ну, Іване Федоровичу, про що ж таке говорили ви удвох з панночкою?—запиталася дорогою тітонька.

— Вельми скромні і доброзвичайні панночка⁵⁰ Марія Григоровна,—сказав Іван Федорович.

— Слухай, Іване Федоровичу! я таки хочу поговорити з тобою серйозно. Тобі вже, богу дякувати, тридцять восьмий рік. Чин на тобі вже хороший; час і про дітей подумати. Тобі неодмінно треба мати жінку...

— Як, тітонько!—аж скрикнув з переляку Іван Федорович:—як то жінку! Ні, тітонько, змилуйтесь... Ви зовсім мене в сором загоните... я ще ніколи не був жонатий. Та й не знаю, що маю з нею робити!

— Дізнаєшся, Іване Федоровичу, дізнаєшся,—промовила, посміхаючись, тітка, і подумала сама до себе: «куди там, ще зовсім молода дитина, нічого не знає!»—Так, Іване Федоровичу,—проведила вона далі в голос:—кращої жінки і не знайти тобі, як Марія Григоровна. Тобі ж до того вона дуже сподобалась. Ми вже про те багато дечого переговорили з старою: вона б дуже рада тебе мати зятем. Правда, не знати ще, що скаже цей лиходій Григорович. Та ми на нього не подивимось і хай тільки помислить не віддати приданого,—ми його судом...—В цей час бричка під'їхала до двору, і ветхі шкали пооживали, почувши близьенько вже стайню.

— Слухай, Омельку! коням дай спершу відпочити гаразд, не веди зараз, як розпряжеш, до водопою, воно ж коні гарячі!—Ну, Іване Федоровичу,—казала далі, висідаючи, тітонька:—я раджу тобі добре таки над цим розмислити. Мені ще треба забігти на пе-

карню, я забула загадати Солосі, що на вечерю, а вона, мабуть, сама про те і не подумала.

Та Іван Федорович стояв, немов громом прибитий. Правда, Марія Григоровна таки дуже непогана собою панна; але женитися... Це здавалося йому таке чудне, таке дивне, що він і помислити об тім без страху не міг. Жити з жінкою... не втямку. Він не сам буде в своїй кімнаті, але їх має скрізь бути двоє. Піт висипав йому на обличчі в міру, як він заглиблювався в думки.

Раніш заведеного ліг він до ліжка, та, проти всякого свого намагання, ніяк не міг заснути. Вкінці пожаданий сон, цей всесвітній миротворця, прийшов до нього; але який сон! Таких недоладних нічниць він ніколи ще не бачив. То снилося йому, наче б то все круг нього гуде, крутиться. А він біжить, біжить, ніг під собою не чує... от уже знемагає... Враз хтось хапає його за вухо. «Ай! хто це?»—«Це я, твоя жінка!» гомоном відповідав йому якийсь голос. І він раптом прокидався. То уявлялося йому, наче він уже жонатий, що все в їхньому домочку таке дивне, таке чудне: в його кімнаті стоїть замість самотнього—подвійне ліжко.—На стільці сидить жінка. Йому чудно; він не знає, як до неї приступити, про що говорити з нею; і помічає, що в неї якесь гусяче лице. Ненароком повертається в бік і бачить другу жінку, теж із гусячим лицем. Повертається в другий бік—стоїть третя жінка. Назад—ще одна жінка. Тут йому робиться тосно. Кинувся він до саду; та в саду душно. Він скинув кашкета, бачить: у кашкеті сидить жінка. Піт виступив йому на обличчі. Поліз до кешені по хустку—і в кешені жінка. Вийняв з уха вату—і там сидить жінка... То раптом скакав він на одній нозі, а тітка, дивлячись на нього, говорила з поважним виглядом: «А тож маєш тепер скакати, бо ти вже чоловік жонатий». Він до неї, так тітонька вже не тітонька, а дзвіниця. І чує він, як хтось тягне його віжками на дзвіницю. «Хто це тягне мене?» жалісно спитався Іван

Федорович. «Це я, жінка твоя, тягну тебе, бо ж ти—дзвін». «Ні, я Іван Федорович, я не дзвін», кричав він. «Ні, ти дзвін», говорив, проходячи повз нього, полковник П*** пішого полку... А то раптом снилося йому, наче жінка зовсім не людина, а якась вовняна матерія: буцім то він у Могилеві заходить до купця в крамницю. «Якої вам кажете матерії?» говорить крамар: «ви візьміть жінки, це наймодніша матерія. Дуже добра! з неї тепер усі сурдуги шують». Крамар міряє і ріже жінку. Іван Федорович бере під паху, іде до єврея, кравця. «Ні», каже єврей: «це погана матерія. З неї ніхто не шие собі сурдугів»...

В страху і в нестямі будився Іван Федорович. Холодним потом обливався.

Скоро він устав вранці, зразу ж удався до оракула, на кінці якого добродичний книгар, через власну і то не абияку добрість та щирість, умістив коротенького сонника. Але там не було нічогосінько, хоч трохи навіть схожого на такий недоладний сон.

Тимчасом у тітчиній голові достиг зовсім новий намисел, про який дізнатись маєте з дальшого розділу.

ЗАЧАРОВАНЕ МІСЦЕ

Билиця, дячком Н-ської церкви розповідана.

Йй-же богу, обридло вже оповідати! Та й що ви думаете? Справді обридне: розкажуй та й розкажуй, і не відчепишся! Ну, та вже нехай, розкажу, тільки, далєбі, востаннє. Так ось, говорили ви, що чоловік, як то кажуть, з нечистою силою упоратись може. Воно звісно, себ-то, як гарненько подумати, так на світі всякого буває... Проте не кажіть цього. Захоче обморочити диявольська сила, то обморочить. От, йй-богу, обморочить!.. Ось послушайте. Було нас у батька четверо. Я ще тоді дурень був. Було мені літ яких одинадцять; таки ні, не одинадцять: як сьогодні пам'ятаю, коли одного разу побіг я навкар'ячках і завів по-собачому гавкати, батько нагукав на мене і головою похитав: «Ей, Хомо, Хомо! тебе он женити вже пора, а ти дурієш, як молодий лошак!» . Дід тоді ще живий був і на ноги,—хай йому на тому світі легенько ікнеться,—доволі кріпкий. Бувало, згадає... Та що ж це так розказувати? Той тобі годину цілу вигрібає з пічки вуглину для люльки, а той за кюмору за якимсь ділом побіг.Що це, справді!.. Хай би вже з примусу, а то ж сами напросилися. Слухайте, так слухайте!

· Батько ще напровесні повіз у Крим тютюн продавати. Не згадаю вже, два чи три вози наладнав він. Тютюн тоді саме в ціні був. З собою взяв він брата трьохлітнього, заздалегоди, мовляв, хай чумакувати привчається. Нас зосталося: дід, мати, та брат, та ще браць. Коло самого шляху дід баштан посадив

і перейшов жити до куреня; взяв і нас з собою, горобців та сорок ганяти з баштана. Нам це, не сказати, щоб і погано було. Бувало, за день наїсися такого огірків тих, динь, ріпи, цибулі, гороху, що в животі, їй-богу, як півні кричать. Ну, та воно ще ж і прибуток був. Проїжджого люду шляхом вештається багато, всякому заманеться кавуном чи динею поласувати. Та й з окружних, бувало, хуторів панесуть на виміну курей, яець, індиків. Хороше було життя!

Та дідові над усе любіше було, що чумаків щодня возів яких п'ятдесят проїде. Народ, знаєте, бувалий: почне оповідати, тільки вуха наставляй. А дідові це все, що голодному галушки. Іноді, бувало, трапиться з давнім знайомим зійтися (діда всякий знав), сами можете удумати, що буває, як збереться старе луб'я. Гала, гала, тоді-то, та он тоді, таке-то та он-яке було... Ну й пішли! Згадають бозна колишнє.

Одного разу—ну, ось, далєбі, як сьогодні сталося,—сонце почало вже сідати; дід ходив по баштані і знімав листя з кавунів, що накривав удень, щоб не пеклися на сонці.

— Глянь, Остапе!—кажу я братові:—он-де чумаки ідуть.

— Де чумаки?—питає дід, поклавши позначку на великій дині, щоб, бува, хлопці не з'їли.

Шляхом сунулося, справді, возів із шість. Спереду йшов, уже з сивими вусами, чумак. Не дійшовши, як би вам сказати, ну, так ступнів із десять, став він.

— Добридень, Максиме! Ось де бог дав побачитись!

Дід примружив око:—А! здоров, здоров! відкіля бог веде? І Болячка тут? Здоров, здоров, брате! Що за дідько! та тут усі: і Крутотрищенко, і Печериця, і Ковелек і Стецько. Здорові! А, га, га! го, го!..—і давай цілуватись.

Волів порозпрягали й пустили в траву пастися. Вози zostавили на дорозі, а сами сіли коло куреня кружка й запалили люльки. Та де вже там до люльок!

За оповіданнями та блясами чи й по одній викурили. Пополуднавши—дід почав динями пригощати. Ось кожний, по дині взявши, обчистив гарненько ножиком (всі були терті калачі, тинялись чимало, знали вже, як там їдять на світі; так що й до панського столу хоч зараз сісти); обчистивши гарненько, проткнув кожний пальцем дірочку, випив юшку і давай скибочками краяти та в рот класти.

— Що ж це ви, хлопці,—дід до нас:—роти пороззявляли? Танцюйте, собачі діти! Остапе, де твоя сопілка? А ну лиш козачка! Хомо, берись у боки! Ну! Ось так! Гей, гоп!

Я був тоді хлопець моторний. Ех, клята старість! Тепер уже не піду так; замість усіх отих викрутасів, ноги тільки спотикаються. Довго дивився на нас дід, з чумаками сидячи. Я примічаю, що ноги в його не можуть вистояти на одному місці: мов би їх щось так і смикає.

— Не я буду, Хомо,—каже Остап:—як старий шкарбан не піде в танець.

Що ж бо ви думаєте? не встиг він це сказати,—не втерпів дідуган. Заманулося, знаєте, похвалитися перед чумаками.

— Ач, бісові діти! та хіба ж так танцюють? Ось як танцюють!—сказав він, на ноги схопившись, простягнувши руки та закаблуками вдаривши.

Ну, нема що казати, танцював він так, що хоч і з гетьманшею. Ми порозступалися, і пішов шкарбан виробляти викрутаси ногами на всій рівній місцині, що коло грядки з огірками. А одначе, тільки-но дійшов він до половини і хотів був розгулятися та викинути ногами на вихор якусь таку свою штучку, не здійсмаються ноги—та й годі. Що за халепа! Розігнався знов, дійшов до середини—не бере! Хоч ти що,—не бере, та й не бере! Ноги як дерев'яні стали.—Бач, диявольське місце! Бач, бісова омана! Вплутається ж ірод, ворог роду чоловічеського!—Ну, як же його сорому набратися перед чумаками? Метнувся знов і по-

чав, чесати дрібно-дрібно, глянути любо; до середини—ні, не витанцьовується, та й годі!—Ах ти ж, сучий сатано! щоб ти гнилою динею вдавився! щоб ти маленьким був здох, собачий сину! На старість якого сорому завдав!—І справді, ззаду хтось зареготався.

Оглянувся: ні баштану, ні чумаків,—нічого; ззаду, спереду, з боків—чисте поле.—Е! ссс... от тобі й на!—Почав прищулювати очі—місце, ніби й не зовсім незнайоме. Збоку ліс, з-за лісу стриміла якась жердина і манячила геть-геть у небі. Що за okazія, та це ж голубник, що в попа на городі! З другого боку сіріє щось; приглянувся: писаря волосного клуня. Он куди затягла нечиста сила! Попоплутавши навкруги, натрапив якомсь на стежку. Місяця не було; біла латка глипала замість його крізь хмару. «На вітер великий береться на завтра!» подумав дід. Глип! убік од стежки на могилці спалахнула свічка.—Бач! спинився дід і вбоки взявся, дивиться: свічка в далині потухла, а трохи далі друга знов засвітилася.—Скарб!—скрикнув дід:—закладаюсь, на що хочете, коли не скарб!—і вже поплював було в долоні, щоб копати, та схаменувся, що нема з ним ні заступа, ні лопати. Ех, шкода, та хто ж його знав? Може, дерен тільки от підняти, а він тут і лежить, голубчичок! Нічого не вдієш, позначити б хоч місце, щоб опісля не забути!

Ось, приволікши зламану, мабуть вихром, чималу собі гілляку, привалив він нею могилку, де горіла свічка, і пішов стежкою. Молодий дубняк помалу рідшав: мигнув пліт. «Ну, так! Чи я ж не казав», подумав дід: «що це попова левада? Ось і пліт його. Тепер і верстви не буде до баштана».

Пізеньько одначе прийшов він додому і галушок не захотів їсти. Розбудивши брата. Остапа, спитав тільки, чи давно ті чумаки поїхали, і закутався в кожух. І коли той почав, знаєте, питати: а куди тебе, діду, чорти носили сьогодні?—Не питайся,—каже залазячи під кожух глибше:—не питайся, Остапе, бо посивієш!—І захропів так, що горобці, що зашились

були на баштан, знялися з переляку вгору. Та де вже йому там спати! Нема чого казати, хитрий був з біса, дай йому, боже, царство небесне!—умів завіси відчепитись. Іноді такої заспіває, що губи кусати станеш.

Другого дня, тільки-но смеркатись почало в полі, дід натяг на себе свитку, підперезався, взяв під пахву заступу й лопату, наклав на голову шапку, кухля сирівцю випив, утер губи полою, і пішов просто до попового городу. Ось минув уже й пліт і низенький дубняк. Поміж деревами в'ється стежечка й виходить в поле. Здається, та сама. Вийшов і в поле: місце нестеменно вчорашнє: ось тобі й голубник стримить; та клуні не видно.—Ні, це не те місце! Те десь далі; треба, виходить, звернути до клуні.—Завернувся назад, став іти другою дорогою—клуню видно, а голубника нема! Знов повернув до голубника ближче—клуня заховалася. В полі, як навмисне, дощик пішов накрапати. Побіг знов до клуні—голубник зник; до голубника—клуня запропастилася!

— А щоб ти, клятий сатано, діток своїх не діждав бачити!—А дощ як із відра линув.

І, розбувшись та зав'язавши нові чоботи в хустку, щоб не покоцюрбилися від дощу, задав він такого гоню, як той жеребець панський. Вліз у курінь, промокши до кісток, укрився кожухом і заходився бурчати щось крізь зуби та обкладати чорта такими словами, що я таких ще зроду не чув. Признатися, я десь би й почервонів, коли б це серед білого дня трапилось.

Другого дня прокинувся, дивлюсь: уже дід ходить по баштані, мов і не було нічого, та кавуни лопухом накриває. За обідом дідуган знов розбалакався, почав лякати молодшого брата, що проміння його на курей замість кавуна; а, пообідавши, зробив з дерева свищик та й давай висвистувати; а нам дав на розвагу скривлену в три погібелі мов, гадюка, диню, яку він турецькою звав. Тепер таких динь ніде вже я не

бачив. Правда, насіння йому десь не зблизька діставалося.

Над вечір, уже після вечері, пішов дід з заступом скопати нову грядку для пізніх гарбузів. Проходячи повз те зачароване місце, не стерпів, щоб не пробувоніти крізь зуби: «а, кляте місце!» став на середину, де не витанцьовувалося позавчора, і спересердя ударив заступом. Глип! а круг його знов те саме поле: з одного боку стирчить голубник, а з другого—клуня. «Ну, гаразд, що догадався взяти з собою заступа. Ось і стежка! От і могилка! Ось і гілляка покладена! а онде й свічка горить! Тільки б не помилитись!»

Потихеньку побіг він, піднявши заступа вгору, наче б намірявся ним кабана, що забритався на баштан, пошанувати, і зупинився пред могилкою. Свічка згасла; на могилі лежав камінь, увесь травою зарослий. «Камінець цей слід одвалити!» подумав дід, і заходився обкопувати його з усіх боків. Важкий, клятий камінь! Одначе, упершись в землю ногами добряче, зіпхнув таки його з могили. «Гу!» пішло долиною.—Туди тобі й дорога! Тепер швидше діло піде!

Тут дід перестав копати, вийняв ріжка, насипав на кулак табаки і вже ось мав до носа піднести, як ураз щось над головою—«ачхи!» Чхнуло так, що аж дерево ходором заходило, і дідові запирськало усе лице.—Хоч би набік одвернувся, коли чхнути захотілося!—пробурчав дід, витираючи очі. Оглянувся—нема нікого.—Ну, не любить, видно, чорт табаки!—бурчав він, ховаючи ріжка за пазуху й беручись за заступ.—Дурень же він якийсь, бо такої табаки ні дідові, ні батькові його не доводилося нюхати!—Взявся копати—земля м'яка, заступ так і вгрузає. Ось щось дзенькнуло. Окидавши землю, побачив він—казан.

— Ага, голубчику! Так ось де ти!—скрикнув дід, підважуючи казана заступом.

— Ага, голубчику, так ось де ти!—писнув пташиний дзюб, клюнувши в казан.

Відхилився дід і впустив заступа.

— Ага, голубчику, так ось де ти!—закекекекала з вершечка дерева бараняча голова.

— Ага, голубчику, так ось де ти!—заревів ведмідь, вистромивши з-за дерева морду. Дрижаки поняли діда.

— Та тут боязко слово сказати!—буркнув він до себе.

— Та тут боязко слово сказати!—пискнув пташиний дзюб.

— Боязко слово сказати!—мекекекнула бараняча голова.

— Слово сказати!—ревнув ведмідь.

— Еге!..—муркнув дід, та й сам злякався.

— Еге!—пискнув дзюб.

— Еге! мекекекнув баран.

— Еге!—ревнув ведмідь...

Боязко оглянувся дід: боже ж ти мій, ніч яка! Ні зорь, ні місяця; навкруги провалля; під ногами безодня; над головою гора нависла, і ось-ось, здається, так і впаде на голову. І ввижається дідові, що з-за неї вигулькує пика якась: Ой! ой! от так ніс, як ковальський міх; ніздрі—хоч по цебру води влий у кожну. Губи, їй-же богу, як дві колоди. Червоні очі з баньок вилізли, язика висолопила, ще й дражниться.—Цур тобі, пек тобі!—сказав дід, кинувши казан.—Ні тобі й скарб твій! Яка ж мерзенна пика!—І вже метнувся було тікати, та знов оглянувся і спинився, побачивши, що всюди—як і раніш було.—Це тільки лякає нечиста сила!

Заходився знов коло казана—ні, важкий. Що робити? Не кидати ж так? Отож з усієї сили вхопив він його руками:—Ну, раз, раз! ще раз, ще!—І витяг.—Ух! тепер би й табаки понюхати.

Вийняв ріжка; одначе, перед тим як насипати, оглянувся гарненько, чи нема кого. Здається,—нема;

та ось увижається йому, що пеньок сопе і дметься, вистромлюються вуха, очі червоним наливаються; ніздрі роздулися, ніс наморщився, ну ось так і чхне. «Ні, не нюхатиму табаки!» подумав від, ховаючи ріжок: «знов заплює очі сатана». Схопив він мерщій казана і давай тікати, що сили; тільки чує, що ззаду щось так і шмагає по ногах...—Ай, ай, ай!—скрикував тільки лід, на всі ноги женучи. І так він добіг аж до попового городу. Тоді тільки трохив відітхнув.

«Де це дід подівся?» думали ми, ждучи його години зо три. Вже з хутора й мати давно прийшли й принесли горщик гарячих галушок. А діда нема та й нема. Заходилися знов вечеряти сами. Повечерявши, мати помила горщик і назірала очима, куди б його помії вилити, бо навкруги все грядки були, аж бачить—просто на неї кухва сунеться. Небо було таки темненьке. Чи не з хлопців хтось, жартуючи, заховався ззаду та й підштовхує її?—Ось якраз сюди й помії вилити!— промовила й вилила гарячі помії.

— Ай!—закричало басом.

Глип!—дід. Ну, хто ж його знав? Їй-богу, думали, бочка суне. Признатися, хоч воно трохи й гріх, а, далєбі, сміха було дивитись на сиву дідову голову, обілляту поміями та обвішану лущайками з кавунів та динь.

— Бач, бісова баба!—говорив дід, голову полою витираючи:—як обпарила! Як свиню під різдво. Ну, хлопці, буде вам тепер на бублики. Будете, собачі діти, в золотих жупанах ходити. Погляньте-но, гляньте сюди, чого я вам приніс!—казав дід і відтулив казана.

Що ж би, ви думали, було там таке? Ну, щонайменше, гарненько подумавши, га? золото? То-то й воно,—що не золото: а кізяк, непотріб... сором і сказати, що таке. Плюнув дід, кинув казана, ще й руки помив.

І з тієї пори закликав дід і нас вірити колинебудь чортові.

— І не думайте!—говорив він нам частенько:—Все, що не скаже ворог христовий, все збреше, сучий син. Нема й на шеляг у нього правди!

І бувало, тільки-но почує старий, що десь не все гаразд:—Ануте, хлопці, давайте христити!—гукне нам:—так його! так його, гарненько!—і давай хрести класти. А те закладе місце, де не витанцьовувалось, обгородив плотом і казав кидати туди непотріб усякий: бур'ян і сміття всяке, що згрібалось на баштані.

Так ось як морочить нечиста сила людину. Я знаю добре ту землю: опісля наймали її в мого батька під баштан сусідні козаки. Добряча таки земля, і врожай завсіди був навдивовижу; та на залятому місці ніколи нічого пунного не росло. Засадять як і слід, а зійде таке, що й розібрати не можна: кавун не кавун, гарбуз не гарбуз, огірок—не огірок... дідько його й знає, що воно таке.

ПРИМІТКИ Й ДОДАТКИ

ЧАСТИНА ПЕРША

«Передмова».

1. Опрацьовуючи переклади Гоголевих *Передмов* до «Хуторів»—до першої, до другої частини та до «Вечір проти Івана Купайла», намагалися ми якомога ближче їх стилізувати до нечисленних тоді, але викристалізованих зразків українського літературно-епістолярного стилю Квітки, Гулака-Артемовського, Гребінки. Що Гоголь у «Передмовах» був ближчий до української літературної традиції, ніж до яких інших впливів, це доводить П. Филицович в статті до цього тому—«Українська стихія в творах Гоголя».

Сорочинський ярмарок.

«Сорочинський ярмарок» вимагає особливої уваги до Гоголевого тексту, але в кожному разі не до одного. Приймаючи за основний текст те, що подав у I томі свого видання Н. І. Тихонравов (Сочиненія Н. В. Гоголя. Изданіе десятое. Текстъ свѣренъ съ собственноручными рукописями автора и первоначальными изданіями его произведеній Николаемъ Тихонравовымъ. Москва 1889.), ми одначе мусіли брати на увагу багато з рукописного тексту виданого Г. П. Георгієвським (Гоголевскіе тексты. Изданы Г. П. Гергіевскимъ. «Памяти В. А. Жуковскаго и Н. В. Гоголя» (збірник). Выпускъ III. СПБ). Необроблений і нащвидку писаний первісний

текст «Сорочинського ярмарку» дуже різниться від друкованого і дозволяє гадати, що Гоголеві з причин мовних та художніх за чиеюсь порадою, а може й допомогою, довелося скільки разів переробляти свою повість, аж вийшов у нього відомий текст. Посередні редакції загублено, отже маємо первісний рукопис та відому друковану редакцію; різниця між ними дуже велика: рукописний текст короткий, конденсований, яскравий і свіжий, від нього подихає молодістю й великим талантом, але разом із тим—це тільки чорнетка, з силою недописаних сцен, фраз і слів, з неоднаковими йменнями для тих самих дієвих осіб, з іншими подекуди персонажами та з варіантами в характеристиці типів. Епіграфи до розділів брато просто з пам'яті, часом і вигадувано, і тільки потім звірювано з джерелами чи з власними записами з юнацьких років; російський правопис вщерть пересяк українськими або ж і систематично український: оддай, видишь, просишь, зделай зь нами, пѣстрѣвшій, жолтый, чорный.

На нас первісний стиль «Сорочинського ярмарку» справляє вражіння, наче б це безпосереднє оповідання недосвідченого в письменстві українця, що нашвидку переповів відоме йому з дитинства, може з уст Гоголя-батька, оповідання, аби лиш здобути собі заробіток чи якось уместитися в літературу. За короткий час, слухаючи чіхось порад, мусів Гоголь відбути величезну роботу над рукописом, виправляти мову, обробляти стиль, закінчити художні характеристики, виповнити повість мистецьким і літературним матеріалом під вимоги тодішнього смаку. Очевидно друковану редакцію, як наслідок поважної критичної праці, ми й мусимо приймати за основний текст, але в перекладі на українське, шукаючи мови Гоголевої, повинні ми брати на увагу первісний текст повісти, особливо там, де виникають у нас якісь труднощі чи сумніви. Не кажучи про такі слова, як—макітра, парубок, плахта, очіпок, крамарка, пучка, ярмарок, лузати,—слід уважно поставитися й до тих не зовсім лояльних у російській

мові слів і висловів, що були одначе підказані органічною наявністю в психіці Гоголеві української мови. Отже все, що мало в собі прикмети української мови, або ж викликало підозріння, що воно йде з української підоснови, треба було заховувати з друкованого тексту чи перенести з рукописного, не порушуючи одначе цілоти першого. Подаємо найтипичніше: народ, поспешавший на ярмарку (=рос. правильне—спешивший), росписанная (расписная) макитра, особливо (особенно), косами, обходившими два раза вокруг головы (=обвивавшими), все ей было чудно (=странно), раскиданные деревья (=разбросанные), завидно (=завистливо), кидает украшения (бросает), лузатъ подсолпечник, безвинную падчерицу, жилки вздрогнули, подсунулся (=подвинулся), всяку всячину, прозвище, знакомец, полюбили один одного, зѣлія (=злака), изредка (выправлено на—местами) выказывалась миска (бо українське—подекуди—значить: местами, кое-где, изредка), брел (выпр. на—тащился) воз, много встречных... брались за шапку (=многие из...), но за дочкою мы совершенно забыли, что и она (мачуха) сидела тут же і т. д. без кінця.

Намагання Гоголеве зрусифікувати текст все-таки пішло дуже далеко проти первісного рукопису: упрости батька замінено на—упросить отца, всякий на каждый, а особливо чепурно переведено цю роботу в ліричних відступах, описах природи («Как упоителен, как роскошен летний день...»). Отож усі і всякі українізви Гоголеві з первісного тексту, оскільки вони могли здобути собі місце в новому, як варіанти, що нічим не міняють вислову й конструкції редакції, прийнятої за основу, й були взяті до уваги в стилістичній редакції українського перекладу.

1. Той тоді б не закупив усієї ярмарки. В рукописному тексті було виправлено на: та на всіх стало закупить, а це не внесено в друкований текст.

2. Чи бачиш, він який парнище? Було з помилками в рукописному тексті, але виправ-

лено очевидно опісля справки в записнику з молодечих літ: «Книга всякой всячины или подручная энциклопедія, составл. Н. Г.—Нѣжинъ, 1826». Сюди Микола Гоголь заводив усе, що його цікавило, а особливо всякі уривки й відомості з української історії, етнографії та письменства. На стор. 80—81 під наголовком «Эпиграфы» записано чимало уривків і строф із «Енеїди» Котляревського, тут же таки й цей епіграф.

3. В пістрьових шараварах. В рукописному тексті—въ пестревыхъ, в друкованому виправлено на—въ пестрядевыхъ.

4. Не діждав більше втертись після панської слив'янки. В рукописному—чтоб ему чихалось так после каждой пучки табаку, как после горячей воды. Не переносимо до перекладу, як штучне. В рукоп. стоїть—комисар, в друкованому—засідатель, так і лишаємо, хоч Гоголь в своєму словничку до «підсудок» додав пояснення—засідатель.

5. Люлька з мосянжовою щедрою оправою. В ор.—в медной оправе. Мосянжовий беремо з словничка Гоголевого.

6. Хоть чоловік і не онее. У Гоголя в обох текстах, а також і в юнацьких записах, вірш перекручено,—подаємо поправний уривок, нотуючи при цьому, що він певне мав якийсь список «Енеїди», а не друковане видання.

7. Від свитки закарваш (=обшлаг). В словничку Гоголя подано: закарваші—обшлага.

8. Не бійся, матінко, не бійся. З весільної пісні; єсть в нотатках Гоголевих, присланих, мабуть, від матері 4-го травня 1826 р.

9. Затягтися і я вмію (=упрямства то і у мене достанет). Гоголь подає в словничку своєму: затнутися—заупрямиться.

10. Заручений (=жених). В словничку Гоголя при заручений стоїть,—сговоренный жених.

Вечір проти Івана Купайла.

1. Гоголь, давши по передмові до кожної частини «Хуторів», поклав за потрібне з якоїсь причини передслати коротеньке слівце й осібно до «Вечора проти Івана Купайла». Причина така. З усієї групи оповідань «Хуторів» тільки «Вечір» був друкований окремо, а саме в «Отечественных Записках» 1830 р. в лютневій і березневій книжках без підпису, під назвою «Бисаврюк или вечер накануне Ивана Купала. Малороссийская повесть (из народного предания), рассказанная дьячком Покровской церкви». Похвалившись весною в листі до матері своєю участю в «Отеч. Записках», він уже літом пише, що нічого з його писань в цьому журналі не буде. Справа така, що редактор «От. Зап.» Свицький дуже сильно виправив повість молодого Гоголя, надавши її мові бундючного й книжного характеру. Автор тяжко образився і—не знати, чи для окремого видання «Хуторів» переробив наново повість, чи взяв первісний текст—поставив нову назву та подав ще коротеньку передмову, де вилаяв Свицького, що було ясно для тодішньої літературної братії. Стороженко в рецензії на «Хутори» каже: «Пасичник, я слышал, человек всегда готовый высказать самые резкие истины, да и еще языком малороссийского прямодумия (прямодушия?). Он, пожалуй, в состоянии повторить г. Полевому (рецензентові «Московского Телеграфа») то, что уже сказал одному из его собратий, журналистов, в предисловии своем ко 2-й повести «Вечеров на хуторе»; і додає цитату: «Плюйте ж на голову тому, кто это напечатал! Бреше, сучий москаль! Так ли я говорил? Что то вже, як у кого чорт-ма клепкы в голови!» Ясні тепер також слова з передмови: «він тяжко не любив переказувати знов те саме», «як допросишся в його ще раз щось розказати, то, дивись, щось укине новеньке або перейначить так, що й познати піяк». Гоголеві було так сердито на Свицького, що він взагалі, а може й через літературні клопоти, позавадив до своїх творів

усяких витівок проти москалів: сучий москаль, москаля везти (=брехати), а в «Сорочинський ярмарок» повставляв проти первісного тексту два речення про москалів («щоб москалі чого не потягли»). До речі: «Сор. ярм.» писано, як показують водяні знаки, не 1829р., а 1830-го, значить пізніше од «Вечорів», бо той був перший друкований.

Не маючи спроможности вяснити, що саме в першій редакції «Вечорів» належить Гоголеві, не могли ми й тут зробити тої самої роботи, що над «Сорочинським ярмарком», хоч редакційна робота Гоголева була значна і її все-таки можна вирізнити, але зате ознаки стилістичних змін затрачено.

2. Н а д р ю к у в а в—даємо через «ю» за тодішньою українською літературною традицією.

3. Ц е р к в а... с в. П а н т е л е й м о н а. В тексті «Отч. Зап.», стоїть, чого не міг змінити редактор: «В селі церква во ім'я трьох святителів, ступнів на 300 від нашої, Покровської, що можна й тепер бачити на позоставших каміннях від підмурівку. А до того вам, мабуть, небеззвісно, що шановний шапар (в «От. Зап.» з великої літери—помилково) наш Терешко, ще недавнечко рова копаючи коло свого городу, викопав величезного каменя з ясно висіченим на йому хрестом, що мабуть був під олтарем; невірних посилаю самих уда-тися до його. При церкві був священник, блаженої пам'яті отець Опанасій»...

4. І в а н а К у п а й л а. По говірках різно: Купало і Купайло. Хоч в словнику Б. Грінченка величезна більшість прикладів буде на «Купало» без «й», але в Гоголевих записах етнографічних маємо Купайло і Купало, окрім того в українській мові російському суфіксові—«ала» відповідає, як правило,—«айло»: викидайло, міняйло, махайло, то-що.

Майська ніч.

Текст «Сорочинського ярмарку» та «Майської ночі» —це єдине, що з «Вечорів на хуторі» добулося до нас

на окремих аркушах, правда таких, що не були друковані, як художні ціле. Рукопис «Майської ночі» так само, як і «Сорочинського ярмарку»—це необроблена чорнетка, дуже дефективна з художнього боку, але дуже цікава для нас, рішаючи проблему Гоголівського стилю. Видавець Гоголевих текстів Г. Георгієвський з свого погляду (тільки з свого) зазначає: «приходиться заметить в рукописном тексте присутствие малороссийских слов и выражений, которые потом, в печатном тексте, уже совсем не встречаются: аби, присьба, запаска, юшка, доню, батенько, няня и т. п. Это наличие оборотов разговорного языка действующих лиц свидетельствует о художественной необработанности литературного стиля рассказа. Еще более убеждают в этом те особенности рукописного текста, которые касаются преимущественно его слога. Во множестве предложений, простых и сложных, этого текста встречается совсем не та расстановка частей предложения, которая принята потом в печатном тексте рассказов: чтобы нас не увидал кто—чтобы нас кто не увидел; и холодом повеяло—и повеяло холодом; крадется к ней черная кошка—черная кошка крадется к ней; говорил парубок, обнимая ее и садясь вместе с нею на присьбе у дверей хаты, выпустив из рук бандуру, которая висела на ремне у него на шее,—говорил парубок, обнимая ее, отбросив бандуру, висевшую на длинном ремне у него на шее и садясь вместе с нею у дверей хаты... та інш.

Не тільки ми могли б стати на іншу позицію щодо оцінки стилістичної роботи Гоголевої для друку повістей, але й сам Гоголь, як ми бачимо на прикладі «Вечора проти Івана Купайла», сердився на нівеляцію свого стилю. А проте: своя рука—владика, і він міг сам з своєї охоти виполювати свої органічні українізми, лишаючи дещо для «місцевого колориту», міг і слухатись хору літературних голосів, мабуть безнастанного, бо часто в згадках про Гоголя говориться про його різку українську вимову, певне не раз на вину йому про це й говорено. Тут нема сумніву, бо коли Гоголь

міг писати: говорыль, разсердылся, то у вимові в його виходило ще гірше. Георгієвський запевняє, що між цим рукописним текстом та друкованою редакцією повинна була б бути ще одна рукописна редакція,—пастильки ці два тексти різняться один від одного.

1. В р а г його батька знає... не до шмигу. Ми звикли до—не до шмиги чи чмиги. Хоча, коли зважити на слово «чмих,-ху»—сміх, цорскання в сміху, то може Гоголь і має рацію, і тоді неясна приказка: «тепер йому не до чмиги» дістає пояснення: тепер йому не до чмихання, не до сміху.

2. Ш а п к у свою покладу на твої білі ніженьки. Тут дуже чується вплив відомої пісні: «ой ти дівчино, горда та пишна, чом ти до мене звечора не вийшла... я твої білі ніжки у шапочку вгорну» (вар. вложу).

3. К о р а л ю мій дорогий! В оригіналі: ожерелье,—річ неможлива передати через—намісто чи згарда. Певне так Гоголь переклав українське—коралі, в значінні: ожерелье из кораллов. Цікаво, що далі дівчина виходить у нього в «коралловом монисте» (червоні коралі),—по-російськи, більша суперечність (коралловые монеты), ніж по-українському, де в слові «намісто» втерялося первісна етимологія (монети).

4. В т о п и в ш и в нього свої очі. В друк. ред.—уоставив; в рукопису—потопив, українізм, його й беремо.

5. О й, мила ж моя дівчино! В друк. ред.—О, моя Галя! В рук.—О, моя милая девушка!—перше—книжне, друге—природне, але не по-російському, літературному.

6. Ф и г л і в и р о б л я ю. Вислів, нотований у Гоголя в його словничку.

7. П о в і д ч и н я л и * в і к о н ц я, в ор. по-отворяли,—українізм.

8. Н і о д н о ї нечистої сили, в друк.—ни одного злого духа, в рук.—ни одного чорта.

9. В д і в ч а т а х с а м д і д ь к о с и д и т ь.

В рукопису: «в дівчатах нечиста сила сидить, підбиваючи їх те що не слід знати». Георгієвський каже, що виправлення для друкованого тексту вийшло на художню користь. Подаємо переклад за друкованим текстом, але рішення про більшу і меншу художність віддаємо на суд читача.

10. У тік ла т р і й ч а т к и з з е л е н о г о о ч е р е т у. В друк.—плети, в рук.—ускользнула от тройчатки из зеленого тростника.

11. П р и с л а в в и н н и к а. В своєму словничку під словом винник Гоголь дає—винокур, і сам в рук. і друк. вживає замість винокурня—винниця.

12. О п р і ч х і б а т о г о ч а с у. В ориг.—выключая разве только времени проезда. По-рос. було б правильно: за исключением времени чи исключая время, але й по українському Гоголь дав не те керування.

13. З о в и ц я—свояченица, пояснює Гоголь в словничку.

14. Т о г о л о в и н а г о с п о д а. Це місце в рукопису має одмінну редакцію: Осяйний місяць, походяючи в безкраїх пустелях небесних, не намілюючись на красуню-землю, "роздумливо спинився над одною хатою, що сама тільки одна світила нерівними вікнами серед посушлих вулиць, наче питаючись: що ж це за люди насміляються під моє срібliste світло розпалювати мерзенний і тяжкий для очей огонь свій? Це оселя голова... і т. д.

15. С т а р а, я к б і с. В рукоп.: стара, мов біс.

16. Я, п р и г а д у ю, ч у в... В друкованому дуже неясно: «Я слышал что то похожее еще за покойницу»... В рукопису краще: «Я помню, слышал что-то похожее на это. Еще за покойницу царицу...»—звідси й беремо.

17. Г е й, ч и ч у л и, ' х л о п ц і в и? Первісний текст, зовсім необроблений, був простіший; друкований — надто літературний для парубків. Подаємо обидва:

Хлопцы, слышали ли вы?
Наши ль головы не крепки!
У кривого Головы
В голове разселись клепки,
Набей, бондарь, Голову
Ты стальными обручами!
Вспрысни, бондарь, Голову
Батогами, батогами!

Голова наш сед и крив,
Стар как бес, а что за дурень!
Прихотлив и похотлив:
Жметя к девкам: дурень, дурень!
И тебе лезть к парубкам!
Тебя нужно в домовину,
По усам, да по шеям!
За чуприну, за чуприну!

РУКОПИС:

Хлопцы, слышали ли вы?
Наши ль головы не крепки!
У кривого головы
Вдруг рассыпалися клепки!
Набей, бондарь, голову
Ты ст
Сп

(Наб'й, Бондарь, наб'й, Бондарь
Обручи ты крепки)
Хлопцы, слышали ли вы:
Наши ль головы не крепки!
У кривого головы
Вдруг рассыпалися клепкѣ,
Наб'й, бондарь, голову
Ты стальными обручами,
Выб'й, бондарь, голову
Батогами, батогами.
Голова сам сед и крив,
Стар как бес, а что задорен,
Прихотлив и похотлив,
Лезет к девкам... Дурень! Дурень!
Лезть тебе ли к парубкам
Тебѣ б спрятать в домовину!
По усам, да по шеям.
За чуприну, за чуприну.

Бідний земляк—не міг собі ради дати з тими клепками: раз—клѣпки, раз—клепкѣ, коли треба було кльошки.

ЧАСТИНА ДРУГА

Передмова. 3

1. Друга частина «Вечорів на хуторі під Диканькою» вийшла року 1832-го п. з. «Вечера на хуторі близ Диканьки. Повести, изданные П а с и ч н и к о м Р у д ы м П а н ь к о м. Вторая книжка. Санктпетербург. Печатано в типографии А. Плюшара». Після цієї «Передмови» подано таке: «В этой книжке есть много слов не всякому понятных. Здесь они почти все означены». І далі в дві шпальти з російськими поясненнями ті слова, що Гоголь вважав за потрібне пояснити, забуваючи багато більше число слів українських в тексті, котрі наш великий земляк вважав за російські або ж автоматично вживав їх, не здаючи собі справи, що вони українські. Подаємо цей словничок без пояснень здебільшого, додаючи їх, коли вони цікаві, чи неправдиві, чи—українізми.

Баштан, бублик (крутлий крендель¹, баранчик—останнє українізм), варенуха, відлога, викрутаси (труд-

ные па), галушки (клецки), гаман (род бумажника, где держат огниво, кремень, губку, табак, а иногда и деньги), голодна кутя (сочельник), горлиця (танец), гречаник (хлеб из гречневой муки), дівчина, дівчата, дукат, жінка, запаска, кавун (арбуз), каганець (святильня, состоящая из разбитого черепка, натопленного салом) (до цього Н. Тихонравов додає примітку: «Слово святильня Гоголь употреблял в значении «свечи», «святильника»), канупер, кацап (русский человек с бородою), книш, кобеняк, кожух, комора, кораблик, корж, курень, кухва, кухоль, левада (усадыба), люлька, намітка, нечуй-вітер, паляниця, парубок, пейсики, пекло, переполох, петрові батоги, плахта, півкопи (двадцять п'ять копеек), пищик, покут, полутабенек, свитка, скриня, смалець (бараний жир), сопілка, сукня, сировець, тісна баба, хлопець (мальчик; сам Гоголь в «Страшній помсті» вживає «хлопці» в значінню—козаки, парубки, служки, товариші, як і єсть насправді), хустка (платок носовою... увага для тих, хто каже: хустка до носу), цюбуля, черевки, чумаки, швець, шибеник (висельник).

Ніч проти Різдва.

1. Ніч проти Різдва. В Гоголя: «Ночь перед Рождеством». Лишаємо Гоголів наголовок, хоч він етнографічно зовсім неправдивий, бо багата кутя чи святий вечір не дозволяє ніяких громадських свят. Колядують тільки першого вечора самого різдва, чому М. Старицький свій текст на Гоголів сюжет, а М. Лисенко оперу на слова останнього правдиво назвали: Різдяна ніч. Цей повісти заховався оригінал в зошиті; єсть пізніші додатки й зміни, декотрі з них ради інтересу стилістичного ми брали на увагу при перекладі й редакції.

2. Ніхто не чув (=никто не слышал, в варіанті: никто не видел); Гоголь мав, мабуть, сказати: ніхто не відчув, як би ми тепер сказали.

3. З архирейської півчоті (=из архирейской певческой). «Півчотю» без речівника звичайно

у нас зветься «півча капела»; так само без речівника сказав і Гоголь.

4. В. Т... церкві. У варіанті: в Дыканской церкви; початок фрази це потверджує.

5. У с у х и й г р е ч а н и к. Останню всю фразу внесено з рукопису, чого нема в друкованому виданні.

6. Г у р т о м п р о г о л о с и л и (=гуртом провозгласили). У Гоголя ціла відмова перекласти український вислів на російський.

7. Р а д і с т ь... т о м у, ч и я б у д у ж і н к а. Гоголь вагався: в друк.—чьей, в рукоп.—кого. Українська мова дозволяє поданий у нас зворот,—енергійний і прямий.

8. Ч у д н а д і в ч и н а. Передніше, як Коваль застав Оксану над люстерком, він каже: «Чудная девка»; тут—знов. У Гоголя трапилася мішанина вживання цього слова з-російська і з-українська, чи як кажуть—контамінація. З одного боку: чуден Днепр, з другого: чудная: странная, непонятная. Контекст тут і вище дозволяє розуміти не «пишна», а власне «чудна».

9. В е р т к и й... ф е р т (=франт). В рукописнім словничку Гоголевім проти слова «ферт» стоїть—франт.

10. З а с і д а т е л ь—лишаємо, хоч у словничку Гоголя проти слова «підсудок» сказано—заседатель.

11. Г о л о д н а к у т я. Знов помилка в Гоголя, бо голодна перед Водохрищем, а під Різдво—багата кутя, але не скоромна справді.

12. Н а в і т ь т о в с т у,—про царицю Катерину. В друкованім виданні: дородную, але власноручна Гоголева приписка: толстую.

13. П о в е р н у т и н а к а р а б і н е р і в. Друк.—поверотить, в рук. повертать,—це й беремо.

14. В рукопису ще одна фраза: «Може тим, що допомогло твоїм генералам здобути Хотинь», а перше було закреслене: «Чи здобули б твої генерали Хотинь, коли б ми їм дороги не показали?».

15. К о в з а т и с я. У Гоголя: ковзяться.

Страшна помста.

1. З П е р е м и ш л я - п о л я. Може бути, якийсь відгомін пісні «Ой у полі, та й у Баришполі, там сиділи три козаченьки у неволі». Далі про частування сім днів і сім ночів, очевидно кривавою стравою,—відгомін якоїсь іншої популярної пісні.

2. Н а ч и м а л і м т а р і л і к о р о в а й. Лишаємо тарілі, замість модного тепер «тарелі». Від талер, таляр може бути й рефлекс старого ятя, отже у всіх відмінках може зоставатися «і».

3. Ч а р о д і й. Тут лишаємо чародій для «колдуна». Звичайно й далі так і беремо—чаклун. В Уманця під цим словом дано такі синоніми—чарівник, ворожбит, чаклун, чаклій. Відтінок тексту вимагає—чаклун; так і буде далі в перекладі.

4. Н е с т а к і м а р н о п р о п а щ і р о к и. В оригіналі: не даром пропавшие годы. Вважаємо за корисне віддати це стилем Квітки-Основ'яненка.

5. Л ю б о п о д и в и т и с я. В оригіналі: любо глянуть. Мішанина двох мов. Контамінація в Гоголя така: подивитися—поглядеть—глянуть.

6. К а т е р и н о м о я з о л о т а. В основі «Страшної помсти» залягає якась легенда, казка про кровоміство, тому віддаємо перевагу дієслову при кінці речення самостійного і залежного, а також у звертаннях звичайному порядкові слів, типу: жінко моя добра, чоловіче коханий, дружино моя молода, чом же ти в печаль вдалася, а не—моя добра жінко, коханий чоловіче, чом ти вдалася в печаль.

7. Н а д б р о в а м и р а п т о м п р о р і з а л и с ь. В оригіналі: «разом» і в варіанті: «вдруг». Це слід віддати словом «раптом», що означає кругом по Україні і діалектично: «несподівано» і правобережне «разом», «укупі» (Раптом ударив грім; вся справа обійшлася мені раптом у дві сотні карбованців).

8. Я р о з к и д а ю ч о р т я ч е г н і з д о. В оригіналі «размечу» і в варіанті «разметаю». Вірніше було б з російська сказати—разбросаю, расшвыряю.

9. Скоро тільки зачую. В оригіналі: «если только пронесется слух»—якийсь далекий і нещасливий переклад українського: «нехай-но тільки стане відомо, чути, знати»...

10. Брови тобі так хмарно налягли на очі. В оригіналі: «Брови твої так угрюмо надвинулись на очі», в варіанті: «очі твої так угрюмо надвинулись бровами». Думається, що в українській підсвідомій мові Гоголевій мало бути: «очі твої так хмарно вкрилися бровами», або—«брови так хмарно налягли тобі очі» (пор.: «Коник мій ся спотикає, сон головку налягає»).

11. Мовчала б ти, бабо. В оригіналі: «Молчи, баба,»—занадто грубо й несподівано при попередньому «пан Данило, пані Катерина», хлопці—джури, тощо. Єсть призабута тепер в літературній мові форма старого оптативу, всею мірою жива і в народі: «Дала б там чого попоїсти, жінко» (Херсонщина), «браття і сестри, дали б сліпому, що ласка ваша» (Київ, сам чув на вулиці).

12. Рости ж, синку, в забаву. Пісня ця єсть у «Збірнику» М. Максимовича,—відти й беремо текст II.

13. Батьківський будинок пана Данила. В оригіналі: «дедовские хоромы пана Данила». Батьківський, бо батьківщина. Хороми—в деяких говірках означає «сіни». У Гоголя «дедовские хоромы» трохи іронічно, бо вони невеликі, із солом'яним верхом.

14. Покотом сплять хлопці. В оригіналі «молодцы» в значінню—молодь, молоді козаки, молодики, служба. У Гоголя далі часто «хлопцы»; взагалі ж слово «молодець» відповідає нашому—козак.

15. Витрусив у берестівських євреїв. В оригіналі «брестовских»; м. б. з Берестя. В кожному разі, фонетичний закон вимагає тут «ере».

16. Листи писати до козацького війська. В оригіналі—«в козацкое войско», себто до управи цього війська, на Січ,

17. Зроблену засіку і вище: засікли дванадцять засік. В оригіналі «срубленный засек». Про це слово в Куліша: «Поблизу сього (Великого) лу́гу стояли козаки кошом чи то табором на Дніпрових островах, засікаючись деревом ради остороги від бусурмана. З тих-то засік пішло по світу славне ім'я—Січ Запорозька». Власне, рубалося ціле дерево і клалося на дорозі віттям до ворога, відземком до себе.

18. Рот ураз розлізся. В оригіналі—в минуту, очевидно не за одну хвилину, а враз, вмент.

19. Чи я тобі казав говорити про це? В оригіналі—«разве я просил»... Передати через «прохав» було б дуже літературно, бо чаклун наказує душі, каже щось робити.

20. Прозора красуня. У Гоголя—воздушная красавица, бо легка, прозора, а не те, що на повітрі трималася.

21. Страшний суд і зближається. В оригіналі—близок страшный суд. Дозволяємо собі взяти слова лірницької: «ой когда, когда страшный суд зближается».

22. Мені вірний та добрий. В оригіналі—мне верен и мил. «Милий» щодо мене—негазд по-українському. Беремо з пісні: «ой у мене чоловік добрий».

23. Душ, що присягу і вірність ламають. В оригіналі—«клятвопреступных и неверных душ». Кривоприсяжний і невірний дали б зовсім інші значення. Новотвір типу «клятьболамний» був би не до стилю.

24. Примарна Катерина. В оригіналі знов таки—воздушная, але тут при власнім імені мовиться про примару.

25. Вражена Катерина. Нічого кращого не могли подати для—спросила изумившись Катерина, бо здумитися, здуміти від чого, подивляти що—це з західних говірок і пізніше поприходили в літературну

мову. В словах—дивуватися, здудуватися був би лексичний недобір.

26. За цим зрадливим народом. Виразніше було б: держав руку за цим зрадливим кодом (зневажливо для плем'я, рід, нарід).

27. Не припало до серця. В оригіналі—не показалося; Акад. словник рос.-укр. дає: сподобатися, уподобатися, але це ближче до—понравиться.

28. З козацького погуляння. У Гоголя—«с молодецкой пирушки» отже можна було б і—«з козацької беседи».

29. Руської землі. За старих часів—синонім «української». І для Гоголевих часів при «земля» природніший прикметник був «руська» чи «козацька» або вже просто «Україна».

30. Не пам'ятю злобна. Так і в оригіналі. Лишаємо це слово, бо можливо, що воно з українськими вченими й прийшло на північ—українським способом воно складено; в рос. мові звичайно—злопамятна.

31. Зітхнув бранець. У Гоголя—узник. В'язень—слово пізнішого літературного вжитку. У Шевченка—«моїм союзникам» (отже, можливо і «узник»); але це з слов'янська.

32. Ласки прошу. В оригіналі: «умилосердись, подай милостыню». По російському: будь милостива.

33. Та чи тямить цю журбу чаклун? В оригіналі: «но ведает ли эту грусть колдун?» Значить, три попередні фрази—не про чаклунову журбу мова, а про гарний смуток у природі. З дальшого абзаца знати, що це передвечірній смуток.

34. Заходить вечір. Вже й сонце сідає. В оригіналі: «День клонится к вечеру. Уже солнце село» Перекладати: «день хилиться до вечера», значить відмовитися від перекладу. «Сонце сідає»—і значить сіло, ніби доконаний час теперішній (Пор.: вже вечір вечір, вже вечоріє).

35. Дочко, зглянься! В оригіналі: «дочь, хотя взгляни»... З російська не зовсім чепурно,

36. Д о х в о с т а * к о н е в і. В оригіналі: «к кобыльему хвосту». «Кобылий хвост» може для більшої ганьби. Але звичайно прив'язують, ще й до недавнього часу, за ноги до орчика, коневі вкладають під хвіст якусь колючку і пускають в поле. Близько до цього див. оповідання Тенети в X кн. «Життя і Революції» за 1928 рік під назвою «Люди». Для найстрашнішої кари в Херсонських степах, звичайно конокрадам уживають цього способу, коли від людини обдирається геть усе м'ясо і лишаються тільки подекуди розкидані кістки.

37. Я к и й д о б р и й і м и л о с е р д н и й є с т ь б о г. В оригіналі: «Ты не знаєшь еще, как добр и милосерд бог». Себто—який насправді, воістину бог добрий і милосердний. Єсть, еси—це не тільки старо-слов'янське в українській мові, але й дієсловна частка для підкреслення твердості афоризму. Дурень еси!—значить мало що: ты дурак!, але й — справжній, нестеменний ти дурню. Отже—«Харкове, Харкове, славний еси город, та нічого в тобі їсти» (Г. Шерепера), означає «Харкове, Харкове, воістину ти славне місто, та...» У Шевченка: «Добре еси робиш»—зовсім таки добре робиш. Щодо «єсть», приклади такі з другого видання словника Грінченка: «Тоді я бачу, що ти злодій єсть і більш нічого» (Херсонщина). «Всякого треба зміряти: хто хазяїн єсть (=хто справжній хазяїн), тому дай, а хто ледащо—в того забери, щоб не переводив» (Київщина, с. Дзвонкова).

38. Щ о б я в ч и н и л а, щ о б т в о ю д у ш у п о р я т у в а л а?—У Гоголя: «Что я могу сделать, чтобы спасти твою душу?» Для літературної мови були б звичайніші два інфінітиви (Що я можу вчинити, щоб порятувати твою душу). Одначе для значущого вислову в українській мові хто зна чи не буде зовсім легальний зворот з причастниковими формами на—л,—ла,—ло, такого типу: «Рада б я була знала, коли я цих дітей здихалася б» (говорить мати до дітей під гарячу руку). О. Потебня про такі звороти каже: «В українській мові (проти російської) ще досить правильні такі звороти:

ой, я вдома обідала, аби братка одвідала (себто, не обідати прийшла, а аби одвідати, лише бы навестить) Метл. 281; нема у серця мого сили, щоб я змогла його забуть (нет силы забыть), Котл.; і се робив не для потіхи, а Марса щоб удоволив (чтоб удовлетворить) Котл.; і зараз чогось попоіли, щоб на дорозі не зомліли (=щоб не зомліти), Котл. Але в літературній мові видаються вже за застарілі». Це Потебня установлював для російської мови (А. П о т е б н я. Из записок по русской грамматике. П. 1874. Стор. 400—401).

* З наведеного вище нашого прикладу з Херсонщини вважаємо ці форми ще й досі за живі в українській мові, а для часів Гоголевих і поготів.

39. Я напустив ім туману. В оригіналі: «Я напустил им в глаза туман». Помішалось дві мови в Гоголя (російське: пустил им туман в глаза). В укр. тексті треба наголос на останнім «у» (туману́).

40. Замість покаятися. У Гоголя: «Вместо того, чтобы покаяться». Українська мова допускає лаконічну конструкцію поруч ширшої, отже: «Замість щоб робити» і «замість робити» (Рос. укр. словник, т. I, К. 1924, гніздо під «Вместо»).

41. Грішнику несвітній. У Гоголя: «неслыханный грешник». Віддати це—нечуваний грішник, було б надто з-письменська. Непогане в Котляревського—«Горе грішникові сущу» надто нагадало б саме Котляревського.

42. Чимало того наброду. В оригіналі—сволочи. Слово «сволочь», галицьке—«зволоч» спершу не зовсім і лайка, а просто—все те, що зволочується з усіх боків. Тому беремо делікатніше—набрід.

43. Зносити такий сором. Зносити, незносний—слово чи не з старих актів козацьких утрапило до російської літературної мови. Типове в тих актах: «кривди незносні терпить земля козацька.»

44. Люте время. В оригіналі—лихие времена. Беремо вислов із Шевченка: «Любять її во время люте».

45. Блищала... булава... кипіло. В оригіналі: «блестела в руке булава... шевелилось»... У Шевченко: «Блисне булавою—море закипить».

46. І тілом дуж. В оригіналі: «телом бодр». Коротка форма прикметника за Квітчиними прикладами типу: «стар чоловік».

47. Єсть із ким помірятись, в оригіналі «переведаться». Рос.-Укр. Академічний словник дав—розправитись; занадто. Слід би—на герць стати, бо переведаться значить—спитуватись чужої сили, спізнати ворогову і дати йому своєї зазнати.

48. Не втомиться пан Данило. В оригіналі: «но не устает». Час прийдешній ужито в значенні теперішнього; тип: «ой як крикне... на свої серцюки».

49. Козацька душа з білого тіла. В оригіналі: «из дворянского тела». Може бути, в свідомості Гоголя стояло слово—«шляхетний» в значенні «благородный», а вийшло «дворянский»—«шляхетский». Тому беремо звичайний пісенний епітет «біле тіло» («Заболіло тіло, та бурлацькеє біле, ще й головонька»).

50. Весь цей уривок—ніщо інше, як похоронне голосіння Катеринине. Спростивши деякі літературні вислови за певним порядком слів перекладач і редактор намагалися тут зробити деяку наближену конструкцію голосіння, уникаючи разом з тим повного етнографізму.

51. Велелюдний город Ільвів.—В оригіналі—Лемберг, німецька назва для Львова, чи може взята з підручника географії. Ільвів, як Ірклів, Ірпінь, іржати, імла; написання—ві Львові, зі Львова, правдише було б віддавати—в Ільвові, з Львова.

52. Між народом галицьким та угорським. В оригіналі—«венгерским». Неточність у Гоголя географічна, в нас—щодо перекладу. З дальшого тексту виходить, що автор думав про мадярів, але насправді в цьому місці Карпатів і галицький і угорський народи—все українці.

53. Широ́кі й великі між горами о́зера. В оригіналі: «Раздольны и велики е́сть между горами о́зера»; звичайно при короткій формі прикметника в рос. мові присудок не вимагає вживання ще «е́сть»; коли ж ці обидва прикметники вжито як епітети при «озера», то вони мали би бути в повній формі і з іншим порядком: между горами е́сть роздольные и великие о́зера. Отже неясно.

54. Д и т и н а- д ж у р а—«младенец паж» у Гоголя. Власне,—паж = немовля; а значення тільки те, що воно все тримається позаду лицаря.

55. Бі жит ь ві з о к к р и в а в е н ь к и й. В «Песнях собранных Гоголем» не знаходимо точного тексту цієї пісні. Близький до цього під № 185:

Та скажи, коню, що я оженився,
Та попав собі пару у синьому морю,
Та у синьому морю паняночку,
Та собі, коню, вічну дворяночку.

Очевидно пісню брав Гоголь з Лукашевича або з Максимовича.

56. З л і в о ї р у к и в и д н о б у л о з е м л ю Г а л и ц ь к у. В умовах такої надзвичайної видимості, від Києва дивившись, землю Галицьку можна було б бачити тільки з правої руки, а не з лівої. Гоголь виходив, мабуть, від орієнтації географічної мапи.

57. З і б р а н і л ю д и—собравшийся народ. Для юрби у нас уже втеряно специфічне значення слова «народ». Одначе народ = юрба = публіка, себто наявна юрба, публічність, було живе в мові XVIII ст.; пор. у Лазаря Барановича про українців у докладі Катерині II: «Народ сицев (=така публіка; уж таков нарѣд), иже свободы хошет».

58. І т а к й о г о в и д н о, я к б и с т о я в з б л и з ь к а. В оригіналі: «и так виден, как бы стоял вблизи». І наша і Гоголева конструкція незвичайні для російської літературної мови. У В. Стефаніка за звичай можна натрапити на такий тип: «Стоять переді мною такі, гей би сьогодні їх бачив».

59. Чого ж так перелякався він? В оригіналі: «Чего же так перепугался он?» Одна із чисто українських конструкцій в Гоголя, на перший погляд російська чи близька обом мовам. По рос. мало би бути: отчего же... або: что ж так испугался і т. д.

60. Т и г л у з у є ш. В оригіналі «смеешься»; тричи. Одна з прикмет Гоголевої мови,—написавши одно слово, тоді його скільки разів автоматично повторювати; річ, характерна для багатьох письменників, промовців і письменних взагалі. Звичайно ми уникали в перекладі тих повторювань, але тут вимоги експресії примусили нас дати спокій авторові.

61. П о п е р е к и д а л о с я. В оригіналі—«попрокидывалось», форма не зовсім легалізована в рос. мові (мало б бути—попрокинулось), ужита Гоголем під впливом мови української.

62. У г о р о д і у Г л у х о в і, «в городе Глухове». Подаємо за Шевченком: «Із города, із Глухова».

63. Т о п т а л о в о р о г и п і д н о г и. В оригіналі: «топтало конями неприятеля». Беремо з пісні, відомої Гоголеві (у власній збірці пісень і в одному з епіграфів до «Сорочинського ярмарку»):

Не бійся, матінко, не бійся,
В червоні чобітки обуєся;
Топчи вороги під ноги...

Іван Федорович Шпонька та Іх тітонька.

1. Л ю б і ч и т а т е л і м о ї (в ориг.—любные читатели). Хронологічно маємо три слова для того, хто читає. В XVII—XVIII ст.—читальник, чительник, в першій половині XIX ст.—читатель, в другій пол. XIX ст. і тепер—читаєч. Отже для Гоголевих часів слід узяти—читатель, як у Квітки, хоч Квітка і Гребінка вдавалися до несміливого «земляки» з значінням: читачі, земляки, українці, компатріоти.

2. В е р с т о в ш і с т ь в і д р о г а т к и (=от заставы). Застава по укр. може бути—засідка, щемитний кордон, заслона. Тут у Гадячому може бути

звичайнісінька перетика, брус на межі, шлагбаум, що звичайно й звуть рогатками чи рогачками.

3. В т і с н о ї б а б и (=в тесной бабы,—так і сказано, хоч порос. було б уже—в тесную бабу).

4. М е р е ж а н а в і с п о ю т в а р (=лицо, крашенное оспою). Лице, побите чи подзьобане віспою, не передало б авторової іронії.

5. S c i t , n e s c i t—знає, не знає, відповідають теперішнім: задовольняюче, незадовольняюче.

6. С в о г о у р о к у і в з у б н е з н а в. Допускаємося різкого русизму, замість—лекція, порція, загадане, завдання, тощо, бо всі ці слова—новотвори, що зламали б стиль тодішнього терміну, поширеного скрізь по Україні.

7. Л е д а щ о (=негодяй), точніше—негідник, але воно надто літературне і західне. Ледащо—значить і—морально нікчемна людина, а не тільки—ледар.

8. А н е я к е і н ш е т і л о (=а не другая часть тела). По-укр.—тіло може означати і частину тіла; пор. у Котляревського: «Зачеплені за теє тіло, на світі що грішило сміло» (Енеїда, III, LXXII).

9. Б а т е н ь к о (=батюшка); звичайно—панотець, але про рідного батька лівобережні українці кажуть—батенько.

10. П а н е, скільки раз повторене (=У меня-с, многие пляшут-с мазурку; весьма многие-с, очень многие-с). Віддати це російське, ще нестак давно вживане, —«сь», скорочене із «су», із государь, осударь, сударь можна було б тільки через «вашець» (ваша честь), бо так його, майже автоматично, вживає Возний в «Нагалці Полтавці». Одначе «вашець» для Гоголевих часів був би анахронізмом, а для пізнішого часу й поготів. Деякі галицькі інтелігенти вживають «пане» (і навіть «пане-пане») мало не за кожним словом, механічно, тому ми й узяли сюди цю відповідність.

11. О б и в а т е л ь с ь к и м и, так і в оригіналі; розуміється кіньми, не поштовими, а беручи підставу (перепряжку) в людности по дорозі.

12. Ч и т а в о р а к у л а (=гадательную книжку); певно щось типу «Соломон или книга гадательная», чи «Оракул царя Соломона и снов толкование». Звичайно в цих книжках чи обивательських альманахах був Оракул з провіщанням долі, снотолковник, поради премудрости житейської, тощо.

13. Р о т н и й; з в о д о м командував—лишаємо старі терміни, не модернізуючи їх.

14. В п р а п о р щ и ц ь к о м у р а н з і. Лишаємо титулатуру оригіналу, бо дія відбувається пізніше, ніж у Квітчиній «Конотопській Відьмі», коли могли фігурувати сотники, хорунжі, замість ротних і прапорщиків; а проте і слово прапорщик ближче до укр. мови (прапор, хоругов), ніж до російської.

15. В а с и л и с а Ц у п ч е в с ь к а, так добукви і в оригіналі, як і ще декілька висловів, що декларують цілком від імени Гоголя усенький колорит повісти і що дозволяють нам і мову її віддавати як мову полупанків того часу.

16. Н а о с т а н к у (=наконец). Наше «нарешті», як західне й дуже модерне, не зважуємося нав'язати Гоголеві.

17. Р о з п а к о в у в а в ч а м а й д а н а. Ніякого вульгаризму в написанні «чамайдан» нема, бо слово походить з татарського *çamadan*, а це є з перського *jamādān* (Етимологія академіка Ф. Є. Корша «Известия 2-го отд. русск. яз. и словеср. Имп. Академии Наук», т. VII, вып. 1, стр. 47). Отже українська вимова чама(й)дан ближча до східного оригіналу.

18. І в а н Г а в р и л о в и ч т а к и й т о—ру-сизм. Власне слід було б віддати: Іван Гаврилович ім'ярек (канцелярське й церковне означення підставлюваного якого-будь прізвища,—такий-от, он-хто, ім'ярек).

19. М о с т и в и й п а н е (=милостивий государь). Російське «милостивий государь» передаємо різно: раз—мостивий пане = милостивий пане, раз—пане-добродію, раз—добродію мій, а то просто—пане, як вийде за відтінками контексту.

20. В и с л у ж е н и й п о р у ч н и к (=отстав-
ной поручик).

21. А ч и м о ж н а з н а т и (=А смею ли спро-
сить) даємо в аналогії до вислову Карасевого з «Запо-
рожця за Дунаєм»: «А чи можна зараз знати, як прий-
деться помирати?»

22. П и л ь н и й д о п и т у в а ч (=строгий до-
просчик). Найкраще було б сказати «прикрий», себто
гострий, строгий, суворий, глибоко-уважний, випитли-
вий, але ми на жаль призабули ширші й перші значення
слова «прикрий»— при самому корені, в самій глибині.
«Прикра гора» значить—крута на спаді, просто при
корені її гора; «обрубати гілку прикро»—обрубати
гілку при корені, при стовбурі, негаразд для деревини
(пояснення О. Потебні); подивитися в очі прикро—
подивитися в самий глибокий, «пристально», глибоко.

23. Т а к . н а ч е (=как будто бы..). Перекладач
і редактор вагалися між скількома варіантами цього
«наче»,—«ніби», «немов». І хоч у Гоголевій «Книжечці всякої
всячини» записано слово «неби» (себто Гоголь мав його
у тексті, де воно вживалося енклітично, без наголосу,
як деякі лівобережці кажуть—«небі-б-то»), але ду-
маємо, що він і записав, як мало знайоме, бо в недобрій
транскрипції; тому й беремо звичайне для нього, теж
нотоване,—наче, неначе.

24. О б і й н я в к р у г о м (=приняв Івана Фе-
доровича в об'яття). «Обійняв»—було б мало, «взяв ув
обійми»—не яскраво, бо з контексту знати, що Івана
Федоровича таки крутенько взято в обійми; тому беремо
вислів з гуцульської пісні: Чорнобриву дівчиноньку
кругом обіймає.

25. С в о є м у к о з а ч к о в і (=вошедшему сво-
ему жокею). Хлопець може на якому парадному виїзді
й був жокеєм, себто сидів на передній з четвірки ко-
няці. Але тут була бричка і ніякого цугу в запряжці
не було; значить, хлопець був звичайним собі служкою,
себто к о з а ч к о м. Тому ми і його «козацкую свитку»
іменуємо «козакином», а не свиткою чи жупаном.

26. **М о е с е р ц е** (=любезный). Григорий Григорович починає з ласкавого вислову, а кінчить лайкою (любезный; подлец; мошенник). Ми цю градацію віддали: мій любий; гадюко; пройдишвіте!

27. **П у з д е р к о** (=погребец). В шкільній Гоголевій «Книге всякой всячины» знаходимо «пуздерко» і його значіння—погребец.

28. **Б у л о б в а м в і д о м о** (=надобно вам сказати, або—знати). Цю канцелярсько-дворянську фіоритуру передаємо скрізь через—було б вам відомо.

29. **З т о г о п р о к л я т о г о п р и п а д к у** (=с того проклятого случая). Із групи синонімів: випадок—происшествие, случай—случайность, пригода—приключение, випадок—несчастный случай, беремо останній, бо в сільським побуті його значіння якраз підходить до нашого контексту.

30. **В р у с ь к і й к о р ч м і**, так і в оригіналі: в русской корчме.

31. **П р о к л я т і к а ц а п и** (=проклятые кацапы, в оригіналі).

32. **Ї д я т ь н а в і т ь з т а р г а н а м и** (=щи). Сторченко знає, що таке щи, сам Ів, говорить як про звичайну страву, тому «щи» перекладаємо на борщ; можна було б і «капусняк».

33. **Н е д о б и р а ю ч и д а л і г о д я щ о г о с л о в а** (=приличного, себто приличествующего случаю), слова, що годиться в товаристві, при нагоді сказати.

34. **П р о з ь б а**. Теперішнє «прохання» має всеж таки відтінок «прошення». Поширена прислівка: і прозьбою і грозьбою (домагатися чогось).

35. **К у д и ж ц е т и , г а д ю к о !** (=подлец). Тоді за словом «подлец» не забулося значіння—подлого, низького, простого, мужичого роду. Беремо—гадюко—бо цим словом пани й міщухи раз-у-раз лаяли селян.

36. **П о м і щ и к а у ж е н е б у л о**. Тут беремо поміщика, в іншій—дідича, бо дієва особа рекомендує себе як потомственного, з діда-прадіда, дворянина.

37. Прикметна пригода (=замечательное происшествие). Не можна «видатна», бо тут «замечательное» в значенні—хоч чим небудь помітне, помітне.

38. Багато... сушилися на сонці. При реченнях, де говориться про багато речей чи про збірне, можливе таке сполучення формальної однини з множиною. Пор. у Квітки: багато хто йшли.

39. Скидався на фєрта (=на франта). Гоголь занотував у своїх юнацьких зошитах слово «фєрт» і пояснив, що так звать франта на Україні. Фєрт походить від назви букви «ф», що малює людину ніби з руками вбоки чи в кешенях.

40. Так і єсть, пане (=Так точно-с.).

41. Оповідати свою мудрість (=сообщать свои познания). Коли хто вихваляється знаннями, кажуть: який мудрий; тут теж такий характер.

42. Я, тєє-то, мав нагоду (=я то-єсть имел случай). Тут «тєє-єсть» виявляє підшукування слів; отже можна взяти з Возного: тєє-то, як його...

43. Сама була з перших готувати (=сама была большая искусница приготовлять); розуміється—майстерниця, мастаків.

44. На роду писано жити укупочці (=на роду написано жить парочкою); останнє слово Гоголь поставив певне під впливом укр. «укупочці».

45. Кохані справи. (=любимые занятия).

46. Добряча гречка (=прекрасная):

47. Красити прядиво (=красит пряду). Гоголь знав і слово «фарбувати» і занотував його собі, але може тому, що якраз маловживане в його діалекті.

48. Обидві паніі (=обе дамы).

49. Не здобувався на мову (=не находил речи).

50. Добра звичайні панночка (=благонравная девица).

А. Ніковський.

ДО ІЛЮСТРАЦІЙ, УМІЩЕНИХ В І ТОМІ.

Своєрідний український побут і звичаї, мальовничі типи, багатство народньої фантастики, тонкий гумор і безпосередня поетичність, якими перейнято Гоголеві «Вечори на хуторі під Диканькою» здавна притягають до себе увагу художників. Ілюстрування їх почалося саме у 70 рр., коли українські сюжети Гоголя так відповідали настроям цього періоду з його ідеалізацією й романтичним ставленням до «народу».

Низка видатних художників-передвижників: І. М. Крамскої, І. М. Прянішніков, В. Є. Маковський, а також К. О. Трутовський—залишили картини й рисунки мало не до всіх оповідань з «Вечорів», крім «Зачарованого місця» й «Ів. Фед. Шпоньки».

Одних з цих художників цікавив виключно побут; так Трутовський зробив чимало гарних жанрових сцен з безліччю вміло переданих типів. Зразки таких сцен—з'явлення у вікні свинячої голови з «Сорочинського ярмарку», або ярмарок на селі із «Згубленої грамоти», репродукуються в цьому виданні.

Тут маємо й пильне виконання побутових деталей, і точну передачу літературного тексту.

Увагу інших художників переважно звертала фантастика «Вечорів», як відбиток народніх вірувань і повір'їв. Але натуралістична трактовка, властива передвижникам, виявила або безсилля в передачі фантастичних сюжетів, або запозичення від західного мистецтва, від чого не звільнився навіть Крамскої в своїй картині до «Майської ночі».

Багато ілюстрацій до Гоголя робив В. Є. Маковський. Деякі з них відзначено ідеалізацією, а більшість— підкреслюванням і згущуванням побутового колориту, що іноді надає характеру старої театральної «малоросійщини». Побутові сцени, часто гумористично трактовані, як подана в цій книжці ілюстрація до «Сорочинського ярмарку»—побачення Хиврі з поповичем, де підкреслено-шаржовані типи, відповідають, правда, характеристиці їх у Гоголя.

Поруч з жанровими сценами Маковський ілюстрував фантастичні, краща з них—до «Вечора проти Івана Купайла», де відьма й Басаврюк вдало об'єднані з пейзажем.

Ілюстрації передвижників, Трутовського, деякі рисунки Репіна й Мікешина, що були видані пізніше, надовго зберегли за собою перше місце в ілюструванні «Вечорів», а також використали найвиразніші моменти цих Гоголевих творів.

Поруч з розчаруванням в «народі» й ліквідацією народництва зацікавлення народнім побутом у передвижників зменшується, а разом з тим ілюстрування Гоголя протягом 80—90 р.р. переходить, за невеликими винятками, до рук другорядних художників, які нічого цікавого в рисунках до «Вечорів» не залишили. До початку ХХ ст. недбало зроблені ілюстрації з'являлися в різних часописах, у виданнях повних збірок і окремих творів, що їх випускали Маркс, Ситін, Павленков, Панафідіна та інш. Більшість з цих ілюстрацій не передають ні побуту, ні типів, іноді не відповідають літературному тексту, а до того ще часто нагадують свої першоджерела—все тих само передвижників. Кепсько виконані кліше й кепський папір доповнюють характеристику цих видань.

В галузі ілюстрації та в засобах для піднесення мистецького оформлення книжки чимало зробили художники «Мира Искусства», але українські сюжети Гоголя їм майже не цікавили, винятком були лише деякі рисунки В. Д. Замірайла—до «Ночі проти Різдва»,

«Зачарованого місця», тощо. Взагалі ж до останнього часу кращими ілюстраціями до «Вечорів» залишалися рисунки передвижників, як певний анахронізм поруч з роботами Кардовського, Масютіна, Рибнікова й Кравченка—до петербурзьких повістей. До українських сюжетів мусіли звернутися українські художники, і недавно початок відповідного ілюстрування їх зроблено. Маємо два дереворити до «Страшної помсти» й два до «Ночі проти Різдва» О. Б. Сахновської, в яких художниця дала й дещо від української народьої фантастики, й свіжу, оригінальну трактовку відьми та добродушного українського чорта, показала розуміння Гоголя та свій художній смак. Також чотири дереворити зробив В. І. Касіян. Серед них—ілюстрація до «Ів. Фед. Шпоньки», якого досі художники чомусь обминали, романтичний пейзаж «Майської ночі», що підготовлює сприймання фантастичних подій повісти, як чогось можливого й мало не дійсного, й повні експресії сцени до «Зачарованого місця» та «Згубленої грамоти». Всі гравюри різні настроєм й однаково вдало передають гумор, фантастику й романтизм сюжетів, до яких вони стосуються.

Отже дереворити О. Б. Сахновської та В. І. Касіяна, це останнє, свіже й цікаве слово в ілюструванні «Вечорів»,—накреслюють нові можливості в графічному відтворенні подій, що про них розказує пасічник Рудий Панько: замість реальних сцен трактованих передвижниками—умовність гравюри, замість захоплення побутовими деталями—тонке відчуття фантастики й романтизму.

А. Артюхова.

ХРОНОЛОГІЧНА КАНВА ЖИТТЯ Й ТВОРЧОСТІ М. ГОГОЛЯ

- 1809** — 19 чи 20 березня (ст. ст.)—день народження М. Гоголя (в м. Сорочинцях, Полт. губ.). Батьки належали до дрібномасткового панства, володіли с. Василівкою, Миргородського повіту, Полт. губ., де й проминули дитячі роки майбутнього письменника.
- 1820**—Гоголь недовгий час вчиться в Полтаві разом з братом Іваном; після братової смерті його взято додому.
- 1821**—Вступає до Ніженської гімназії вищих наук. Вчиться неохоче й посередньо, але бере участь в гуртку товаришів, що дбали про самоосвіту, пише в рукописних журналах, виступає з успіхом в шкільних спектаклях.
- 1825**—У другій половині березня вмер Гоголів батько—Василь Опанасович.
- 1826**—Заводить рукописну «Книгу всякої всячини, или Подручную Энциклопедию», куди входив і «лексикон малороссийский».
- 1828**—Наприкінці червня закінчує курс, їде до Василівки, звідти—у грудні—до Петербургу, мріючи про блискучу кар'єру урядовця. Невдачі й розчарування. («Петербург мне показался вовсе не таким, как я думал... Жить здесь несравненно дороже, нежели думали. Это заставляет меня жить как в пустыне»..., писав Г. до матері). Зробитись актором Гоголеві перешкодив реалізм

дикції; служба в міністерстві внутрішніх справ (і пізніше—в міністерстві «уделов») не дала задоволення.

1829—У червні вийшла з друку поема Гоголева «Ганс Кюхельгартен», видана під прибраним ім'ям В. Алова. Критика негативно поставилась до цієї поеми.

У серпні—несподівана й невмотивована подорож Г. за кордон, до Любеку (витрачено кошти, які Г. мав внести з доручення матері в «Опекунский совет», де був у закладі їх маєток).

1830—В журналі П. П. Свіньїна (що мав певний інтерес до України) «Отечественные Записки» з'явилася—без підпису повість «Басаврюк» або «Вечер накануне Ивана Купала».

1831—Вступає старшим учителем до Патріотичного пансіону. Цього року в альманасі «Северные цветы» з'явився уривок з історичного роману, а в «Литературной Газете»—«Две главы из повести «Страшный кабан». З видавцем цих помітних тоді виданнів—поетом «Пушкінової плеяди» бароном Дельвігом познайомив Гоголя земляк—другорядний белетрист і журналіст Орест Сомов. Мабуть у Дельвіга Г. познайомився з поетом і критиком професором Плетневим, через Плетньова зав'язує зв'язок з Жуковським та Пушкіним. 26 травня в цензурі підписано дозвіл на «Вечера на хуторі близь Диканьки» (т. I). Успіх книжки міцніше скеровує Гоголеві думки в бік літератури.

1832—Наприкінці червня Г. приїздить до Москви, знайомиться з родиною Аксакових, з актором М. С. Щепкіним, істориком Погодіним та інш. Цього року виходить II ч. «Вечеров». Літом Г. відвідав Василівку, писав про свої вражіння до І. І. Дмитрієва: «Чего бы казалось недостает этому краю! Полное, роскошное лето! Хлеба, фруктов, всего растительного гибель! А народ беден, имения разорены и недоимки неоплатные.

Всему виною недостаток сообщения: он усыпил и оленивил жителей. Помещики видят теперь сами, что с одним хлебом и винокурением нельзя значительно возвысить свои доходы. Начинают понимать, что пора приниматься за мануфактуры и фабрики; но капиталов нет»... Через рік Гоголева мати Марія Івановна почала будувати шкіряний завод разом з шевською фабрикою, але ці заходи дали їй тільки збитки і вона їх закинула.

1834—Гоголя обрано членом «Общества любителей российской словесности» при Московському університеті. Ще з кінця 1833 р. Г. почав клопотатись про професуру. Коли 1834 р. у Києві мав бути заснований університет, Г. захоплюється думкою здобути там—разом з Максимовичем—кATEDру («Там кончу я историю Украины и юга России и напишу Всеобщую Историю», писав він Пушкіну). З Києвом Гоголеві не пощастило. 24 липня його призначено було ад'юнкт-професором на кATEDру всевітньої історії Петербурзького університету. До такої праці Гоголь не мав достатнього підготування, скоро сам відчув свою непридатність і в грудні 1835 р. звільнився з університету.

1835—Виходить з друку «Миргород» (дві частини) і «Арабески» (також дві частини). У березні до «Московского Наблюдателя» надіслапо «Нос». Восени Г. починає писати «Мертвые души», тоді ж переписано для Пушкіна «Коляску».

1836—19 квітня перша вистава в Петербурзі «Ревізора»—публіка зустріла п'есу недоброзичливо (за спогадами Анненкова: «общий голос, слышавшийся по всем сторонам избранной публики был: «это—невозможность, клевета и фарс»).

6 червня Г. виїздить за кордон, серпень—жовтень живе в Швейцарії, працює над «Мертвыми душами».

- 1837**—У березні Гоголь оселяється в Римі. Виїздив звідти літом 1837 р. до Баден-Бадену де читав Ол. О. Смірновій-Россет початок «Мертвых душ», у вересні 1838 р. до Парижу, щоб побачитись з Ніженським товаришем Данилевським.
- 1839**—У червні Г. виїздить з Риму і в вересні приїздить з Погодіним до Москви. У жовтні їде з Аксаковими до Петербургу, щоб взяти своїх сестер з Патріотичного інституту і повертається до Москви у грудні.
- 1840**—6 березня Г. читає у Аксакових IV розділ «Мертвых душ». 9 травня в день іменин Гоголевих у нього серед гостей був М. Лермонтов і читав уривок з «Мцыри». 18 травня Г. виїхав за кордон. З 25 червня до вересня Г. живе у Відні, переробляє «Тараса Бульбу» та закінчує «Шинель». У вересні приїздить до Риму, продовжує працювати над «Мертвими душами».
- 1841**—У серпні виїздить з Риму, мандрує по Германії, в жовтні оселяється в Москві у Погодіна. В жовтні й листопаді обробляє остаточно п'ять останніх розділів «Мертвых душ».
- 1842**—На початку січня Г. пересилає до Петербургу через Белінського 1-шу частину «М. д.»—17 березня надсилає до «Современника» перероблену повість «Портрет». 21 травня вийшли з друку перші примірники «Мертвых душ». У червні Г. виїздить за кордон, на початку жовтня приїздить (втретє) з поетом Язиковим до Риму. Звідти іноді наїздить до Флоренції, Бадена тощо.
- У серпні чи вересні з'явилося перше «собрание сочинений Гоголя».
- 1845**—У січні Г. в Парижу з Віельгорськими. Спалює II ч. «М. д.»
- 1846**—31 грудня з'явилися у Петербурзі «Выбранные места из переписки с друзьями». В цій книзі найпомітніше виявилось нове моралістично-релі-

гійне прямування Гоголя, його бажання бути письменником—моралістом, навчати, як жити. Реакційно-консервативний зміст цієї книги викликав відомого листа Белінського¹ до Гоголя, в якому критик рішуче засуджував «В. М.»

1848—У січні Г. їде пароплавом до Палестини, в лютому він уже в Єрусалимі. Ця подорож (шкідлива для виснаженого організму письменника) характерна для останніх років Гоголевого життя, коли його релігійний настрій набирає форм психічної хвороби, коли письменник підпадає під вплив фанатичного попа Матвія та інш. У травні Гоголь повертається на батьківщину, живе у Василівці. Потім живе в Москві.⁴

1849—Літом Г. живе в маєтку Смирнової, потім—у Калюзі, де читає Смирновій II ч. «Мертвых Душ».

1850—Літом живе приблизно місяць у Василівці.

1851—Десь коло 13 жовтня Г. був у театрі на виставі «Ревизора», бачив Шумського в ролі Хлестакова. 20 жовтня Гоголя відвідав разом з М. С. Щепкіним І. С. Тургенев.

1852—26 січня вмерла Кат. Мих. Хомякова, ще молода жінка. Ця смерть справила на хворого Г. гнітюче вражіння. 11 лютого вночі, після всенощної, Г. спалив II ч. «Мертвих душ». 12 лютого Гоголя опадає нудьга й апатія, він говорить: «Надо меня оставить: я знаю, что должен умереть». 21 лютого о 8 г. ранку Г. вмер. 25 лютого Гоголя поховано в Даниловському монастирі у Москві. На надгробковій вирізьблено слова пророка Ієремії «Горьким словом моим посмеюся».

П. Ф.

ПОКАЖЧИК МАЛЮНКІВ

Портрет М. Гоголя <i>А. Іванова</i>	V
Сорочинський ярмарок (Хівря й попович) <i>В. Маковського</i>	24
Сорочинський ярмарок (Переполох у хаті) <i>К. Трутовського</i>	32
Вечір проти Йвана Купайла (Сцена в лісі) <i>В. Маковського</i>	40
Майська ніч (Коло ставу) <i>В. Касіяна</i>	72
Згублена грамота (Сцена на ярмарку) <i>К. Трутовського</i>	92
Згублена грамота (Гра в карти) <i>В. Касіяна</i>	96
Ніч проти Різдва (Чорт і відьма) <i>О. Сахновської</i>	112
Ніч проти Різдва (Запорожці у цариці) <i>О. Сахновської</i>	144
Ніч проти Різдва (Вакула й Оксана) <i>В. Замірайла</i>	152
Страшна помста (Сцена на весіллі) <i>К. Трутовського</i>	168
Іван Федорович Шпонька (Обід у Сторченка) <i>В. Касіяна</i>	216
Зачароване місце («Не витанцюується») <i>В. Касіяна</i>	232

З М І С Т

Микола Гоголь. <i>І. Лагіза</i>	VII—XLI
Українська стихія в творчості Гоголя <i>П. Филипович</i>	XLII—LXIV

ВЕЧОРІ НА ХУТОРІ ПІД ДИКАНЬКОЮ

Частина перша.

Передмова. Перекл. <i>А. Ніковський</i>	3
Сорочинський ярмарок. <i>А. Харченко</i>	9
Вечір проти Йвана Купайла. <i>Д. Ревуцький</i> . . .	39
<u>Майська</u> ніч або утоплена. <i>М. Рильський</i>	57
Згублена грамота. <i>А. Ніковський</i>	89

Частина друга.

Передмова. Перекл. <i>А. Ніковський</i>	101
Ніч проти Різдва. <i>М. Рильський</i>	104
Страшна помста. <i>А. Харченко</i>	154
Іван Федорович Шпонька та їх тітонька <i>М. Зеров</i>	198
Зачароване місце <i>С. Титаренко</i>	226

Примітки й додатки.

Примітки до тексту. <i>А. Ніковський</i>	III—XXVII
До ілюстрацій, уміщених в I томі <i>А. Артюхова</i>	XXIX—XXXI
Хронологічна канва життя й творчости <i>М. Гоголя. П. Ф.</i>	XXXII—XXXVI

